

Macro Economische Verkenning 2005

Macro Economische Verkenning 2005

Speciaal onderwerp:

Arbeidsproductiviteit en participatie

© 2004 Sdu Uitgevers, Den Haag.
© 2004 Centraal Planbureau, Den Haag.

Omslagontwerp: Maarten Balyon

ISBN: 90 12 1066 21

Alle rechten voorbehouden.

Behoudens de door de Auteurswet 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd (waaronder begrepen het opslaan in een geautomatiseerd gegevensbestand) of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De bij toepassing van art. 16B en 17 Auteurswet 1912 wettelijk verschuldigde vergoedingen wegens fotokopiëren, dienen te worden voldaan aan de Stichting Reprorecht, Postbus 882, 1180 AW te Amstelveen.

Voor het overnemen van een gedeelte van deze uitgaven in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken op grond van art. 16 Auteurswet 1912 dient men zich tevoren tot de uitgever te wenden.

Hoewel aan de totstandkoming van deze uitgave de uiterste zorg is besteed, aanvaarden de auteur(s), redacteur(en) en uitgever geen aansprakelijkheid voor eventuele fouten of onvolkomenheden.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher.

Inhoud

Woord vooraf	9
1 Inleiding	11
1.1 De wereldeconomie	11
1.2 De Nederlandse economie	16
1.3 Collectieve sector	30
1.4 Slot	35
2 De internationale conjunctuur	39
2.1 Productie, bestedingen, arbeidsmarkt en overheidsfinanciën	39
2.1.1 Verenigde Staten	39
2.1.2 Japan	43
2.1.3 Opkomende economieën	44
2.1.4 Europa	46
2.2 Inflatie	51
2.3 Financiële markten	52
2.3.1 Rentes	52
2.3.2 Wisselkoersen	55
2.3.3 Aandelenkoersen	56
2.4 Wereldhandel	57
2.4.1 Wereldhandelsvolume	57
2.4.2 Prijzen van grondstoffen exclusief energie	59
2.4.3 Olieprijs	60
2.4.4 Prijs van industrieproducten	62
2.5 Externe data voor Nederland	64
2.6 Onzekerheden	65
3 De Nederlandse conjunctuur	67
3.1 Volumeconjunctuur	67
3.1.1 Particuliere consumptie	67
3.1.2 Woningbouw	72
3.1.3 Investerings	74
3.1.4 Buitenlandse handel	78
3.1.5 Productie	82

3.2	Prijzen en winsten	87
3.2.1	Inflatie	87
3.2.2	Uitvoerprijs en ruilvoet	90
3.2.3	Winstgevendheid	92
4	Arbeid en inkomen	97
4.1	Arbeidsmarkt	97
4.1.1	Loonvoet	97
4.1.2	Werkgelegenheid	101
4.1.3	Arbeidsaanbod, werkloosheid en vacatures	105
4.2	Koopkracht	110
5	De collectieve sector	117
5.1	De collectieve uitgaven	117
5.1.1	Beleidsuitgangspunten	117
5.1.2	De ontwikkeling van de collectieve uitgaven	120
5.1.3	Uitkeringsvolume en i/a-ratio	124
5.1.4	Uitgavenkaders	128
5.2	De collectieve lasten	129
5.2.1	Beleidsuitgangspunten	129
5.2.2	Ontwikkeling belasting- en premieontvangsten	134
5.3	EMU-saldo en schuld	136
6	Arbeidsproductiviteit en participatie	143
6.1	Menselijk kapitaal en productiviteit	143
6.1.1	Menselijk kapitaal en productiviteit	143
6.1.2	Verloop menselijk kapitaal	145
6.1.3	Effect menselijk kapitaal op productiviteit	146
6.2	Arbeidsproductiviteit en participatie	147
6.2.1	Trends in participatiegraden	147
6.2.2	Implicaties hogere participatie laagopgeleiden	149
6.3	Slotopmerkingen	150
	Bijlagen	153
	Verklaring van afkortingen	189

Kaders in hoofdstukken

1	Inleiding	11
	• Onzekerheidsvariant: hogere olieprijs	20
	• Van hausse naar baisse	22
	• Onzekerheidsvariant: arbeidsduurverlenging	28
2	De internationale conjunctuur	39
	• Banenloos herstel in de Verenigde Staten	42
	• Op weg naar een geïntegreerde dienstenmarkt in de Europese Unie	49
	• Amerikaanse renteverhogingen in het verleden	54
	• Geen seizoenspatroon in de olieprijs	63
3	De Nederlandse conjunctuur	67
	• Concurrentie met lagelonenlanden?	80
	• Olieprijsgevoeligheid Nederlandse economie gehalveerd	85
	• Keuzemogelijkheid energieleverancier gunstig voor inflatie?	89
	• Buitenlandse directe investeringen en de Nederlandse economie	95
4	Arbeid en inkomen	97
	• Effect niet algemeen-verbindendverklaren van contractloonstijgingen naar verwachting beperkt	99
	• Bovenwettelijke aanvullingen bij ziekte en arbeidsongeschiktheid	100
	• Werkgelegenheidsbarometer	103
	• Arbeidsduur en arbeidsparticipatie	108
	• Boeking no-claimteruggave in de koopkracht	113
5	De collectieve sector	117
	• WAO-premiedifferentiatie effectief	126
	• De no-claimteruggaveregeling	133
	• Het baten-lastenstelsel van lokale overheden en het EMU-saldo	139
6	Arbeidsproductiviteit en participatie	143
	• Effecten menselijk kapitaal: verschillende methoden	147

Woord vooraf

De Nederlandse economie krabbelt langzaam uit een diep dal omhoog. Het herstel is nog niet krachtig, noch in historisch, noch in internationaal perspectief.

De ontwikkeling van de internationale economie wordt met name bepaald door de conjunctuur in de Verenigde Staten, Japan en de opkomende economieën. Het contrast met de ontwikkeling in het Eurogebied is groot, het herstel komt daar later en is minder krachtig. Opvallend daarbij is dat de prijzen van olie en andere grondstoffen fors oplopen zowel ten opzichte van de afgelopen jaren en ook ten opzichte van het beeld in het Centraal Economisch Plan. De onzekerheid rondom de in de projectie besloten daling van de olieprijs in 2005 is substantieel. Een hogere olieprijs en het daarmee samenhangende neerwaartse effect op het wereldhandelsvolume zou de groei in 2005 kunnen vertragen. Maar ook de groeidynamiek in de VS of de opkomende economieën zou minder uitbundig kunnen zijn dan nu is verondersteld. Daarentegen zou de groeidynamiek in de Europese Unie krachtiger kunnen zijn dan nu in de projectie is verondersteld.

Los van deze risico's is de dynamiek van de Nederlandse economie in 2004 en 2005 niet erg groot. Nederland herstelt van één van de zwaarste crises van na de Tweede Wereldoorlog. Achtergrond daarvan is niet alleen het wegvallen van groeiimpulsen vanuit de vermogenskant maar met name ook de verslechtering van de concurrentiepositie. We plukken nu de zure vruchten van het onvermogen van de Nederlandse economie om in tijden van een neergaande conjunctuur de loonkosten aan te passen aan de economische realiteit. Als gevolg daarvan is de AIQ fors opgelopen en de winstpositie van het bedrijfsleven verslechterd. In 2005 treedt er in de projectie van de AIQ een lichte kentering op, maar de daling is historisch gezien nog vrij bescheiden. Voor een herstel van groei van werkgelegenheid en investeringen is meer nodig. Een meerjarige gematigde loonkostenontwikkeling vormt één van de fundamenteën voor herstel van de concurrentiekracht en is nodig om volledig te kunnen aanhaken bij de groei van de wereldeconomie. De verbetering van het EMU-tekort (zowel feitelijk als structureel) geeft aan dat er voortgang wordt geboekt bij de budgettaire consolidatie.

Beleidsmatig zijn er ten opzichte van de vorige MEV met name twee punten van belang. In de eerste plaats is het kabinet het afgelopen jaar geconfronteerd met verdere verslechtingen van het budgettaire beeld. Voor een deel hingen deze samen met de economische ontwikkeling, voor een ander deel met een andere inschatting van budgettaire ontwikkelingen (zoals het EMU-saldo van andere overheden). In reactie hierop heeft het kabinet aanvullende maatregelen geïmplementeerd, zowel aan de kant van de uitgaven als de lasten, die bijdragen aan de houdbaarheid van de overheidsfinanciën op langere termijn.

In de tweede plaats is het kabinet op basis van het Hoofdlijnenakkoord bezig met een programma van hervormingen van de economische structuur gericht op versterking van het groeivermogen, mede langs de lijnen van het Lissabonagenda. Vanwege de versterking van het effectieve arbeidsaanbod alsmede betere prikkels op de arbeidsmarkt en markten voor goederen en diensten zal dit beleid de structurele groeikracht ten goede komen. Voortbouwend hierop heeft het kabinet in juli 2004 de notitie 'Kiezen voor Groei' gepresenteerd. Centraal in deze notitie staat de uitdaging om het groeivermogen van de Nederlandse economie verder te bevorderen. Een voortvarende implementatie van de hierin geschetste structurele hervormingen draagt bij aan een verder herstel van de groeikracht van de Nederlandse economie en perspectief op een duurzame welvaartsgroei.

De Minister van Economische Zaken,

Mr. L.J. Brinkhorst

1 Inleiding

1.1 De wereldeconomie

In de eerste helft van 2004 bleef de mondiale economische groei krachtig. Nadat eerder de Amerikaanse en Aziatische economieën aan dynamiek hadden gewonnen, werd nu ook de opwaartse trend in het eurogebied wat sterker. De economische groei zal naar verwachting volgend jaar mondiaal enigszins vertragen, al blijft deze boventrendmatig en voldoende voor een daling van de werkloosheid.

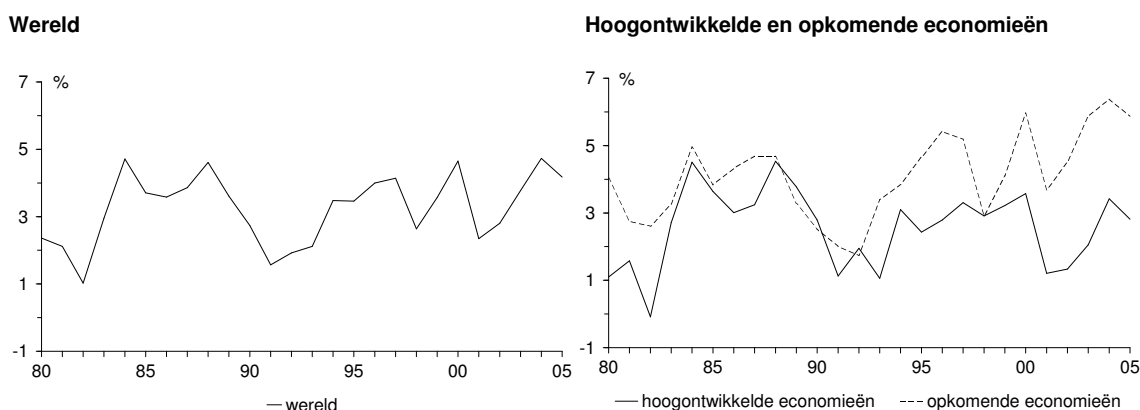
De onzekerheden rond de olieprijs zijn momenteel erg groot. In de raming wordt gerekend met een daling van de olieprijs tot gemiddeld 35 dollar per vat in 2005. Hierdoor zal de inflatie kunnen afnemen. Maar het is zeker niet uit te sluiten dat de olieprijs op het huidige, hoge niveau blijft, wat de inflatie iets hoger zou doen uitkomen en de groei mondiaal nog wat zou kunnen drukken.

De mondiale economische groei is dit jaar naar verwachting net wat sterker dan in 2000 tijdens de hoogconjunctuur en daarmee de hoogste in twintig jaar. Alle regio's tonen herstel van de conjuncturele inzinking die in 2001 inzette als gevolg van de excessen van de jaren negentig (overinvesteringen en sterk opgelopen bedrijfsschulden). In het eurogebied is dit herstel tot nu toe minder krachtig dan elders. In de opkomende economieën is de economische groei het hoogst, waardoor mondiaal sprake blijft van afnemende inkomensongelijkheid tussen landen. Vooral in de Verenigde Staten is het conjuncturele herstel gestimuleerd door een ruim monetair en begrotingsbeleid. Behalve door deze positieve vraagimpuls wordt de huidige hoge economische groei gevoed door positieve impulsen aan de aanbodzijde. De belangrijkste daarvan is de toenemende integratie van China in de wereldeconomie.

Verenigde Staten

In de Verenigde Staten duurde de opgaande conjunctuur in de eerste helft van dit jaar voort. Door naar verwachting tijdelijke factoren zakte de BBP-groei in het tweede kwartaal wel terug tot net onder de 3% op jaarbasis ten opzichte van het voorgaande kwartaal. Gunstig is dat de

Figuur 1.1 Mondiale economische groei, 1980-2005

groei in het eerste halfjaar door alle bestedingscategorieën werd gedragen en nu ook gepaard ging met een duidelijke stijging van de werkgelegenheid. De werkgelegenheid nam in de eerste acht maanden met 180 000 banen per maand toe, tegen slechts 30 000 banen per maand in de tweede helft van 2003. Daarbij liep dit jaar de inflatie op, al bleef deze historisch gezien zeer laag.

De Amerikaanse groei zwakt naar verwachting volgend jaar wat af, maar blijft boventrendmatig. De economische groei wordt geraamd op 3½%, tegen 4½% in 2004. Doordat de productie verder stijgt, zal de werkgelegenheid duidelijk expanderen en de werkloosheid afnemen. De gunstiger arbeidsmarkt zal het mogelijk maken dat de particuliere consumptie verder zal toenemen, hoewel het positieve effect van belastingverlagingen en vermindering van rentelasten voorbij is. Ondanks de wat hogere kapitaalmarktrentes zal de investeringsgroei vermoedelijk fors blijven doordat de vraag toeneemt en de winstgevendheid hoog is. De uitvoergroei blijft hoog door de toenemende vraag vanuit belangrijke afzetgebieden. Door de geprojecteerde olieprijsdaling kan de inflatie in 2005 waarschijnlijk toch afnemen.

Het expansieve Amerikaanse begrotingsbeleid droeg in de afgelopen jaren niet alleen bij aan het conjuncturele herstel maar betekende ook dat het begrotingstekort sterk opliep. Zelfs forse economische groei zal in de komende jaren niet voldoende zijn om dit tekort te verminderen tot een niveau waarmee de gevolgen van de vergrijzing zonder al te veel problemen kunnen worden opgevangen.

Tabel 1.1 BBP-volume naar regio's, 2001-2005					
	2001	2002	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %				
Verenigde Staten	0,8	1,9	3,0	4½	3½
Japan	0,4	– 0,3	2,5	4½	2¼
Eurogebied	1,7	0,9	0,5	2	2¼
EU-15	1,8	1,1	0,9	2	2¼
Hoogontwikkelde economieën	1,2	1,3	2,1	3½	2¾
Opkomende economieën	3,7	4,5	5,9	6½	5¾
Wereld	2,3	2,8	3,8	4¾	4¼

Azië

De Japanse economische groei is in meer dan tien jaar niet zo hoog geweest als in de eerste helft van het lopende jaar. De productie steeg zelfs sterker dan in de Verenigde Staten. Niet alleen was de uitvoergroei hoog, vooral naar China, maar ook de particuliere consumptie en de bedrijfsinvesteringen wonnen aan dynamiek. Het herstel wordt niet alleen veroorzaakt door de positieve impuls vanuit het buitenland maar ook door de agressieve monetaire expansie in het afgelopen jaar. Verder worden de vruchten geplukt van de herstructureringen die in de afgelopen jaren zijn doorgevoerd, zowel in de financiële sector als in de rest van het bedrijfsleven. De BBP-volume-groei wordt nu geraamd op 4½% in 2004; in 2003 nam het BBP

met 2,5% toe. In 2005 zal de economische groei met circa 2¼% wel lager liggen dan in het lopende jaar, vooral doordat de vraag vanuit China waarschijnlijk minder sterk toeneemt. Aan de deflatie komt gedurende de projectieperiode waarschijnlijk een einde, maar het zal wat langer duren voordat de officiële rentetarieven door de centrale bank niet meer op 0% worden gehouden.

Ook elders in Azië bleef in het eerste halfjaar sprake van een zeer gunstige economische ontwikkeling. In China bleef de economische groei uitzonderlijk hoog, al was in de loop van de periode wel sprake van enige afzwakking. De nieuwe industrielanden van Zuidoost-Azië kenden een sterke uitvoergroei, zowel naar China als naar de Verenigde Staten. De economische groei zwakt naar verwachting af in 2005, met name in China, maar blijft boventrendmatig.

Europa

In het eurogebied is de economische groei in de eerste helft van dit jaar wat opgelopen, vooral door de toename van de externe vraag. Maar het herstel moet nog steeds als aarzelend worden gekenmerkt. Het groeiherstel blijft achter bij dat van de Verenigde Staten door de verslechtering van de prijsconcurrentiepositie en door de geringere stimulering via de overheidsbegrotingen. Door haar minder flexibele markten reageert de Europese economie ook niet zo snel en adequaat op veranderende omstandigheden en vergt de introductie van nieuwe technologie meer tijd. Verder is er terughoudendheid bij consumenten. Dit komt deels doordat de arbeidsmarktsituatie nog steeds precair is. Andere oorzaken zijn mogelijk het toenemende besef van de vergrijzingsproblematiek, zorgen over de verslechterde overheidsfinanciën en, vooral in Duitsland, het negatieve korte-termijneffect van structurele hervormingen. Opvallend was dat in enkele bedrijven, onder invloed van de internationale concurrentie, de arbeidsduur werd verlengd zonder looncompensatie. Op de effecten van arbeidsduurverlenging wordt verderop in dit hoofdstuk ingegaan.

Naar verwachting wint het herstel in het eurogebied aan kracht in de ramingsperiode. De economische groei wordt geraamd op 2¼% in 2005, tegen 2% in het lopende jaar. In de loop van volgend jaar zal de werkloosheid naar verwachting gaan afnemen. De uitvoer blijft een belangrijke stimulans. De particuliere consumptiegroei zal vermoedelijk oplopen door herstel van de werkgelegenheidsgroei. Bedrijfsinvesteringen zullen worden gestimuleerd door het toenemen van de vraag en het verbeteren van de winstgevendheid. Door een gematigde loonontwikkeling en de geprojecteerde daling van de olieprijs valt de inflatie naar verwachting terug tot onder de 2%. Op basis van de geraamde hogere economische groei en de genomen begrotingsmaatregelen wordt voor 2005 een lichte daling verwacht van het gemiddelde begrotingstekort. Maar sommige eurolanden zullen waarschijnlijk een tekort boven de 3% BBP houden.

Mede omdat het economisch herstel in het eurogebied naar verwachting doorzet, wordt voor 2004 en 2005 een hoge economische groei geraamd voor de nieuwe lidstaten van de Europese

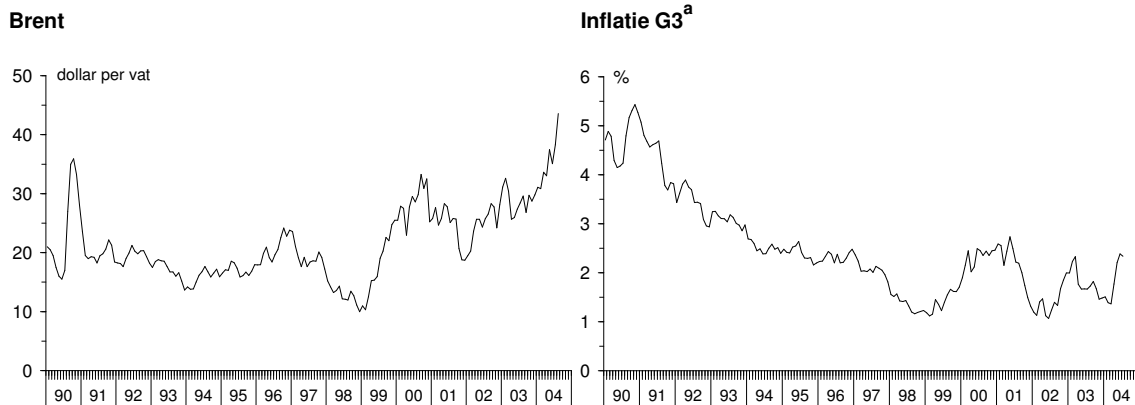
Unie. Om hun aantrekkingskracht voor het bedrijfsleven te vergroten hebben verschillende nieuwe lidstaten begin dit jaar hun vennootschapsbelastingtarief verlaagd.¹

Financiële markten

De dollar is na de eerste maanden van dit jaar niet verder verzwakt ten opzichte van de euro en de yen. Na begin maart gaf de dollar een wisselend beeld te zien, met schommelingen tussen 1,18 en 1,25 dollar per euro. Voor de rest van het jaar en voor 2005 wordt een koers geprojecteerd van gemiddeld 1,20. Het tekort op de Amerikaanse lopende rekening is in de afgelopen jaren fors opgelopen en zal naar verwachting ook in 2005 hoog blijven. Dit betekent dan ook dat het risico van een plotselinge forse depreciatie van de dollar blijft bestaan.

Omdat de opgaande conjunctuur nu sterk genoeg is en omdat het gevaar van deflatie geweken is, verhoogde de Amerikaanse centrale bank in juni en augustus haar belangrijkste rentetarief met in totaal $\frac{1}{2}\%$ -punt tot $1\frac{1}{2}\%$. De Europese Centrale Bank heeft de herfinancieringsrente ongewijzigd gelaten op 2%, al heeft zij zich wel wat bezorgder uitgelaten over de inflatie. De Amerikaanse centrale bank zal naar verwachting haar beleidsrente geleidelijk blijven verhogen. De Europese centrale bank zal bij het geprojecteerde conjunctuurbeeld waarschijnlijk in de loop van 2005 overgaan tot een minder accommoderend beleid. Wanneer de opgaande conjunctuur aanhoudt, zullen ook de Amerikaanse en Europese kapitaalmarktrentes in 2005 wat verder oplopen.

Figuur 1.2 Ruwe olieprijs Brent en inflatie, 1990-2004

^a 12-Maandsmutaties. G3: Verenigde Staten, eurogebied en Japan.

Olieprijs

Door meer vraag en onzekerheid over het aanbod is de olieprijs dit jaar verder gestegen. De vraagstijging zal dit jaar naar verwachting de grootste zijn in meer dan 15 jaar. Omdat de resterende reservecapaciteit van de OPEC-landen gering is en de voorraden op een relatief laag niveau liggen, had de onzekerheid over het toekomstig aanbod een sterke invloed op de prijs. Momenteel bedraagt de reservecapaciteit van de OPEC-landen gezamenlijk twee mln vaten per

¹ Voor een discussie over concurrentie versus coördinatie tussen deze tarieven, zie *MEV 2002*, blz. 138.

dag oftewel circa 2½% van de huidige mondiale vraag. In 2002 was de reservecapaciteit nog drie keer zo groot. In het eerste halfjaar bedroeg de olieprijs gemiddeld 33,5 dollar per vat (Brent), bijna 5 dollar meer dan in 2003. In augustus lag de olieprijs zelfs ruim boven de 40 dollar per vat. Historisch gezien is de recente prijsstijging niet uitzonderlijk groot en is het prijsniveau niet uitzonderlijk hoog als rekening wordt gehouden met de algemene prijsstijging.

Naar verwachting blijft de oliemarkt ook de rest van dit jaar en volgend jaar aan de krappe kant. Voor 2005 wordt gerekend met een gemiddelde olieprijs van 35 dollar per vat, circa acht dollar lager dan in augustus jongstleden en één dollar lager dan de verwachte gemiddelde prijs in 2004. De basis voor deze daling ligt in de verwachte afvlakking van de mondiale economische groei, capaciteitsuitbreidingen binnen en buiten de OPEC, en de veronderstelde afname van onzekerheden over het toekomstige aanbod.

Wereldhandel

De wereldhandelsgroei is tegen het einde van 2003 aanzienlijk versneld. Voor 2004 wordt een stijging met 10¾% geraamd, bijna het dubbele van de stijging in het voorgaande jaar. De Chinese buitenlandse handel blijft dit jaar spectaculair toenemen. Van de Chinese invoerstijging profiteert vooral de rest van Azië, terwijl de Chinese uitvoerstijging vooral naar de Verenigde Staten gaat. De opleving van de wereldhandel leidde tot een sterke stijging van de grondstoffenprijzen. Exclusief energie en gemeten in dollars namen deze in minder dan een jaar met bijna eenderde toe.

In 2005 blijft de wereldhandelsgroei naar verwachting boventrendmatig. Door de verwachte afzwakking van de economische groei in de Verenigde Staten en China is de stijging, geprojecteerd op 8½%, wel minder sterk dan dit jaar. De scherpe stijging van de grondstoffenprijzen exclusief energie zal naar verwachting niet aanhouden als gevolg van de afzwakking van de mondiale economische groei en de toename van het aanbod uitgelokt door de hogere prijzen.

Tabel 1.2 Internationale kerngegevens, 2001-2005					
	2001	2002	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %				
BBP-volume hoog ontwikkelde economieën	1,2	1,3	2,1	3½	2¾
Consumentenprijs G3 (CPI)	2,1	1,4	1,8	2¼	1¾
Wereldhandelsvolume goederen	1,6	4,0	5,9	10¾	8½
Wereldhandelsprijs (in dollars)	– 3,9	0,2	9,2	7¾	– ½
industrieproducten (in dollars)	– 2,5	0,1	8,2	5¼	– ¼
grondstoffen excl. energie (in dollars, HWWA)	– 10,0	2,8	14,2	20	0
ruwe olie (fob, in dollars)	– 16,4	2,5	16,9	24¾	– 2¾
	niveaus				
Eurokoers (dollar per euro, niveau)	0,90	0,94	1,13	1,21	1,20
Ruwe olieprijs (Brent, dollar per vat)	24,5	25,0	28,9	36	35

Onzekerheden

De onzekerheden rond de olieprijs zijn momenteel erg groot. Voor volgend jaar wordt gerekend met een beperkte olieprijsdaling, maar het is zeker niet uit te sluiten dat de olieprijs op het huidige, hoge niveau blijft. Indien dit komt door een sterkere dan verwachte vraag naar olie zijn de consequenties beperkt, omdat dan vermoedelijk ook de mondiale economische groei is onderschat. De consequenties zijn groter als de olieprijs hoog blijft door het stokken van de olieproductie of door meer onzekerheid over de toekomstige productie, bijvoorbeeld in samenhang met een verslechtering van de politieke situatie in het Midden-Oosten (zie ook kader in paragraaf 1.2). Daarnaast blijven de internationale politieke situatie en mogelijke terroristische aanslagen een reëel neerwaarts risico inhouden voor de wereldeconomie.

Tegenover deze neerwaarts risico's staat de mogelijkheid dat de economische groei in het eurogebied sterker aantrekt dan momenteel geprojecteerd. De groei in het eerste halfjaar was ook wat sterker dan verwacht in het Centraal Economisch Plan van dit voorjaar.

1.2 De Nederlandse economie

De verslechtering van de prijsconcurrentiepositie in de afgelopen jaren verhindert dat de Nederlandse economie ten volle van de internationale economische opleving kan profiteren. Dit jaar komt de economische groei naar verwachting uit op 1¼%, volgend jaar op 1½%. Door de ongunstige ontwikkeling van het reëel beschikbaar loon- en uitkeringsinkomen neemt de particuliere consumptie waarschijnlijk niet of nauwelijks toe. Ook de overheid en het bedrijfsleven zorgen in de ramingsperiode naar verwachting niet voor een bestedingsimpuls. De arbeidsmarkt laat dit jaar een somber beeld zien, met een fors werkgelegenheidsverlies en een scherp oplopende werkloosheid, maar trekt vermoedelijk begin volgend jaar wat aan. De arbeidsproductiviteit vertoont het gebruikelijke conjuncturele herstel en draagt bij aan de verdere vertraging van het inflatietempo, tot 1¼% in beide ramingsjaren. Ook de contractloonontwikkeling vlakt waarschijnlijk verder af, tot gemiddeld ¾% in 2005.

De Nederlandse economie presteert dit jaar met een geraamde BBP-groei van 1¼% aanzienlijk beter dan in het recessiejaar 2003, toen het BBP-volume met 0,9% kromp. Met uitzondering van de overheidsbestedingen ontwikkelen alle bestedingscategorieën zich naar verwachting gunstiger dan vorig jaar. De uitvoer levert verreweg de grootste bijdrage aan de economische groei. De particuliere consumptie en de bedrijfsinvesteringen ontwikkelen zich echter nog bijzonder zwak. Bij de binnenlandse bestedingen gaat alleen van de investeringen in woningen een noemenswaardige positieve impuls uit op de BBP-groei.

Het herstel van de economische groei verloopt bovendien met horten en stoten. Nam volgens voorlopige cijfers van het CBS in de twee kwartalen rond de jongste jaarwisseling het BBP-volume van kwartaal op kwartaal met respectievelijk 0,5 en 0,6% toe, volgens de eerste snelle raming lag het BBP-volume in het tweede kwartaal 0,2% onder het niveau van het eerste kwartaal. Hoewel incidentele oorzaken, zoals een relatief zachte winter, hierbij een rol hebben

gespeeld, geven de cijfers wel aan dat van een robuuste en omvangrijke economische groei nog geen sprake is. In de eerste helft van dit jaar lag het BBP 1% hoger dan in de eerste jaarhelft van vorig jaar. In de centrale projectie ligt een langzaam aantrekkend groeitempo besloten. Volgend jaar bedraagt de BBP-groei naar verwachting 1½%. Tabel 1.3 laat zien dat de samenstelling van de economische groei in 2005, afgemeten aan de groeibijdragen van de diverse bestedingscategorieën, waarschijnlijk overeenkomt met die in 2004.

Een belangrijke onzekerheid in de huidige raming is gelegen in de ontwikkeling van de olieprijs. Zeer recente prijsnoteringen wijzen in de richting van een daling van de olieprijs ten opzichte van het hoge niveau in augustus, wat overeenkomt met de aanname in de centrale projectie. De oliemarkt is echter volatiel en gevoelig voor (geo)politieke spanningen en sabotage-acties in de olieproducerende landen. Een kader schetst de gevolgen voor de Nederlandse economie wanneer de olieprijs als gevolg van (aanhoudende onzekerheid over) aanbodproblemen hoog blijft en volgend jaar gemiddeld 10 dollar (oftewel bijna 30%) duurder uitkomt dan waarmee in de centrale projectie is gerekend. De economische groei wordt hierdoor met ¼%-punt gedrukt, maar desastreus zijn de gevolgen niet. De gevoeligheid van de Nederlandse economie voor olieprijsstijgingen is in de afgelopen 25 jaar ongeveer gehalveerd (zie kader in paragraaf 3.1.5).

Hoewel de eurokoers in dollars in het afgelopen halfjaar redelijk stabiel was, biedt dit geen enkele garantie dat dat ook in de komende periode zo zal zijn. De eurokoers, die even goed zou kunnen stijgen als dalen, vormt een tweede belangrijke onzekerheid in de raming. Wanneer de opmars van de euro ten opzichte van de dollar van de afgelopen jaren doorzet, heeft dat een drukkend effect op de economische groei.²

Tabel 1.3 Bijdragen aan de BBP-groei, 1994-2005^a						
	1994-2000	2001	2002	2003	2004	2005
	bijdragen in %-punten					
Particuliere consumptie	1,0	0,4	0,1	– 0,4	0	0
Investerings in woningen	0,1	0,1	– 0,2	– 0,2	¼	¼
Bedrijfsinvesteringen	0,3	– 0,2	– 0,7	– 0,4	0	0
Overheidsbestedingen	0,5	1,1	1,0	0,4	¼	¼
Uitvoer	1,6	0,2	0,3	– 0,3	1	1
Totaal (BBP-groei)	3,5	1,4	0,6	– 0,9	1¼	1½

^a De finale en de gecumuleerde intermediaire invoer zijn in mindering gebracht op de desbetreffende afzetcategorieën.

Herstel in historisch perspectief

In de raming ligt besloten dat de BBP-groei volgend jaar slechts ¼%-punt hoger uitkomt dan dit jaar. De groeiversnelling wordt enigszins gedrukt door kalendereffecten; 2005 telt namelijk

² In eerdere edities van de Macro Economische Verkenning en het Centraal Economisch Plan zijn de gevolgen van wisselkoersmutaties al diverse keren toegelicht. Zie *CEP 2004*, blz. 18; *MEV 2004*, blz. 25; *CEP 2003*, blz. 30.

twee werkdagen minder dan 2004, dat op zijn beurt drie werkdagen meer telt dan 2003. Voorts is de geraamde versnelling van de productiegroei in de marktsector wat groter dan die van het BBP, doordat bij de niet-marktsectoren overheid, zorg en delfstoffenwinning de productiegroei volgend jaar waarschijnlijk niet versnelt, maar juist vertraagt. Zelfs als hiermee rekening wordt gehouden is de voor volgend jaar geraamde BBP-groei van 1½%, vergeleken met de groeicijfers in het tweede jaar na de recessies van begin jaren tachtig en negentig, zonder meer mager te noemen. Dit kan grotendeels worden toegeschreven aan de voor komend jaar geraamde consumptiegroei van 0%, waar deze destijds in het tweede hersteljaar (in respectievelijk 1984 en 1995) gemiddeld 2,3% bedroeg. Dit achterblijven van de consumptiegroei hangt op zijn beurt sterk samen met de voorziene ontwikkeling van het reëel beschikbaar gezinsinkomen. Nam dat in 1984 en 1995 met gemiddeld 3,1% toe, voor 2005 wordt als gevolg van afnemende reële lonen, lastenverzwaringen en bezuinigingen een daling van ¾% voorzien.

Uitgaande van de huidige projectie bedraagt de BBP-groei in de eerste vijf jaar van de 21^e eeuw (2001-2005) gemiddeld 0,8% per jaar. Dat is maar liefst 2,7%-punt per jaar minder dan in de periode 1994-2000. Het kader op blz. 22 gaat dieper in op de belangrijkste oorzaken achter deze terugval in economische groei. Ook in breder historisch perspectief valt de groeiprestatie van de Nederlandse economie in deze vijfjaarsperiode in ongunstige zin op. Een gemiddelde vijfjaarsgroei van slechts 0,8% per jaar is sinds de crisis in de jaren dertig alleen geëvenaard in de recessieperiode begin jaren tachtig.

Conjunctuurgevoeligheid Nederlandse economie

Ook vergeleken met het eurogebied zijn de prestaties van de Nederlandse economie in de periode 2001-2005 teleurstellend. In de tweede helft van de jaren negentig lag de groei in Nederland juist voortdurend boven het Europese gemiddelde.³ De relatief hoge BBP-groei in de hausseperiode en de relatief lage groei in de baisseperiode suggereert dat de Nederlandse economie grotere conjuncturele fluctuaties vertoont dan het eurogebied. Figuur 1.3. illustreert dat, uitgezonderd de eerste helft van de jaren tachtig, dit niet het geval was in de periode vóór 1994. Het lijkt er dus op dat de Nederlandse economie conjunctuurgevoeliger is geworden. Hiervoor bestaan enige aanwijzingen, die vooral te maken hebben met een grotere gevoeligheid van de consumptiegroei voor de, deels door de conjunctuur bepaalde, ontwikkelingen van aandelenkoersen en huizenprijzen.

In de loop van de jaren negentig zijn de hypotheekvoorwaarden aanzienlijk versoepeld, zodat gezinnen in staat werden gesteld om naar verhouding (tot de waarde van de woning) hogere hypotheken af te sluiten en zij de overwaarde van hun woning als gevolg van de forse

³ Zie ook *Centraal Economisch Plan 2003*, blz. 22-24.

Tabel 1.4 Kerngegevens voor Nederland, 2001-2005

	2001	2002	2003	2004	2005 ^a
	mutaties in % per jaar				
Internationaal					
Relevant wereldhandelsvolume	2,4	2,2	4,3	7¼	6¾
Prijspeil goederenimport	0,0	- 1,7	- 1,2	2	¾
Eurokoers (niveau, dollar per euro)	0,90	0,94	1,13	1,21	1,20
Ruwe-olieprijs (Brent, niveau, dollar per vat)	24,5	25,0	28,9	36	35
Lonen en prijzen					
Contractloon marktsector	4,2	3,5	2,7	1½	¾
Loonvoet marktsector	5,5	6,6	3,8	2¾	½ (1)
Prijsconcurrentiepositie (binn. geproduceerde uitvoer)	- 1,1	- 3,1	- 6,0	- ¼	¾
Consumentenprijsindex (CPI)	4,5	3,4	2,1	1¼	1¼
Prijs nationale bestedingen	4,7	3,3	2,7	1¼	1
Koopkracht (mediaan alle huishoudens)	3,6	0,6	- 1,3	- ¼	- 1
Volume bestedingen en productie					
Goederenexport (excl. energie)	0,3	0,9	0,5	5	7½
w.v. binnenslands geproduceerd	- 1,7	1,8	- 0,8	2½	2¾
wederexport	2,8	- 0,3	2,2	8	13½
Goederenimport	1,6	- 0,2	1,0	4	5¾
Particuliere consumptie	1,4	1,3	- 0,9	¼	0
Bruto investeringen bedrijven (excl. woningen)	- 1,8	- 6,4	- 3,5	1¼	¾
Investeringen in woningen	1,9	- 4,4	- 4,2	4½	4¾
Productie marktsector ^b	1,2	- 0,6	- 1,3	1¼	2
Bruto binnenlands product	1,4	0,6	- 0,9	1¼	1½
Arbeidsmarkt					
Werkgelegenheid (in arbeidsjaren)	1,3	- 0,1	- 1,0	- 1¼	¼ (0)
Werkgelegenheid (≥ 12 uur/week, in personen)	1,9	- 0,1	- 0,5	- 1	½ (¼)
Arbeidsaanbod (in personen)	1,6	0,6	0,8	½	1¼ (1)
	niveaus				
Werkloze beroepsbevolking (in dzd)	252	302	396	495	550
Idem, in % van de beroepsbevolking	3,3	4,0	5,1	6½	7
Werkloosheid en bijstand (in dzd uitkeringsjaren)	543	551	605	670	710
Verhoudingen niet-actieven versus actieven (in %)	65,9	66,5	67,5	69½	70½
Collectieve sector					
Vorderingensaldo collectieve sector (EMU) (% BBP)	- 0,1	- 1,9	- 3,2	- 2,9	- 2,6
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar, % BBP)	52,9	52,6	54,1	55,9	58,0
Collectieve lasten (% BBP)	40,0	39,4	39,3	39,3	39,2
Diversen					
Arbeidsinkomensquote marktsector ^b (in %)	83,4	85,3	86,9	87	86¼
Arbeidsproductiviteit marktsector ^b (in % per jaar)	0,6	0,6	0,8	3½	1¾ (2¼)
Individuele besparingen huishoudens (% gezinsinkomen)	2,2	2,5	1,9	2¼	1¾
Uitvoersaldo (% BBP)	5,3	5,1	5,0	5	5½
Lange rente (in %, 10-jaars staatsleningen)	5,0	4,9	4,1	4¼	4¾

^a De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van de wet Verlenging

Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ). Zie *Centraal Economisch Plan 2004*, blz. 99.

^b Exclusief delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.

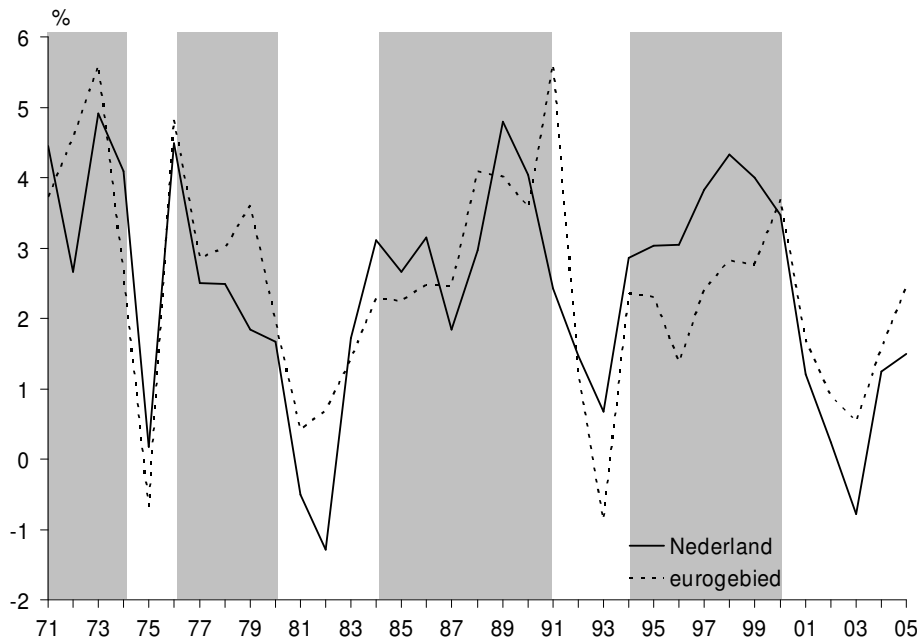
Onzekerheidsvariant: hogere olieprijs

De onzekerheid rond de ontwikkeling van de olieprijs is momenteel groot. In de centrale projectie blijft de oliemarkt aan de krappe kant, maar neemt de olieprijs na de piek in augustus wel geleidelijk af, tot gemiddeld 35 dollar per vat in 2005. Het is echter geenszins uitgesloten dat de olieprijs zich door (geo)politieke ontwikkelingen en/of sabotage-acties in de olieproducerende landen in de komende anderhalf jaar stabiliseert op het in augustus bereikte niveau van 45 dollar, of zelfs verder oploopt.

Onderstaande tabel illustreert de economische effecten voor de Nederlandse economie van een scenario waarin de olieprijs door (aanhoudende onzekerheid over) aanbodproblemen vanaf september 2004 45 dollar bedraagt, 10 dollar boven het gemiddelde voor 2005 in de centrale projectie. Dat heeft wereldwijd negatieve consequenties voor de economische ontwikkeling, wat zich volgend jaar vertaalt in 0,6%-punt minder wereldhandelsgroei dan in de centrale projectie. Hierdoor ontwikkelen ook de binnenslands geproduceerde uitvoer en de wederuitvoer zich volgend jaar minder gunstig. De hogere olieprijs werkt daarnaast via hogere kostprijzen wereldwijd door in hogere afzetprijzen. Dit resulteert in hogere invoer- en concurrentenprijzen en in een hogere lange rente. De prijs van de bruto toegevoegde waarde van de marktsector (dus zonder delfstoffenwinning) daalt echter, doordat de kostenstijgingen op korte termijn niet volledig in hogere afzetprijzen kunnen worden doorberekend. Er treedt zodoende een ruilvoetverlies op, waardoor de arbeidsinkomensquote oploopt en de investeringen zich ongunstiger ontwikkelen. Normaal gesproken heeft een lagere prijs van de toegevoegde waarde een drukkend effect op het contractloon in de marktsector. Vanwege de voor volgend jaar voorziene ongunstige koopkrachtontwikkeling is echter aangenomen dat het contractloon in de variant niet lager uitkomt dan in het centrale pad. Hierdoor blijft de koopkrachtdaling vergeleken met het centrale pad beperkt, maar dat kan niet voorkomen dat de particuliere consumptie volgend jaar nog meer onder druk komt te staan. De economische groei komt door de hogere olieprijs volgend jaar ¼%-punt lager uit dan in de raming is voorzien. De werkgelegenheid past zich met enige vertraging aan het lagere productievolume aan. Tegenover budgettaire tegenvallers voor de overheid uit hoofde van de lagere economische groei en de hogere werkloosheid staat een compenserende meevaller; de niet-belastingmiddelen uit aardgas nemen substantieel toe, doordat de prijs van aardgas met enige vertraging is gekoppeld aan de olieprijs. Het netto-effect van de hogere olieprijs op het EMU-saldo is zodoende nihil.

Effecten van hoog blijvende olieprijs van gemiddeld 45 dollar in 2005

	2004	2005
	cumulatieve afwijkingen in %	
Olieprijs (Brent, niveau, dollar per vat)	1,6	10,0
Relevante wereldhandel	- 0,1	- 0,6
Concurrentenprijs (exclusief energie)	0,1	0,6
Invoerprijs goederen	0,6	3,1
Lange rente (niveau in %)	0,1	0,4
Contractloon marktsector	0,0	0,0
Consumentenprijsindex (CPI)	0,1	0,5
Bruto binnenlands product (BBP)	- 0,1	- 0,4
Particuliere consumptie	- 0,1	- 0,6
Investeringen bedrijven (exclusief woningen)	- 0,1	- 1,5
Uitvoer goederen (exclusief energie)	- 0,1	- 0,6
Werkgelegenheid	0,0	- 0,2
Arbeidsinkomensquote (niveau)	0,3	1,0
EMU-saldo (niveau, % BBP)	0,0	0,0

Figuur 1.3 Ontwikkeling BBP-volume in Nederland en het eurogebied, 1971-2005^a

^a Perioden met relatief hoge BBP-groei (gemiddeld per jaar) zijn gearceerd.

huizenprijsstijgingen gemakkelijker konden verzilveren.⁴ Daarnaast vertoonde het aantal huishoudens dat in aandelen belegt een sterke groei gedurende de tweede helft van de jaren negentig. In combinatie met een sterke stijging van de beurskoersen leidde dit tot een spectaculaire toename van het gezinsvermogen, die gedeeltelijk consumptief is aangewend. Omgekeerd heeft de sinds eind 2000 tegenvallende ontwikkeling van de aandelenkoersen gezinnen genoopt hun gedaalde vermogen middels extra besparingen weer wat aan te vullen. Ten slotte hebben aandelen een steeds groter gewicht gekregen in de portefeuillesamenstelling van pensioenfondsen: in 1990 was slechts 12% van het pensioenvermogen belegd in aandelen, in 1999 was dat 45%. Ook is de waarde van de pensioenvermogens sneller gestegen dan de premiegrondslag. De koersstijgingen in de jaren negentig konden daardoor een sterker neerwaarts effect op de pensioenpremies krijgen dan voorheen, zodat huishoudens meer te besteden hadden. Nadat de forse koersdalingen het pensioenvermogen hadden aangetast, zagen pensioenfondsen zich genoodzaakt hun premies te verhogen, wat het beschikbaar gezinsinkomen drukte en via hogere arbeidskosten de prijsconcurrentiepositie verslechterde.

Betekent dit nu dat ook in de komende jaren de Nederlandse economie relatief grote conjuncturele dynamiek zal vertonen? Dit is niet noodzakelijkerwijs het geval. In de eerste plaats zijn in zowel 2001 als 2004 fiscale maatregelen ingevoerd die de consumptieve besteding van overwaarde op woningen ontmoedigen. Ten tweede bestaat momenteel 70% van de

⁴ Eenderde van alle woningbezitters incasseerde in de periode 1996-2001 (een deel van) de overwaarde van zijn woning en in 2000 werd voor 9,9 miljard euro aan consumptieve bestedingen op deze wijze gefinancierd. Zie De Nederlandsche Bank, Vermogensbeheer Nederlandse gezinnen onder de loep, *Kwartaalbericht*, juni 2002.

Van hausse naar baisse

In de periode 1994-2000 bedroeg de economische groei in Nederland gemiddeld 3,5% per jaar, 1%-punt hoger dan de gemiddelde groei in het eurogebied. Internationaal werden de economische groei en de gunstige arbeidsmarktontwikkeling in ons land vaak geroemd, hoewel de groeiprestaties in andere hoogontwikkelde economieën als de Verenigde Staten, Spanje, Portugal, Finland, Ierland, Luxemburg en Zweden even goed of zelfs aanzienlijk beter waren. In de drie daaropvolgende jaren bedroeg de BBP-groei slechts 0,4% per jaar, op Duitsland en Portugal na de slechtste score van alle hoogontwikkelde economieën. Hoe kan deze relatief sterke terugval in economische groei worden verklaard?

De *absoluut gezien* hoge groei in de tweede helft van de jaren negentig hangt voor een belangrijk deel samen met de omvangrijke groei van de relevante wereldhandel en de koersdaling van de euro (zie tabel). Echter, ook andere landen in het eurogebied hebben hiervan, deels afhankelijk van de openheid van hun economie, kunnen profiteren. Om de *relatief gezien* hoge BBP-groei in Nederland te verklaren moeten diverse factoren worden genoemd. Allereerst is het arbeidsaanbod hier in de jaren negentig internationaal vergeleken fors gestegen door de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen, die in de periode daarvoor nog op een relatief laag niveau lag (voor een uitgebreidere analyse zie MEV 2001, par. VI.1). Naast deze belangrijke aanbodfactor spelen ook vraagfactoren een rol. Zo is in de periode 1994-2000 de gemiddelde huizenprijs met ruim 11% per jaar gestegen; consumenten hebben deze vermogenstoename op grote schaal consumptief aangewend. Hetzelfde is gebeurd met de vermogenstoename uit hoofde van de fors gestegen aandelenkoersen. Aangezien gezinnen in Nederland in vergelijking met die in andere eurolanden relatief veel aandelen bezaten, hebben zij ook in sterkere mate van de beurshausse kunnen profiteren. Daar komt bij dat via het op kapitaaldekking gebaseerde pensioenstelsel velen in Nederland ook indirect, dat wil zeggen via lage pensioenpremies, hebben geprofiteerd van de aandelenkoersstijgingen, die immers niet alleen de vermogenspositie van gezinnen maar ook die van pensioenfondsen ten goede kwamen. Door deze vraagfactoren is de particuliere consumptie in de periode 1994-2000 met gemiddeld 3,5% per jaar gestegen, beduidend meer dan in het eurogebied. Deze sterke consumptiegroei resulteerde hier in 2000 zelfs in negatieve individuele besparingen.

Bijna alle factoren die in de periode 1994-2000 bijdroegen aan de hausse, verkeerden in de afgelopen drie jaar in hun tegendeel. Alleen de huizenprijsstijging bleef met ruim 6% per jaar aanzienlijk, maar was wel fors lager dan in de hausseperiode. Daar komt nog bij dat aan het eind van de jaren negentig de krapte op de arbeidsmarkt heeft geleid tot relatief hoge reële loonstijgingen. Hierdoor is de prijsconcurrentiepositie van Nederlandse bedrijven aanzienlijk verslechterd, met een relatief groot verlies aan marktaandeel als gevolg. Bovendien stonden de binnenlandse bestedingen in de periode 2001-2003 extra onder druk, doordat zowel gezinnen als bedrijven meer zijn gaan sparen om hun vermogensverliezen te compenseren.

Van hausse naar baisse, oorzaken en gevolgen

	1994-2000	2001-2003	2004-2005
	gemiddelde mutaties per jaar in		
Relevante wereldhandel	7,9	3,0	7
Eurokoers (dollar per euro)	– 4,4	7,0	3
Arbeidsaanbod	1,9	1,0	¾
Huizenprijs	11,1	6,1	1¾
Beursindex (CBS, jaargemiddelde)	21,1	– 22,7	
Pensioenpremie (in %-punt brutoloon, bedrijven)	0,0	1,6	¾
Bruto binnenlands product (BBP)	3,5	0,4	1½
Particuliere consumptie	3,5	0,6	0

huishoudens die de beleggingsmarkt betreden uit herintreders⁵. Zij zullen hun portefeuille naar alle waarschijnlijkheid minder risicovol invullen en, door schade en schande wijs geworden, minder snel geneigd zijn koersstijgingen consumptief aan te wenden. Ten derde zijn nieuwe regels opgesteld om de dekkingsgraad van de pensioenfondsen te bewaken en zodoende de risico's van aandelenbeleggingen beter te beheersen. En tenslotte moet worden opgemerkt dat de omvang van de prijsstijgingen op de huizenmarkt en de beurs in de hausse uitzonderlijk groot was, evenals de daarop volgende koersval in de neergaande fase van de conjunctuur.

Particuliere consumptie en individuele besparingen

Nadat de particuliere consumptie vorig jaar voor het eerst sinds 1982 afnam, bedraagt de geraamde consumptiegroei voor dit jaar een magere ¼% en wordt voor volgend jaar een nulgroei verwacht. Zo tekent zich af dat de particuliere consumptie in de periode 2003-2005 gecumuleerd met ¾% afneemt. In de na-oorlogse periode ontwikkelde de consumptie zich alleen aan het begin van de jaren tachtig nog slechter. De hoofdoorzaak van de lage consumptiegroei in de ramingsjaren is gelegen in de weinig rooskleurige ontwikkeling van het reëel beschikbaar loon- en uitkeringsinkomen. Dit jaar staat tegenover een beperkte daling van het reëel beschikbaar looninkomen (-¼%), nog een stijging van het uitkeringsinkomen (2¾%). Hierdoor resulteert voor het totaal van beide inkomenscomponenten nog een klein plusje (½%). Volgend jaar is dat naar verwachting niet het geval en neemt zowel het reëel beschikbaar looninkomen als het reëel beschikbaar uitkeringsinkomen af, met respectievelijk 1¼% en ½%. In 2005 staat als gevolg van bezuinigingsmaatregelen en lastenverzwaringen niet alleen de koopkracht van uitkeringsgerechtigden onder druk, door een groot aantal beleidsmaatregelen in de sociale zekerheid wordt ook de instroom in de WAO en de WW beperkt. Een gelijktijdige daling van zowel het looninkomen als het uitkeringsinkomen - in reëel beschikbare termen - is in de afgelopen decennia alleen in 1991 voorgekomen. Normaal gesproken vertonen beide inkomenscategorieën een meer spiegelbeeldige ontwikkeling.

In de raming voor volgend jaar ligt besloten dat de gezinshuishoudens hun koopkrachtverlies noch volledig noch onmiddellijk in lagere consumptieve bestedingen vertalen. Naast een nog lichte stijging van de collectieve besparingen⁶ behelst de raming voor 2005 een daling van de individuele besparingen. Dit weerspiegelt dat de consumenten gedurende de ramingsperiode naar verwachting wat optimistischer gestemd raken.

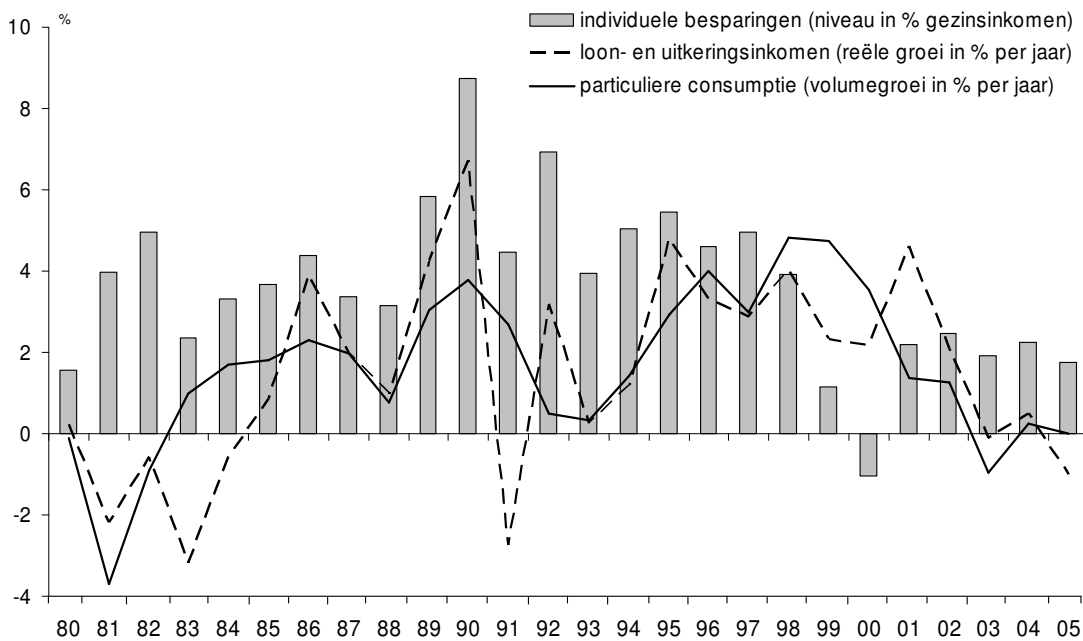
Andere nationale en internationale instituten ramen voor volgend jaar een hogere consumptiegroei, variërend van ¾% tot meer dan 2%. Indien het consumptievolume volgend jaar niet stabiel zou blijven maar bij de hier geraamde inkomensdaling zou toenemen met 2%, dan zouden de individuele besparingen in 2005 vrijwel op nul uitkomen in plaats van op 1¾% van het gezinsinkomen. In het verleden hebben zich regelmatig forse dalingen van de

⁵ Millward Brown / Centrum, Persbericht juni 2004, Amsterdam.

⁶ Collectieve besparingen zijn gedefinieerd als collectieve pensioenpremies, inclusief beleggingsinkomsten op het collectieve pensioenvermogen, minus pensioenuitkeringen.

individuele besparingen voorgedaan, maar vrijwel altijd vanaf een relatief hoog uitgangsniveau (zie figuur 1.4). Alleen in 2000, toen consumenten verblind waren door een uitzonderlijk sterke toename van het gezinsvermogen, was dat niet het geval. Een dergelijke situatie, veroorzaakt door forse stijgingen van aandelenkoersen en huizenprijzen, ligt evenwel niet in de huidige raming besloten.

Figuur 1.4 Particuliere consumptie, reëel beschikbaar loon- en uitkeringsinkomen en individuele besparingen, 1980-2005

Investerings van bedrijven

Dit jaar komt naar verwachting een einde aan een periode van drie jaar waarin de investeringen van bedrijven een stevige krimp lieten zien, van gemiddeld bijna 4% per jaar. Van een rooskleurige situatie is met een volumegroei van gemiddeld 1% per jaar in de ramingsjaren echter nog geen sprake. Ondernemers worden door de hogere bezettingsgraad, de opkrabbende rentabiliteit en het toegenomen producentenvertrouwen nog onvoldoende geprikkeld om de investeringen flink op te voeren. Achter het geraamde bescheiden investeringsherstel gaat wel een geschakeerd beeld schuil. Door de aanhoudende leegstand, vooral van kantoorpanden, vertonen de investeringen in bedrijfsgebouwen dit en komend jaar naar verwachting een verdere krimp, terwijl de investeringen in computers door grootschalige vervanging dit jaar waarschijnlijk weer ouderwets met dubbele cijfers groeien.

Bij de investeringsraming is rekening gehouden met anticipatiegedrag van ondernemers als gevolg van het kabinetsvoornemen de BPM-vrijstelling voor bestelauto's in drie jaar tijd af te bouwen. Dit leidt naar verwachting dit jaar tot extra vervanging van bestelauto's en daarmee tot extra investeringen. Door deze anticipatie-effecten valt de voor volgend jaar geraamde investeringsgroei weer wat terug, wat zonder anticipatie niet het geval zou zijn.

Uitvoer, prijsconcurrentiepositie en marktaandeel

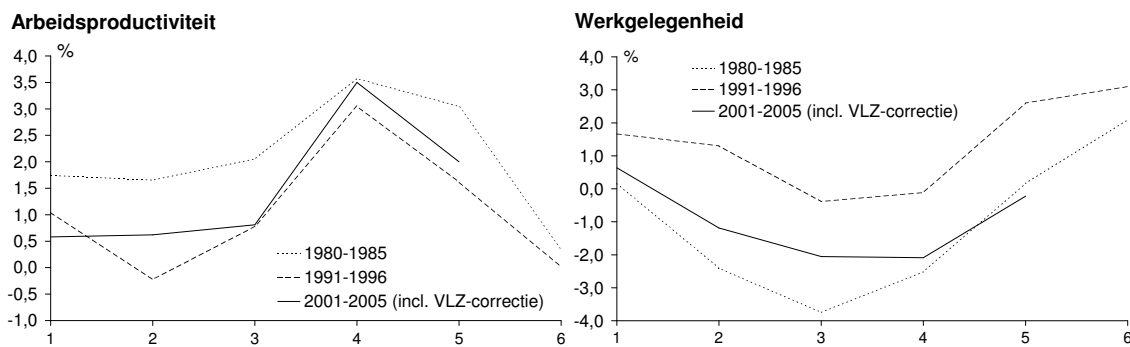
Circa driekwart van de economische groei in dit en volgend jaar kan worden toegeschreven aan de toename van de export. Niet alleen binnenslands geproduceerde fabrikaten maar ook diensten, energieproducten en wederuitgevoerde goederen vinden naar verwachting meer afzet in het buitenland. De voornaamste oorzaak is de gunstige ontwikkeling van de voor ons land relevante wereldhandel, die in beide ramingsjaren met ongeveer 7% per jaar groeit. Een grotere wereldmarkt is overigens geen garantie dat ook het volume van de in Nederland gemaakte producten in omvang toeneemt, zo heeft de ervaring in 2003 geleerd. Vorig jaar nam de relevante wereldhandel weliswaar met 4,3% toe, maar liep het marktaandeel van Nederlandse exporteurs als gevolg van de sterk verslechterde prijsconcurrentiepositie zodanig ver terug, dat de binnenslands geproduceerde uitvoer afnam.

Voor dit jaar wordt wederom een verslechtering van de prijsconcurrentiepositie voorzien, maar deze valt qua omvang (¼%) in het niet bij die van vorig jaar (bijna 6%). Omdat wijzigingen in relatieve prijzen met vertraging in het afzetvolume doorwerken, verliezen Nederlandse ondernemers ook dit en volgend jaar marktaandeel aan buitenlandse concurrenten, maar deze afkalving zal waarschijnlijk geleidelijk in betekenis afnemen. Voor volgend jaar ligt een bescheiden verbetering van de prijsconcurrentiepositie in het verschiet ligt. Voornamelijk door een beperkte loonvoetstijging ontwikkelen de arbeidskosten per eenheid product zich naar verwachting gunstiger dan bij de euroconcurrenten. En uitgaande van stabiele wisselkoersen verbetert in 2005 ook de concurrentiepositie ten opzichte van concurrenten buiten het eurogebied.

Arbeidsmarkt en arbeidsproductiviteit

Hoewel de economie dit jaar beter presteert dan vorig jaar is hiervan op de arbeidsmarkt nog maar weinig te merken. De werkgelegenheid in arbeidsjaren neemt naar verwachting met 1¼% af, de grootste daling in twintig jaar, terwijl het werkloosheidspercentage fors oploopt, met bijna 1¼%-punt. Dit is overigens een gebruikelijk conjunctureel beeld. Ook in eerdere jaren van economisch herstel, zoals 1983 en 1994, nam de werkgelegenheid nog af. In eerste instantie zijn ondernemers terughoudend om bij een ontluikend herstel van de productiegroei direct al weer extra werknemers aan te nemen. De combinatie van een groeiende productie en een afnemende werkgelegenheid resulteert dit jaar in een sterke conjuncturele stijging van de arbeidsproductiviteit in de marktsector, van naar verwachting 3½%. Uit figuur 1.5 komt naar voren dat het verloop van de productiviteits- en werkgelegenheidsontwikkeling in de periode 2000-2005 lijkt op het verloop in overeenkomstige conjuncturele periodes in de eerste helft van de jaren tachtig en negentig.

Figuur 1.5 Ontwikkeling arbeidsproductiviteit en werkgelegenheid in de marktsector, 1980-1985, 1991-1996 en 2001-2005

Het verwachte herstel van productiegroei en winstgevendheid zorgt ervoor dat komend jaar de werkgelegenheid in de marktsector nog slechts in beperkte mate afneemt. Diverse voorlopende indicatoren, zoals het aantal uitzenduren, vacatures en faillissementen, ontwikkelen zich inmiddels wat gunstiger en duiden op het aantrekken van de vraag naar arbeid rond de jaarwisseling. Door de (statistische effecten van de) invoering van de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ) per 1 januari 2005 neemt de totale werkgelegenheid volgend jaar vermoedelijk zelfs in lichte mate toe.⁷

Het arbeidsaanbod stijgt in de projectie dit jaar met 30 000 en komend jaar met 95 000 personen. Omdat de slechte situatie op de arbeidsmarkt mensen ontmoedigt om een baan te zoeken, ligt die stijging in beide ramingsjaren ruim onder de structurele groei van het arbeidsaanbod. De structurele groei hangt af van ontwikkelingen op het gebied van demografie, participatie en beleid. Vooral de laatstgenoemde component is ervoor verantwoordelijk dat volgend jaar het arbeidsaanbod naar verwachting veel sterker stijgt dan dit jaar. Naast de invoering van de wet VLZ gaat het daarbij om hervormingen in de WW en herkeuringen in de WAO.

Ondanks de geringe stijging van het arbeidsaanbod loopt de werkloosheid dit jaar in de raming met 100 000 personen op, tot een jaargemiddelde van bijna een half miljoen personen. Daarin ligt besloten dat de seizoengecorrigeerde werkloze beroepsbevolking, die in de zomermaanden verrassend afnam, in de tweede helft van het jaar verder oploopt. Voor volgend jaar wordt een gemiddelde werkloosheid van 550 000 personen geraamd, ofwel 7% van de beroepsbevolking, ruim boven de geschatte evenwichtswerkloosheid.

Loonontwikkeling en arbeidsinkomensquote

De stijging van de loonvoet neemt dit jaar en volgend jaar naar verwachting verder af. Voor dit jaar wordt een stijging voorzien van 2¾% en voor volgend jaar een van ½%. Gecorrigeerd voor

⁷ In de Nationale rekeningen wordt ziekteverzuim gerekend tot het arbeidsvolume. Als gevolg van de invoering van de wet VLZ nemen in 2005 en 2006 de werkgelegenheid en het arbeidsaanbod gecumuleerd met circa 50 000 personen toe en het aantal arbeidsongeschikten met nagenoeg hetzelfde aantal af. Zie ook *Centraal Economisch Plan 2004*, blz. 99.

het statistische effect van de verlenging van de loondoorbetalingsverplichting bij ziekte bedraagt de stijging volgend jaar overigens 1%.

De afvlakkende loonvoetstijging is te danken aan een meer gematigde ontwikkeling van de contractlonen, met gemiddelde stijgingen van naar verwachting 1½% dit jaar en ¾% volgend jaar. Het effect van het Najaarsakkoord van oktober 2003 op de loonontwikkeling in 2004 is beperkt, doordat veelvuldig gebruik wordt gemaakt van de mogelijkheid afspraken te maken over eenmalige resultaatafhankelijke beloningen. De doorwerking van loonafspraken voor 2004 naar 2005 is hierdoor wel kleiner dan gewoonlijk. Het kabinet acht het in de huidige situatie van groot belang dat geen stijging van de contractlonen optreedt, en zal daarom loonafspraken die niet voldoen aan de nullijn tijdelijk niet algemeen verbindend te verklaren. Dit zal waarschijnlijk geen groot effect hebben op de gemiddelde contractloonstijging in 2005. Het aantal werknemers dat via algemeen-verbindendverklaring (avv) onder een cao valt is beperkt. Bovendien verschillen de lonen van werknemers onder bedrijfstakcao's of avv weinig van die van vergelijkbare werknemers waarvan de werkgever niet onder een cao valt. Het tijdelijke karakter van de maatregel maakt het tenslotte onwaarschijnlijk dat de organisatiegraad van werkgevers substantieel afneemt, zodat ook het aantal werknemers dat onder een bedrijfstakcao valt niet veel zal veranderen. De maatregel is mogelijk wel een prikkel om eenmalige resultaatafhankelijke beloningen overeen te komen, aangezien deze wel voor avv in aanmerking komen.

De sociale lasten voor werkgevers nemen naar verwachting dit jaar nog toe vanwege hogere premies voor pensioen, arbeidsongeschiktheid en wachtgeld. Voor volgend jaar is gerekend met een stabilisatie van de sociale lasten voor werkgevers. Met het oog op het stimuleren van de arbeidsparticipatie van ouderen past het kabinet per 2006 de fiscale behandeling van VUT- en prepensioenregelingen aan. De door het kabinet aangekondigde heffing op omslaggefinancierde regelingen kan aanleiding zijn voor een versnelde aanpassing van die regelingen, met als gevolg mogelijk (tijdelijk) hogere premies.

Recent is de mogelijkheid van arbeidsduurverlenging toegevoegd aan de agenda van het cao-overleg. In de raming is vooralsnog niet gerekend met een stijging van de gemiddelde arbeidsduur van voltijdwerknemers. Gezien het hoge en nog groeiende aandeel deeltijdbanen, zal een verlenging van een officiële voltijdsbaan niet volledig doorwerken in de feitelijke arbeidsduur per werknemer. Een kader gaat in op de economische effecten van een verlenging van de feitelijke gemiddelde arbeidsduur met 1%. Anders dan op de lange termijn maakt het voor de effecten op korte en middellange termijn veel uit of langer werken al dan niet gepaard gaat met een evenredige loonsverhoging. In beide gevallen is wel sprake van een hogere economische groei, maar ook resulteert in de eerste jaren onvermijdelijk een hogere werkloosheid.

Onzekerheidsvariant: arbeidsduurverlenging

Sinds 1983 is de gemiddelde jaarlijkse arbeidsduur van een voltijdbaai in de marktsector en bij de overheid met respectievelijk 6% en 10% verkort. Inmiddels gaan er stemmen op om deze verkorting van de arbeidsduur geheel of gedeeltelijk terug te draaien. Langer werken leidt tot hogere materiële welvaart, maar tot minder vrije tijd. Onderstaande tabel geeft ter illustratie de effecten van gemiddeld 1% arbeidsduurverlenging voor alle werknemers, met en zonder evenredige loonsverhoging. Er is van uitgegaan dat de arbeidsduurverlenging voor eenderde tot stand komt door langere werkdagen, wat tot enig productiviteitsverlies per uur leidt wegens oplopende vermoeidheid, en voor tweederde door minder roostervrije dagen. Voorts is verondersteld dat de gemiddelde bedrijfstijd met ½% wordt verlengd, waardoor gebouwen en machines beter kunnen worden benut. De werkgelegenheid (in arbeidsjaren) in de collectieve sector neemt in twee gelijke stappen van circa 8 000 zodanig af, dat na twee jaar het totale aantal gewerkte uren weer op het oude niveau is.

Op lange termijn (LT) zijn de effecten van arbeidsduurverlenging op de productie, de uitvoer, de investeringen, de werkgelegenheid in de marktsector en het EMU-saldo gunstig, maar voor de particuliere consumptie en de werkgelegenheid in de collectieve sector ongunstig. Wanneer de overheid echter haar financiële meevallers via verlaging van belastingen en premies naar gezinnen terugsluist, pakken ook de gevolgen voor de consumptie en de totale werkgelegenheid gunstig uit (laatste kolom van de tabel). Voor de uitkomsten op lange termijn (na 10 à 15 jaar) maakt het niet uit of arbeidsduurverlenging al dan niet gepaard gaat met een evenredige verhoging van het jaarloon; uiteindelijk wordt hetzelfde evenwicht bereikt.^a De effecten op korte en middellange termijn zijn daarentegen juist zeer gevoelig voor wat er met het contractloon gebeurt.

Arbidsduurverlenging is op korte termijn gunstig voor de economische groei, ongeacht of de lonen tegelijkertijd worden verhoogd. Voor bedrijven betekenen de langere arbeids- en bedrijfstijd een grotere productiecapaciteit. De extra producten kunnen gedeeltelijk in het buitenland worden afgezet, als gevolg van een verbetering van de prijsconcurrentiepositie. In geval van evenredige loonsverhoging neemt op korte termijn de koopkracht van gezinnen toe, wat gunstig is voor de consumptie. Toch lukt het niet direct de extra capaciteit volledig te benutten en daalt de arbeidsproductiviteit per uur. Hierdoor komt ook in de marktsector een proces van arbeidsuitstoot op gang en stijgt de werkloosheid. Deze stijging blijft nog enigszins beperkt doordat de verslechterde arbeidsmarktsituatie het arbeidsaanbod drukt. De hogere werkloosheid heeft met enige vertraging een drukkend effect op de loonvoet. Zonder evenredige loonsverhoging is het effect op de uurlonen van meet af aan negatief, ontwikkelt de werkgelegenheid zich wat gunstiger maar komt op korte termijn de consumptie niet hoger uit.

Effecten van 1% arbeidsduurverlenging op korte, middellange en lange termijn

Jaar	<u>Evenredige loonsverhoging</u>				<u>Budgetneutraal</u>	
	ja		nee		nee	ja
	1	4	1	4	LT	LT
	cumulatieve afwijkingen in %					
Loonsom per uur, marktsector	0,0	– 1,5	– 1,0	– 1,6	– 2,0	– 2,2
Consumentenprijsindex (CPI)	0,2	– 0,1	0,0	– 0,2	– 0,9	– 1,0
Prijs binnenslands geprod. uitvoer	– 0,1	– 0,6	– 0,3	– 0,7	– 1,0	– 1,1
Particuliere consumptie	0,4	– 0,1	0,0	– 0,3	– 0,2	0,5
Investeringen bedrijven (excl. woningen)	0,5	– 0,2	0,3	0,0	0,5	1,1
Binnenslands geprod. goederenuitvoer	0,3	0,9	0,5	1,3	2,8	3,0
Bruto binnenlands product (BBP)	0,3	0,2	0,2	0,2	0,7	1,1
Arbidsproductiviteit per uur, marktsector	– 0,6	– 0,6	– 0,9	– 0,5	– 0,1	– 0,1
Werkgelegenheid totaal (dvd personen)	– 9	– 27	– 2	– 23	– 10	15
Werkloosheid (niveau, dvd personen)	18	17	0	12	– 1	– 15
EMU-saldo (% BBP)	0,0	– 0,1	0,1	0,1	0,3	0,0

^a In CPB Notitie 2004/16 worden de lange-termijneffecten van arbeidsduurverlenging uitgebreider besproken.

Door de combinatie van hoge loonstijgingen en lage groei van de arbeidsproductiviteit is de arbeidsinkomensquote in de afgelopen vijf jaar telkens verder opgelopen, in totaal met 6%-punten. Vorig jaar bedroeg de arbeidsinkomensquote bijna 87%, het hoogste niveau sinds 1983. Naar verwachting komt dit jaar een einde aan deze oplopende reeks en blijft de arbeidsinkomensquote in de marktsector ongewijzigd. Deze verandering wordt voornamelijk veroorzaakt door de forse conjuncturele stijging van de arbeidsproductiviteit. Voor het eerst sinds 1995 nemen de arbeidskosten per eenheid product dit jaar waarschijnlijk af. Volgend jaar zal de arbeidsproductiviteit waarschijnlijk minder snel toenemen, maar stijgt ook de loonvoet beduidend minder. Per saldo daalt de arbeidsinkomensquote in de raming voor volgend jaar met ¾%-punt.⁸

Vergeleken met de eerdere hersteljaren 1983/1984 en 1994/1995, toen de arbeidsinkomensquote gemiddeld met 2,3%-punt per jaar daalde, zijn de nu voorziene dalingen uiterst gering. De voornaamste oorzaak hiervoor is dat bedrijven nu als gevolg van toegenomen concurrentie op de binnenlandse en buitenlandse markten niet of nauwelijks in staat zijn hun prijzen te verhogen. Hierbij speelt ook 'pricing to markets' een rol. In de afgelopen 2½ jaar is de euro ruim 40% duurder geworden ten opzichte van de dollar, met een drukkend effect op de marges van producenten in het eurogebied. Ondernemers trachten zo het concurrentienadeel van de duurdere munt enigszins te compenseren.⁹ In 1983 en 1994 lag de inflatie dan ook een stuk hoger. Bovendien was destijds sprake van een verbetering van de ruilvoet, terwijl deze dit jaar, als gevolg van hogere invoerprijzen voor grondstoffen en olie, naar verwachting juist verslechtert.

Een tweede oorzaak voor de geringe daling van de arbeidsinkomensquote in de ramingsperiode is gelegen in het trage aanpassingsproces naar meer gematigde contractloonstijgingen. Nadat in 1993 het werkloosheidspercentage met 1%-punt opliep, lag in de twee jaren daarna de contractloonstijging onder de inflatie, terwijl dit nu pas wordt voorzien voor 2005, drie jaar nadat het werkloosheidspercentage begon op te lopen. Hierbij moet wel worden aangetekend dat de loonmatiging destijds gepaard ging met lastenverlichting, terwijl momenteel de lasten voor huishoudens juist worden verzwaaard, en dat het niveau van de werkloosheid in de afgelopen jaren belangrijk lager lag dan begin jaren negentig. Mede hierdoor verloopt het aanpassingsproces van de lonen aan de huidige slechte conjuncturele situatie langzaam, zodat de winstgevendheid van productie in Nederland zich maar traag herstelt.

⁸ Deze daling zou nog ½%-punt groter zijn geweest zonder de beleidsmatige verschuiving van vennootschapsbelasting naar indirecte belastingen en lasten op arbeid. Het complement van de arbeidsinkomensquote weerspiegelt immers de winstquote vóór belasting, waarin dus niet het positieve effect van de lagere vennootschapsbelasting tot uiting komt maar wel het negatieve effect van de compenserende lastenverhogingen.

⁹ In de *Macro Economische Verkenning 2004* (blz. 59-60) en het *Centraal Economisch Plan 2004* (blz. 81) is nader op het fenomeen 'pricing to markets' ingegaan.

Inflatie en koopkracht

De inflatie (CPI) wordt voor dit jaar en volgend jaar geraamd op 1¼%. Met deze stabilisatie komt er naar verwachting een einde aan de daling van de inflatie die in 2001 is ingezet. De lage inflatie is vooral te danken aan de gematigde ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product. De invoerprijzen hebben in beide ramingsjaren een opwaarts effect op de inflatie; de prijsstijgingen van olie en andere grondstoffen worden dit jaar slechts gedeeltelijk gecompenseerd door de appreciatie van de euro.

In doorsnee neemt de koopkracht van huishoudens, na de daling met 1,3% in 2003, verder af, met ¼% dit jaar en 1% volgend jaar. Dit jaar ondervinden vooral werknemers in de collectieve sector een grote koopkrachtdaling, volgend jaar geldt dit ook voor de uitkeringsgerechtigden zonder kinderen. Ouderen alsmede huishoudens met kinderen en een laag inkomen worden minder zwaar getroffen.

1.3 Collectieve sector

In het recessiejaar 2003 kwam het EMU-tekort uit op 3,2% BBP. De omvangrijke ombuigingen en lastenverzwaringen leiden naar verwachting tot een verbetering van het EMU-saldo tot 2,9% BBP in 2004 en 2,6% BBP in 2005. Het geschatte structurele tekort verbetert in beide jaren met tenminste 0,5% BBP, zodat wordt voldaan aan de Europese begrotingsafspraken. Door de aanhoudende tekorten en de lage groei van het nominale BBP loopt de EMU-schuldquote op van ruim 52% BBP in 2002 naar 58% in 2005. Hiermee komt de EMU-limietwaarde van 60% BBP in zicht.

Het EMU-tekort kwam in 2003 uit op 3,2% BBP. Nederland overschreed daarmee de tekortlimiet van het Verdrag van Maastricht. Naar aanleiding hiervan heeft de Europese Raad van ministers van Financiën de Nederlandse overheid formeel opgeroepen om het tekort zo spoedig mogelijk doch uiterlijk in 2005 weer onder de 3% te brengen, en daarnaast maatregelen te treffen om op termijn evenwicht of een overschot op de begroting te realiseren. Mede tegen deze achtergrond heeft het kabinet voor 2004 en 2005 een pakket van circa 2 mld euro aan extra ombuigingen en lastenverzwaringen voorgesteld. Deze maatregelen komen bovenop de saldoverbeterende maatregelen waartoe de kabinetten Balkenende al eerder hadden besloten in het Strategisch Akkoord (SA), het Hoofdlijnenakkoord (HA) en de aanvullende pakketten in de Miljoenennota 2003 en 2004. Voor 2005 loopt het totaalbedrag van de maatregelen op tot 19 mld euro (4% BBP), waarvan circa 10½ mld euro netto ombuigingen op de collectieve uitgaven en 8½ mld euro aan lastenverzwaringen (tabel 1.5).

Deze omvangrijke ombuigingen en lastenverzwaringen leiden naar verwachting tot een verbetering van het EMU-tekort van 3,2% BBP in 2003 tot 2,9% in 2004 en 2,6% in 2005. Het volgens de EC-methode geschatte structurele tekort verbetert in beide jaren met tenminste 0,5% BBP, zodat wordt voldaan aan de Europese begrotingsafspraken. Dit budgettaire beeld staat in

Tabel 1.5 Maatregelen sinds Strategisch Akkoord

	Netto ombuigingen			Lastenverzwaringen ^a			Totaal		
	2003	2004	2005	2003	2004	2005	2003	2004	2005
	cumulatief in mld euro								
Strategisch Akkoord 2002	1¼	2	1	1¾	1¼	1¼	3	3½	2¼
Aanvullend pakket MN 2003	¾	¾	1	1	1	1	1¾	2	2
Hoofdpijnenakkoord 2003	¾	2¼	5	½	1¼	3½	1½	3½	8½
Aanvullend pakket MN 2004 ^b		¾	2½		1¼	2¼		2	4¾
Aanvullend pakket MN 2005 ^c		1½	1½		½	¼		2	1¾
Totaal ^d	2¾	7¾	10½	3½	5½	8½	6½	13	19

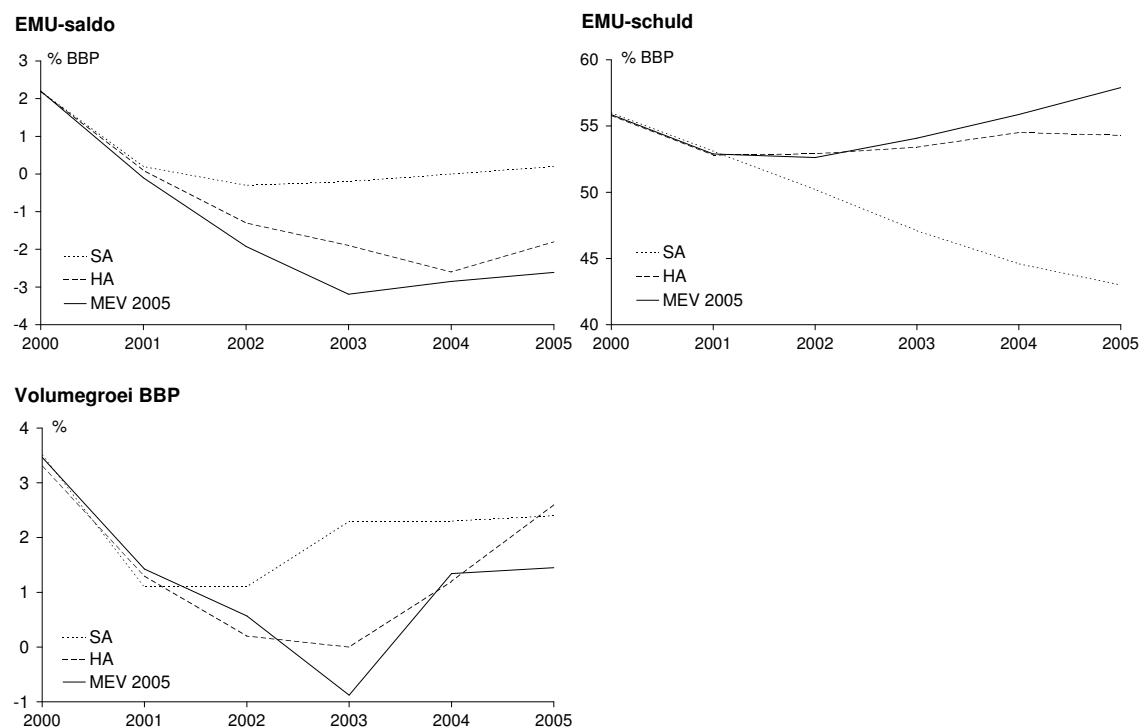
^a Het lastenbeeld van het CPB wijkt op enkele punten af van dat van het kabinet, zie MEV 2004, blz. 129.

^b Netto ombuigingen in 2005 inclusief vervallen zorgtoeslag in verband met vertraagde invoering nieuwe zorgstelsel.

^c Lastenverzwaringen in 2005 inclusief vertraagde invoering maatregelen VUT/prepensioen/levensloop.

^d De tabel laat mutaties die los van de genoemde pakketten optreden buiten beschouwing (met uitzondering van voetnoot b en c). Dit is ook de belangrijkste oorzaak dat de microlastenontwikkeling die verderop wordt genoemd afwijkt van de hier gepresenteerde cijfers.

schril contrast met de verwachtingen bij het opstellen van het Strategisch Akkoord (SA)¹⁰ van het eerste kabinet Balkenende in het voorjaar van 2002. Toen werd in een voorzichtig scenario nog gerekend op begrotingsevenwicht in de jaren 2003-2005 (figuur 1.6), bij een aanzienlijk kleiner bedrag aan saldoverbeterende maatregelen.

Figuur 1.6 EMU-saldo, EMU-schuld en volumegroei BBP in SA, HA en huidige raming, 2000-2005^a

^a SA: Strategisch Akkoord van juli 2002, HA: Hoofdpijnenakkoord van mei 2003.

¹⁰ Zie Economische gevolgen van het Strategisch Akkoord 2003-2006, CPB Document nr. 22, juli 2002.

De belangrijkste oorzaak voor de snelle verslechtering van de budgettaire prognoses ligt in de bijstelling van de economische groeiverwachtingen. Net als alle andere economische instituten heeft het CPB de raming voor 2003 fors neerwaarts moeten bijstellen. In het voorjaar van 2002 werd verwacht dat de economische groei in 2003 weer zou aantrekken tot 2¼%. In de zomer van 2003, bij de opstelling van het Hoofdlijnenakkoord (HA)¹¹, raamde het CPB een nulgroei, terwijl uiteindelijk sprake was van een krimp met bijna 1% (figuur 1.6). Ook de groeiprognozes voor 2004 en 2005 zijn aanzienlijk naar beneden bijgesteld.

De wereldeconomie leek zich aanvankelijk snel te herstellen. Maar toen kwamen de grootschalige boekhoudschandalen in de Verenigde Staten naar buiten, waardoor de aandelenbeurzen nieuwe dieptepunten bereikten. Vervolgens namen de internationale spanningen flink toe in de aanloop naar de oorlog in Irak en brak de Sars-epidemie uit in Azië. Tegelijkertijd werd de euro ruim 25% duurder ten opzichte van de dollar en zetten de aandelenkoersen ook de binnenlandse bestedingen onder druk (afnemende vermogens, hogere pensioenpremies). Tenslotte werkten de aanvullende bezuinigingen en lastenverzwaringen procyclisch. Cumulatief valt de groei in het actuele cijferbeeld 5½%-punt (in de jaren 2002 tot en met 2005) lager uit dan in het SA en 1¾%-punt (in de jaren 2003 tot en met 2005) lager dan in het HA.

Naast de aanhoudend lage BBP-groei had het kabinet te kampen met een samenloop van tegenvallers, voor een belangrijk deel structureel, die niet rechtstreeks maar soms wel indirect met de ongunstige conjunctuur samenhangen.¹² Bijna alle factoren die in de periode 1994-2000 bijdroegen aan de hausse verkeerden in de afgelopen jaren in hun tegendeel (zie kader op blz. 22), met aanzienlijke repercussies voor de overheidsfinanciën. De vennootschapsbelasting en de loon- en inkomstenheffing vielen meer tegen dan op grond van de lagere economische groei mocht worden verwacht. Met name aanzienlijk hogere pensioenpremies, die aftrekbaar zijn voor de fiscale winst en het belastbaar inkomen, speelden hierbij een rol. Aan de uitgavenkant leidde het loslaten van de budgettering tot grote kostenstijgingen in de zorgsector. Ten slotte werd het kabinet geconfronteerd met onverwacht grote tekorten bij de lokale overheid. Hoe uitzonderlijk de samenloop van ongunstige factoren is, blijkt ook uit het contrast met de normale fluctuatiemarge voor het EMU-saldo die op basis van historische cijfers kan worden geschat. De Studiegroep Begrotingsruimte¹³ verwachtte dat door normale conjuncturele fluctuaties en overige incidentele factoren (zoals een afwijkende progressiefactor voor de inkomsten) het EMU-saldo 1½% BBP in opwaartse of neerwaartse richting zou kunnen afwijken van de conjunctuur-neutrale streefwaarde uit het regeerakkoord.

De aanzienlijke tegenvallers in de tekortontwikkeling hebben ook hun weerslag op de schuld. De EMU-schuld komt in het actuele cijferbeeld volgend jaar uit op 58% BBP, 15%-punt

¹¹ Zie Bijstelling meerjarencijfers 2004-2007, CPB notitie, 3 juli 2003 (beschikbaar via www.cpb.nl).

¹² Zie ook OECD Economic Outlook, Asset price cycles, "one-off" factors and structural budget balances, juni 2004, blz. 169-191.

¹³ Elfde rapport van de Studiegroep Begrotingsruimte, Stabiel en duurzaam begroten, juni 2001, blz. 70.

hoger dan werd verwacht bij de opstelling van het SA en 4%-punt hoger dan in het HA. Hiermee komt ook de EMU-limietwaarde van 60% BBP in zicht. Deze schuld cijfers hebben uiteraard ook gevolgen voor de rente-uitgaven, die hoger uitvallen dan in de HA-berekeningen en in de jaren na 2005 verder dreigen tegen te vallen.

Tabel 1.6 Collectieve financiën, 2001-2005					
	2001	2002	2003	2004	2005
% BBP					
Bruto collectieve uitgaven	46,8	47,6	48,7	48,4	47,8
Collectieve lasten	40,0	39,4	39,3	39,3	39,2
Vorderingensaldo ^a (EMU)	- 0,1	- 1,9	- 3,2	- 2,9	- 2,6
Idem, structureel (EC-methode)	- 2,4	- 3,2	- 2,6	- 2,0	- 1,3
EMU-schuld	52,9	52,6	54,1	55,9	58,0
mld euro					
Reële groei netto collectieve uitgaven	6	7	3½	1	¾
Idem, conform afbakening uitgavenkader ^b	2	2	4½	- ¼	2
Mutatie microlastendruk	- 3½	- 1¼	4¼	3¼	2½
^a In 2001 inclusief afkoop DSM van -0,3% BBP.					
^b Reeksbreuk in 2003 door nieuwe afbakening uitgavenkader.					

Uitgaven

De collectieve-uitgavenquote laat naar verwachting dit jaar voor het eerst sinds 2000 een daling zien. Voor volgend jaar wordt een verdere daling verwacht. De reële groei van de collectieve uitgaven (gedefleerd met de prijsstijging van het BBP) zwakt sterk af, van 1½% in 2003 tot ¾% in 2004 en ¼% in 2005, terwijl de volumegroei van het BBP langzaam aantrekt. De zeer gematigde reële groei van de collectieve uitgaven reflecteert de netto-ombuigingen van de kabinetten Balkenende. De nadruk ligt hierbij op bezuinigingen op zowel het volume als de beloning van het ambtenarenapparaat, het versoberen van diverse regelingen in de sociale zekerheid, het bevroren van de uitkeringshoogte en bezuinigingen op diverse subsidieregelingen. De groei van de collectieve zorguitgaven wordt sterk beperkt door de verschuiving van collectieve zorgkosten naar eigen betalingen en aanvullende verzekeringen.

Sinds 2002 stijgt de verhouding tussen het aantal inactieven en actieven (de i/a-ratio). In de raming voor 2004 neemt het aantal inactieven met 75 000 toe, terwijl het aantal actieven daalt met 75 000. Dit resulteert in een stijging van de i/a-ratio met 2%-punt. In 2005 is het aantal actieven waarschijnlijk stabiel maar loopt het aantal inactieven nog met 55 000 personen op, waardoor de i/a-ratio met 1%-punt stijgt. Veruit het grootste deel van de toename van het aantal inactieven is het gevolg van de stijging van de werkloze beroepsbevolking. De stijging van het aantal werkloosheids- en bijstandsuitkeringen blijft hierbij wel achter, onder meer door het doelmatiger activeringsbeleid als gevolg van de Wet Werk en Bijstand die sinds dit jaar van kracht is. Deze wet geeft gemeenten de volledige financiële verantwoordelijkheid voor de

uitvoering van de bijstand. Door versoberingen in de WW komt de stijgende werkloosheid in 2005 per saldo geheel voor rekening van de bijstand.

De instroom in de WAO is de laatste jaren sterk gedaald, onder meer door de toegenomen reïntegratie-inspanningen als gevolg van de op 1 april 2002 ingevoerde Wet Verbetering Poortwachter en het tot volle wasdom komen van het effect van de PEMBA-prikkels. Het WAO-volume kan in 2004 en 2005 verder afnemen door het herkeuren van bestaande gevallen volgens nieuwe criteria (schattingsbesluit) en de verlenging van de periode van loondoorbetaling bij ziekte tot twee jaar.

De uitgaven aan gezondheidszorg laten de laatste jaren een sterke groei zien. Vanaf 2000 is de aanbesteding, vormgegeven in het budgetteringssysteem, losgelaten en is de vraag naar zorg in beginsel bepalend voor de volumeontwikkeling. Met het invoeren van de no-claimteruggaveregeling, het verkleinen van het verzekerde pakket en met convenanten met de ziekenhuizen en AWBZ-aanbieders, hoopt het kabinet de kosten van de collectief gefinancierde zorg meer te beheersen. Bij de AWBZ zijn de productie-afspraken voor dit jaar tussen de zorgkantoren en de zorgaanbieders zoveel mogelijk op het niveau van 1 maart bevroren. In een convenant met de zorgaanbieders in de AWBZ is afgesproken dat de AWBZ-uitgaven van 2005 t/m 2007 alleen binnen de financiële kaders van het regeerakkoord mogen groeien. De afspraak is dat de zorgaanbieders tot 2007 door doelmatigheidswinst jaarlijks 1,25% meer cliënten helpen, bovenop de groei van de beschikbare middelen. Hiermee hoopt het kabinet aan de groei van de vraag naar AWBZ-zorg tegemoet te komen, ondanks het opleggen van een plafond aan de uitgaven. Door de overschrijdingen in 2003 en 2004 nemen de beschikbare middelen voor de AWBZ in 2005 slechts met 1% toe. De maatregelen komen feitelijk neer op een terugkeer naar gebudgetteerde AWBZ-uitgaven. Ook aan de uitgaven van ziekenhuizen is door het convenant met ziekenhuizen en zorgverzekeraars een plafond opgelegd tot en met 2007.

Hoewel de aanvullende maatregelen grotendeels nodig waren om structurele verslechtingen het hoofd te bieden, houdt het kabinet vooralsnog vast aan het uitgavenkader dat paste bij het Hoofdpijnenakkoord. Door de additionele besluitvorming daarna, blijven de uitgaven volgend jaar circa 2 mld euro onder dit kader. Indien het EMU-saldo later in de kabinetsperiode weer voldoet aan de in het Hoofdpijnenakkoord gestelde normen (feitelijk tekort hoogstens 2,5% BBP en jaarlijkse reductie structureel tekort tenminste 0,5% BBP), gelden weer de normale regels voor het uitgavenkader. Bij een meevallende ontwikkeling kan zo de mogelijkheid ontstaan om de ruimte onder het uitgavenkader op te vullen. Wel zal bij de besluitvorming hierover rekening worden gehouden met de aard (tijdelijk of structureel) van de budgettaire meevallers.

Inkomsten

De lasten worden dit jaar met 3¼ mld euro verzwaaard en volgend jaar met 2½ mld euro. Onder deze totaalcijfers ligt een veelheid aan verzwarende en verlichtende maatregelen. Relatief omvangrijk is de verlaging van het tarief voor de vennootschapsbelasting met 3%-punt, onder

gelijktijdige afschaffing van de belastingvoordelen voor bedrijfsauto's en verhoging van de energiebelasting voor bedrijven. Ondanks de lastenverzwaringen blijft de collectieve lastendruk in de ramingsjaren naar verwachting nagenoeg constant. De opbrengst van de loon- en inkomstenheffing en de premies werknemersverzekeringen blijft aanzienlijk achter bij de nominale BBP-groei. Dat komt door de verwachte daling van de arbeidsinkomensquote en de stijging van de, voor belasting- en premieheffing aftrekbare, pensioenpremies en hypotheekrenteaftrek. Bovendien treedt in beide ramingsjaren degressie op, omdat de inflatiecorrectie op de heffingskortingen en de lengte van de belastingschijven groter is dan de contractloonstijging. De groei van de vennootschapsbelasting (exclusief gas) blijft in de raming voor 2004 licht achter bij het BBP en gaat daar in 2005 iets bovenuit. Dit hangt samen met de winstontwikkeling. Spiegelbeeldig aan de ontwikkeling van de arbeidsinkomensquote zal deze naar verwachting in 2005 verbeteren. Het effect van de verbeterde winstgevendheid op de belastinginkomsten wordt echter gedempt door de naweeën van de ongunstige winstontwikkeling in de afgelopen jaren, via neerwaartse bijstelling van voorlopige aanslagen over afgelopen jaren en verliesverrekening.

1.4 Slot

Tegen de achtergrond van een krachtige groei van de wereldeconomie verloopt het conjunctuurherstel in het eurogebied maar moeizaam. In Nederland blijft de economische groei nog weer achter bij het Europese gemiddelde. Bijna alle factoren achter de sterke groei in 1994-2000 verkeerden in de afgelopen drie jaar in hun tegendeel. De overheidsfinanciën kampen niet alleen met conjuncturele maar ook met structurele tegenvallers. De aanvullende maatregelen zijn juist voldoende om in de raming te voldoen aan de Europese normen voor het begrotingstekort. Ondanks de zwakke conjunctuur blijft het beleid gericht op hervorming en versterking van de economische structuur. Onzekerheid bij burgers en bedrijven over de directe gevolgen van de diverse maatregelen lijkt een duidelijk herstel van vertrouwen nog in de weg te staan.

Terwijl de mondiale economische groei dit jaar bijzonder krachtig is, herstelt de economie van het eurogebied zich maar moeizaam van de periode van laagconjunctuur. Door haar minder flexibele marktstructuren laat de Europese economie gewoonlijk een minder felle conjunctuurbeweging zien dan de Amerikaanse. Daarnaast lijkt de huidige conjunctuurgolf in Europa wat achter te lopen op die in de Verenigde Staten, een verschijnsel dat ook niet ongewoon is maar begin jaren negentig werd verstoord door de economische gevolgen van de Duitse eenwording. Voorts waren de wisselkoersbewegingen op korte termijn ongunstig voor de export van het eurogebied. Bovendien voerde de Amerikaanse overheid een expansief beleid, zonder zich veel gelegen te laten liggen aan de lange-termijn-gevolgen van hoge tekorten op de overheidsbegroting en de betalingsbalans. De eurolanden daarentegen hebben zich via het Pact voor Stabiliteit en Groei verbonden aan een bovengrens voor het overheidstekort, wat de

aanpassing van de overheidsfinanciën aan de vergrijzing bevordert, maar in veel landen door een te zwakke uitgangssituatie maar weinig ruimte liet voor (al dan niet automatische) stabilisatie van de conjunctuur. Mede onder invloed van de zwakke economische prestaties, lijkt in Europa wel de bereidheid toe te nemen om hervormingen van de economische structuur door te voeren die bijdragen aan versterking van het groeivermogen, langs de lijnen van de zogenoemde Lissabon-agenda.

In Nederland blijft de economische groei vooralsnog achter bij die in het eurogebied. Bijna alle factoren die bijdroegen aan de opvallend sterke groei in de periode 1994-2000, verkeerden in de afgelopen drie jaar in hun tegendeel. Daardoor is ook de herstelfase moeilijker en langer dan gewoonlijk. Evenwichtsherstel op de arbeidsmarkt vergt matiging van de arbeidskosten, ondanks lastenverzwaringen vanuit de overheid en de pensioenfondsen. De conjunctureel sterke groei van de arbeidsproductiviteit dit jaar is wel behulpzaam om de arbeidskosten per eenheid product te drukken, maar waarschijnlijk kan de afkalving van de prijsconcurrentiepositie pas volgend jaar worden gekeerd. Het herstel van winstgevendheid en solvabiliteit wordt bemoeilijkt door de sterke eurokoers. Een eventuele verlenging van de gemiddelde arbeidsduur, al dan niet met evenredige loonsverhoging, kan het herstel van groei en concurrentiepositie bevorderen, maar leidt op korte termijn wel tot extra werkloosheid.

De lage productiegroei en de oplopende werkloosheid zorgen via lage belastinginkomsten en hoge sociale-zekerheidsuitgaven voor een conjuncturele component in het overheidstekort. In vergelijking met de ramingen bij het Hoofdlijnenakkoord is het kabinet bovendien geconfronteerd met structurele tegenvallers bij de belastinginkomsten en de rentelasten, met snel groeiende zorguitgaven en met onverwacht grote vorderingentekorten bij de gemeenten. De aanvullende pakketten van tekortbeperkende maatregelen zijn naar verwachting juist groot genoeg om bij de nu geraamde economische ontwikkeling in 2004 en 2005 te voldoen aan de Europese begrotingsafspraken. Omdat de vorderingentekorten bij de gemeenten in belangrijke mate zijn veroorzaakt door verschuivingen van financiële naar niet-financiële activa, is het onderliggende beeld voor de houdbaarheid van de overheidsfinanciën op langere termijn gunstiger dan de cijfers voor het EMU-tekort nu suggereren.

De verlaging van het tarief van de vennootschapsbelasting en de ambitieuze voornemens voor het terugdringen van de administratieve lastendruk dragen positief bij aan het algemene ondernemingsklimaat. Daartegenover staan wel andere lastenverzwaringen, waardoor per saldo de lastendruk zowel voor gezinnen als ook voor bedrijven oploopt. Voorts lijken sommige nieuwe maatregelen extra uitvoeringskosten en/of administratieve lasten met zich mee te brengen, zoals de levensloopregeling en de aanpassingen van ontslagrecht en ontslagvergoedingen. De hogere lasten op arbeid leiden tot een verder oplopen van de wig tussen bruto arbeidskosten voor de werkgever en netto arbeidsinkomen voor de werknemer. Bij

de belastingherziening 2001 daalde de gemiddelde wig op arbeid van 43,5% naar 40,0%, maar door de opeenvolgende lastenverzwaringen en de gestegen pensioenpremies ligt de gemiddelde wig op arbeid in 2005 waarschijnlijk weer op 43,5%. Mede hierdoor komt de geschatte evenwichtswerkloosheid volgend jaar weer op het niveau van het jaar 2000.

Diverse maatregelen zijn erop gericht het effectieve arbeidsaanbod te vergroten. Op termijn draagt dit bij aan een hogere materiële welvaart en lagere uitkeringslasten. Zowel werkgevers als werknemers worden sterker geprikkeld tot preventie en reïntegratie van inactiviteit door nieuwe regels omtrent uitkeringen bij werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en vervroegde pensionering.

Nadrukkelijker dan de meeste EU-lidstaten kiest de Nederlandse regering in deze fase van aarzelend conjunctuurherstel voor hervorming en versterking van de economische structuur, ondanks de vaak negatieve bestedingseffecten op korte termijn. Tegenover die negatieve effecten kunnen positieve vertrouwenseffecten staan van de betere vooruitzichten op langere termijn, maar vooralsnog lijkt de stemming onder burgers en bedrijven meer bepaald te worden door onzekerheid over de gevolgen van de diverse maatregelen voor de eigen situatie, een onzekerheid die mede gevoed wordt door de spanningen tussen het kabinet en de sociale partners. Het doorzetten van de hervormingen voorkomt dat zij steeds uitgesteld worden, bij lage groei om de opgang niet te frustreren en bij hoge groei omdat de urgentie niet wordt gevoeld. Tegelijk is het van belang te werken aan herstel van vertrouwen, om de aanpassingskosten zoveel mogelijk te beperken.

2 De internationale conjunctuur

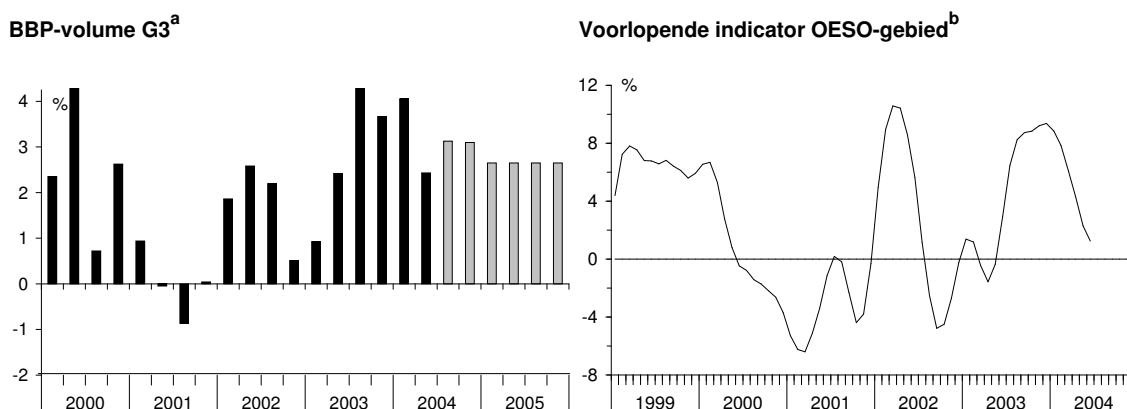
2.1 Productie, bestedingen, arbeidsmarkt en overheidsfinanciën

De internationale ontwikkeling van productie en bestedingen bleef gunstig in het eerst halfjaar. Nadat eerder de Amerikaanse en Japanse economieën aan dynamiek hadden gewonnen, werd nu ook de opwaartse trend in het eurogebied wat sterker. De economische groei zal naar verwachting ook volgend jaar mondiaal boven trendmatig blijven. Maar mede door de hogere olieprijs en de internationale politieke onzekerheden zal deze wel enigszins vertragen. In tegenstelling tot elders zal in het eurogebied de groei volgend jaar licht hoger uit kunnen komen. Daarmee zal naar verwachting ook hier de werkloosheid in de loop van volgend jaar gaan dalen.

2.1.1 Verenigde Staten

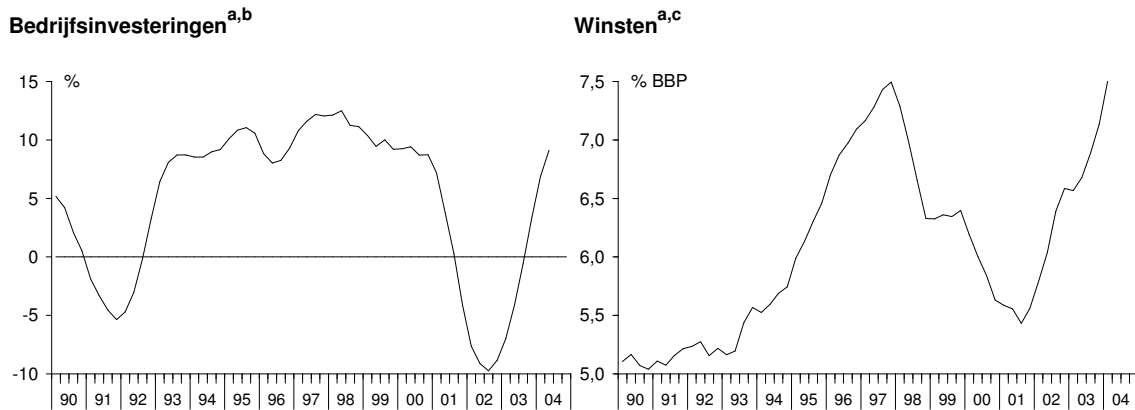
De opgaande conjunctuur duurde voort in de eerste helft van dit jaar, al was de economische groei minder sterk dan in de voorgaande periode. Door naar verwachting tijdelijke factoren zakte in het tweede kwartaal de BBP-groei volgens voorlopige cijfers terug tot 2,8% op jaarbasis ten opzichte van het voorgaande kwartaal. Gunstig is dat de groei breed werd gedragen in het eerste halfjaar en niet werd veroorzaakt door één maar door alle bestedingscategorieën. Daarbij komt dat de productietoename nu wel gepaard ging met een duidelijke stijging van de werkgelegenheid. De werkgelegenheid nam met 180 000 banen per maand toe in de eerste acht maanden, in de tweede helft van 2003 was dit slechts 30 000 banen per maand. De werkgelegenheid ligt nog steeds onder het niveau van begin 2001, het einde van de vorige conjuncturele hausse. In vergelijking met eerdere fases van conjunctureel herstel is dit een opvallend resultaat (zie kader over banenloos herstel).

Figuur 2.1 Economische groei en voorlopende indicator OESO-gebied, 1999-2005

^a Mutaties t.o.v. voorafgaand kwartaal op jaarbasis; G3: Verenigde Staten, eurogebied en Japan.

^b Laatste drie maanden ten opzichte van de voorgaande drie maanden op jaarbasis.

Figuur 2.2 Bedrijfsinvesteringen (excl. woningen) en winsten van Amerikaanse bedrijven, 1990-2004

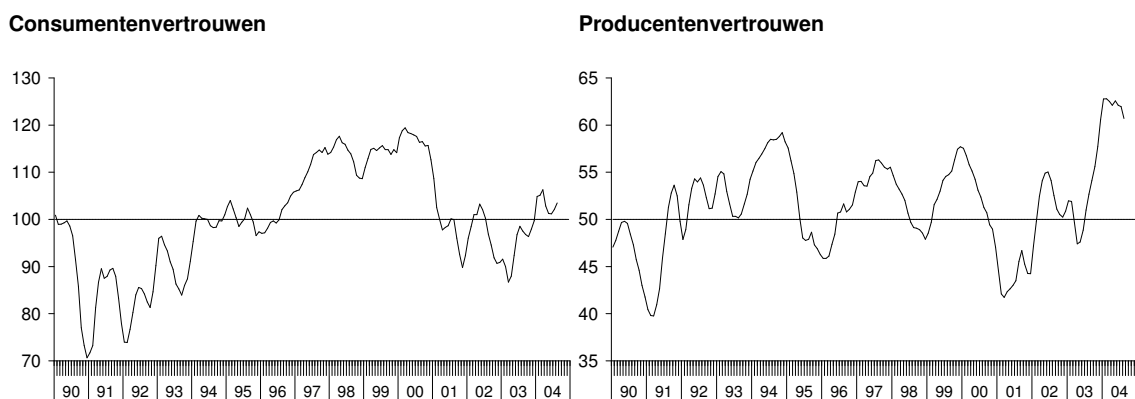
^a 4-Kwartaals voortschrijdende gemiddelden.

^b Volumemutaties ten opzichte van dezelfde periode in voorafgaand jaar, in procenten.

^c Na belastingen.

De werkgelegenheidstoename in de eerste helft van dit jaar gaf een opwaartse impuls aan de particuliere consumptie en de investeringen in woningen. Deze stegen ook door het staartje van de verlaging van de inkomstenbelasting, meer vertrouwen van de consumenten in de economische situatie, en de historisch gezien lage rentetarieven. Bovendien verlaagden huishoudens hun rentelasten door het oversluiten van hypotheek. Oversluiten is relatief goedkoop en gemakkelijk in de Verenigde Staten, waardoor sinds 2002 ongeveer de helft van de hypotheek tegen een lager rentetarief is vernieuwd. Tegenover deze opwaartse impulsen stond, vooral in het tweede kwartaal, het negatieve effect op de consumptie van hogere energieprijzen en minder prijsstunten door autoproducenten.

De bedrijfsinvesteringen stegen opnieuw sterk, zowel door de toegenomen vraag en het gestegen producentenvertrouwen als door de sterke winststijging. Ook de uitvoer zat in de lift. Dit kwam doordat de buitenlandse vraag verder aantrok en de concurrentiepositie is verbeterd

Figuur 2.3 Consumenten- en producentenvertrouwen in de Verenigde Staten^a, 1990-2004

^a Driemaands voortschrijdend gemiddelde.

Tabel 2.1 Kerngegevens Verenigde Staten, 2001-2005					
	2001	2002	2003	2004	2005
mutaties per jaar in %					
Bruto binnenlands product (volume)	0,8	1,9	3,0	4½	3½
Particuliere consumptie	2,5	3,1	3,3	3½	3¼
Overheidsconsumptie	3,1	4,0	2,9	2	2
Bruto investeringen	– 1,8	– 3,1	4,5	8½	6¾
Voorraadvorming (% BBP)	– 0,9	0,5	0,0	¼	0
Binnenlandse bestedingen	0,9	2,5	3,4	4½	3½
Uitvoer goederen en diensten	– 5,4	– 2,4	1,9	10¾	9¼
Invoer goederen en diensten	– 2,7	3,4	4,4	10	8½
Consumentenprijs	2,8	1,6	2,3	2¾	2¼
niveaus in %					
Werkloosheid (% totale beroepsbevolking)	4,7	5,8	6,0	5½	5¼
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	– 0,2	– 3,3	– 4,8	– 4¾	– 4
Saldo lopende rekening (% BBP)	– 3,8	– 4,5	– 4,8	– 5¼	– 5¼

als gevolg van de zwakkere dollar en de daling van de loonkosten per eenheid product in voorgaande jaren.

De Amerikaanse groei blijft naar verwachting krachtig. Doordat de productie verder stijgt, zal naar verwachting de werkgelegenheid duidelijk expanderen. De werkloosheid daalt vermoedelijk tot 5¼% van de beroepsbevolking in 2005, 1%-punt onder de piek in juni 2003. De gunstiger arbeidsmarkt zal het mogelijk maken dat de particuliere consumptie verder zal toenemen, hoewel het positieve effect van belastingverlagingen en vermindering van rentelasten voorbij is. Vermoedelijk zal de investeringsgroei, ondanks de wat hogere kapitaalmarktrentes, fors blijven doordat de vraag toeneemt en de winstgevendheid hoog is. Bovendien zullen ondernemingen kapitaalgoederen vervangen die door de snelle technische vooruitgang achterhaald zijn.

De BBP-groei bedraagt naar verwachting 4½% in 2004 en 3½% in 2005. Eind 2004 zal het aanbodoverschot al vrijwel zijn verdwenen (met andere woorden: de output gap is naar verwachting niet langer duidelijk negatief). De groei tempert in 2005 doordat de monetaire versoepeling door de *Federal Reserve* geleidelijk wordt teruggedraaid, nieuwe positieve impulsen vanuit de begroting ontbreken en de uitvoergroei naar Azië afvlakt. Overigens blijft de groei in 2005 naar verwachting net boven de geschatte potentiële groei van 2¾% à 3¼% per jaar.

Het expansieve begrotingsbeleid droeg niet alleen bij tot het economische herstel, maar betekende ook dat het begrotingstekort sterk opliep. In de eerste helft van dit jaar nam dit tekort verder toe. Het tekort steeg zowel door de verlaging van de inkomstenbelasting als door hogere uitgaven. De defensie-uitgaven zijn qua volume nu 30% hoger dan eind jaren negentig. Ook de zorguitgaven zijn fors gestegen. In het lopende begrotingsjaar liggen deze nominaal 10% hoger

Banenloos herstel in de Verenigde Staten

De jongste Amerikaanse recessie eindigde al in november 2001. Het herstel van de arbeidsmarkt heeft echter veel langer op zich laten wachten. Hoewel de werkgelegenheid in de eerste zeven maanden van het lopend jaar met 1,0% steeg, was het aantal banen in augustus 2004 nog altijd 1 miljoen (0,8%) lager dan het recordniveau van begin 2001. Ondanks de werkgelegenheidstoename dit jaar is dus nog steeds sprake van een banenloos herstel. Hoe uitzonderlijk is de huidige arbeidsmarktontwikkeling? Wat zijn de mogelijke oorzaken?

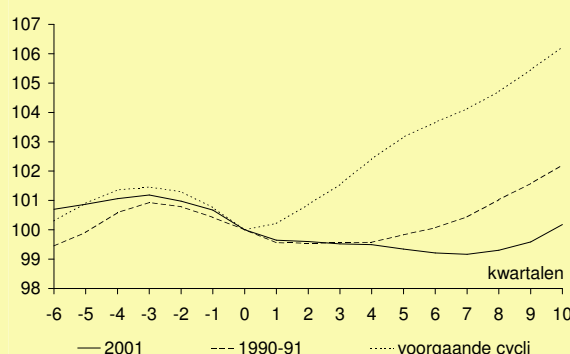
Het huidige herstel staat, gemeten naar de groei in werkgelegenheid, in schril contrast met de typische herstelperiode.^a Terwijl tijdens een traditioneel herstel de werkgelegenheid sterk toeneemt, laat die het na de recessie van 2001 duidelijk afweten. Zo waren er begin 2004 ruim 6% minder banen dan op basis van de gemiddelde conjunctuurencyclus te verwachten viel. De huidige groei van de werkgelegenheid steekt zelfs mager af bij het herstel na de vorige recessie van begin jaren negentig. De werkgelegenheidsontwikkeling is zwak, zowel in de industrie (waar veel banen zijn verdwenen) als in de dienstverlening (waar netto nauwelijks banen zijn gecreëerd).

De relatief beperkte groei van de economie na de laatste recessie biedt geen afdoende verklaring voor het zwakke herstel van de arbeidsmarkt, zeker niet als rekening wordt gehouden met de mildheid van deze recessie. De oorzaken voor het lang uitblijven van een herstel van de werkgelegenheid moeten dus elders worden gezocht.

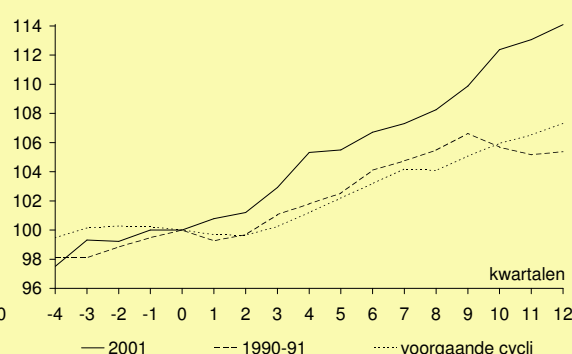
Een mogelijke verklaring is de sterk gestegen arbeidsproductiviteit, die het bedrijven mogelijk maakt meer te produceren zonder extra mensen aan te nemen.^b Op lange termijn is stijgende productiviteit de drijvende kracht achter de economische groei en daarmee het inkomen per hoofd, maar op korte termijn kan deze de werkgelegenheid dempen. Zoals uit onderstaande figuur blijkt, is de productiviteitsgroei tijdens en na de laatste recessie sterker dan tijdens voorgaande cycli. Deze productiviteitsgroei is vermoedelijk het resultaat van investeringen in hoogwaardige technologieën aan het einde van de jaren negentig en de daaraan gerelateerde aanpassing van productie- en distributieprocessen.

Een tweede eventuele verklaring voor de trage banengroei is de toegenomen mogelijkheid voor bedrijven om het economisch herstel af te wachten en het werven van nieuw personeel uit te stellen.^c Vooral de opkomst van uitzendbureaus die op korte termijn arbeidskrachten kunnen leveren zou werkgevers na recessies afwachtend maken. Minder bedrijven zouden nu geneigd zijn om vooruitlopend op een overtuigend herstel personeel aan te trekken. Bovendien stellen werkgevers zich in reactie op internationale spanningen en boekhoudschandalen terughoudend op.

Werkgelegenheid

Productiviteit

Bron: US Department of Labor (Bureau of Labor Statistics).

Noot: De horizontale assen tonen kwartalen voor en na het conjuncturele dal (linker figuur), respectievelijk de conjuncturele piek (rechter figuur). De verticale assen tonen de variabelen ten opzichte van de omvang in het dal (linker figuur) en de piek (rechter figuur).

^a De typische conjunctuurencyclus is hier gedefinieerd als het gemiddelde van de vijf cycli in de jaren zestig, zeventig en tachtig.

^b Zie bijvoorbeeld B.S. Bernanke, Remarks on the jobless recovery, 6 november 2003, www.federalreserve.gov.

^c Zie D. Aaronson, E.R. Rissman en D.G. Sullivan, Assessing the jobless recovery, 2004, www.chicagofed.org.

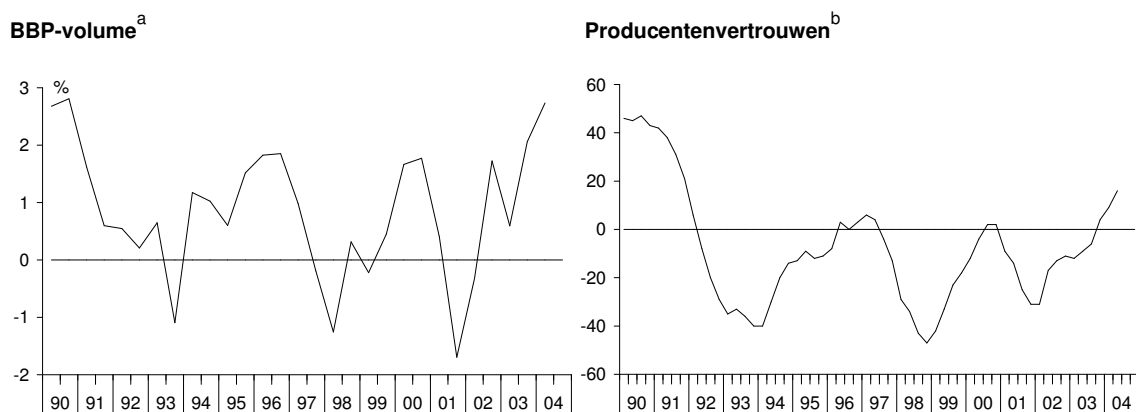
dan een jaar eerder. Bovendien is een einde gekomen aan de daling van de rentebetalingen doordat sinds 2002 de overheidsschuld weer aan het oplopen is. Het begrotingstekort van de totale overheid wordt geraamd op 4¼% BBP in 2004 en 4% BBP in 2005. Zelfs forse economische groei zal in de komende jaren niet voldoende zijn om dit tekort te verminderen tot een niveau waarmee de gevolgen van de vergrijzing zonder al te veel problemen kunnen worden opgevangen.¹⁴

2.1.2 Japan

De Japanse economische groei is in meer dan tien jaar niet zo hoog geweest als in de eerste helft van het lopende jaar. Dit ondanks de groeiafzwakking in het tweede kwartaal. De productie steeg in het eerste halfjaar zelfs sterker dan in de Verenigde Staten. Niet alleen was de uitvoergroei hoog – vooral de uitvoer naar China zat in de lift – , ook de particuliere consumptie en de bedrijfsinvesteringen wonnen aan dynamiek. Het herstel wordt niet alleen veroorzaakt door de positieve impuls vanuit het buitenland, maar ook door de agressieve monetaire expansie in het afgelopen jaar. Verder worden de vruchten geplukt van de herstructureringen die in de afgelopen jaren zijn doorgevoerd, zowel in de financiële sector als in de rest van het bedrijfsleven. Als gevolg hiervan bereikte het producentenvertrouwen het hoogste niveau in tien jaar, terwijl de winstgevendheid sterk toenam.

Het huidige herstel in Japan is vermoedelijk blijvend, tenzij de internationale ontwikkelingen fors tegenvallen. In de jaren negentig was economisch herstel in Japan telkens kortstondig en keerde de economische crisis met zijn deflatie en problemen in de bankensector steeds weer terug. Deze oplevingen kwamen mede door verhogingen van overheidsinvesteringen die slechts een tijdelijk positief effect sorteerden. Het huidige herstel wordt daarentegen gesteund door

Figuur 2.4 Economische groei en producentenvertrouwen Japan, 1990-2004

^a Volumemutaties ten opzichte van de voorgaande periode, op jaarbasis in procenten.

^b Tankan-enquête, diffusie-index voor grote bedrijven.

¹⁴ Zie ook OESO, Can the OECD countries hope to grow out of their deficits?, *OECD Economic Outlook*, No.75, juni 2004, blz. 30; Congressional Budget Office, The Budget and Economic Outlook: Fiscal Years 2005 to 2014, 2004, www.cbo.gov.

Tabel 2.2	Kerngegevens Japan, 2001-2005				
	2001	2002	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %				
Bruto binnenlands product (volume)	0,4	– 0,3	2,5	4½	2¼
Particuliere consumptie	1,7	0,9	0,8	3	1¾
Overheidsconsumptie	3,0	2,4	1,0	1¾	2
Bruto investeringen	– 1,1	– 6,2	3,1	5½	3½
Voorraadvorming (% BBP)	0,0	– 0,3	0,3	¼	– ¼
Binnenlandse bestedingen	1,2	– 1,0	1,8	3¾	2
Uitvoer goederen en diensten	– 6,1	8,0	10,1	14¼	6
Invoer goederen en diensten	0,1	1,9	5,0	8¼	5¼
Consumentenprijs	– 0,7	– 0,9	– 0,3	0	0
	niveaus in %				
Werkloosheid (% totale beroepsbevolking)	5,0	5,4	5,3	4½	4¼
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	– 6,1	– 7,9	– 8,0	– 7¼	– 6¾
Saldo lopende rekening (% BBP)	2,1	2,8	3,2	3¾	4

structurele verbeteringen in de bankensector en in de rest van het bedrijfsleven. De BBP-volume-groei wordt geraamd op 4½% in 2004, tegen 2,5% in 2003. In 2005 zal de economische groei wel lager liggen dan in het lopende jaar, vooral doordat de vraag vanuit China waarschijnlijk minder sterk toeneemt. De BBP-volume-groei in 2005 wordt geraamd op circa 2¼%, naar verwachting wel voldoende voor een verdere daling van de werkloosheid.

Het aanhoudende conjuncturele herstel betekent niet dat er geen grote economische problemen meer zijn in Japan. Het overheidstekort is nog steeds zeer fors. Het begrotingstekort wordt geraamd op 7¼% BBP in 2004. Dit is weliswaar bijna een procentpunt lager dan in het voorgaande jaar, maar nog steeds verreweg het grootste in de G7. Het tekort moet op middellange termijn flink worden verminderd om een sneeuwbaaleffect te voorkomen. De overheidsschuld is al gestegen tot circa 160% BBP in 2003, verreweg de grootste schuldquote van de OESO-landen.¹⁵ Het bereiken van een kleiner tekort wordt bemoeilijkt door de vergrijzing, die hier een acuter probleem vormt dan in de Europese Unie en de Verenigde Staten. Tekortvermindering zal ook worden bemoeilijkt doordat de rentebetalingen zullen oplopen als gevolg van normalisatie van de Japanse rentes.

2.1.3 Opkomende economieën

De Chinese economische groei bleef spectaculair. In de eerste halfjaar was het BBP-volume 9,7% hoger dan een jaar eerder. De buitenlandse directe investeringen namen verder toe, en wel met 12%. In 2003 was China de Verenigde Staten al voorbijgestreefd als grootste ontvanger van buitenlandse investeringen. De verdere stijging dit jaar is opvallend gezien het al hoge niveau, de toegenomen onzekerheden over de korte-termijnvooruitzichten en de infrastructurele

¹⁵ Na Japan volgt Italië met een overheidsschuld van 117% BBP.

knelpunten. De aanhoudende sterke economische groei ging gepaard met hogere inflatie. In juli bedroeg de consumentenprijsinflatie 5,3%; eind 2002 was nog sprake van deflatie. Vooral voedselprijzen zijn recent sterk gestegen.

Om de inflatie af te remmen en om toekomstige problemen door onrendabele investeringen te voorkomen, hebben de Chinese autoriteiten maatregelen genomen om de groei in te tomen, met name die van de investeringen. Zo werd het reservepercentage van banken verhoogd om de kredietexpansie af te zwakken. Verder werd de regering terughoudender bij het goedkeuren van investeringsplannen. Beschikbare maandcijfers wijzen er op dat in de loop van dit jaar de groei inderdaad is teruggelopen. In de projectie zwakt de BBP-volume-groei af tot 8% in 2005; in 2003 was de groei nog 9,1%.

Ook in de rest van opkomend Azië hield de gunstige economische ontwikkeling aan. De economische groei liep zelfs wat verder op in de eerste helft van dit jaar. Voornaamste oorzaak was de sterke uitvoergroei naar China en de Verenigde Staten. Daarnaast speelde een rol de voortgang die is geboekt bij de herstructurering van de bankensector en van de schulden van bedrijven.¹⁶ Uitzondering op het gunstige beeld vormt Zuid-Korea, waar de particuliere consumptie is afgenomen. In voorgaande jaren was het consumentenkrediet te sterk toegenomen door onvoldoende toezicht. Kredietinstellingen leidden een fors verlies op het uitstaande krediet, kwamen in financiële problemen, en werden daarna veel terughoudender in het verlenen van krediet.

In 2005 wordt voor de rest van opkomend Azië de groei naar verwachting licht getemperd door enige afzwakking van de uitvoer naar China, de Verenigde Staten en Japan. Op het Indisch subcontinent komt daar het nadelige effect bij van de jongste moesson die minder regen heeft

Tabel 2.3 BBP-volume opkomende economieën, 2001-2005

	Aandelen in wereld BBP ^a	2001	2002	2003	2004	2005
	%	mutaties per jaar in %				
Opkomende economieën	45,9	3,7	4,5	5,9	6½	5¾
Azië	26,4	4,9	6,2	7,1	7¼	6½
China	12,1	7,5	8,0	9,1	8¾	8
Nieuwe industrielanden	3,3	1,0	5,0	3,0	5½	5
Overige landen	7,5	4,0	4,7	6,8	6¼	5¾
Latijns Amerika	7,8	0,4	- 0,3	1,6	4	3¾
Transitielanden	7,0	3,2	4,8	5,9	5½	5¼
Overige landen	5,2	3,5	5,6	6,7	6	5½
Nieuwe EU lidstaten	1,9	2,5	2,5	3,7	4½	4½
Afrika en Midden Oosten	6,1	3,4	3,4	4,4	5	4¾

^a Op basis van koopkrachtpariteiten 2002.

¹⁶ Zie ook W. Joosten, The Asian Financial Crisis in Retrospect: What Happened? What Can We Conclude?, CPB Memorandum, no. 87, maart 2004, www.cpb.nl.

gebracht dan normaal het geval is. Tenslotte wordt in sommige landen, waaronder Singapore, de groei wat gedempt door monetaire verkrapping in reactie op de recente toename van de inflatie.

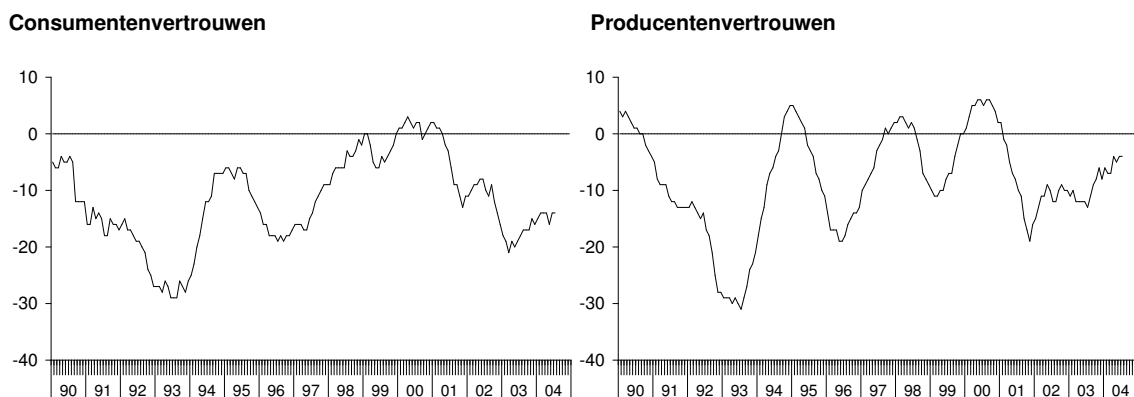
In Latijns-Amerika liep de economische groei in het eerste halfjaar verder op. In Argentinië hield, ondanks sociale onrust, het scherpe herstel uit de zware recessie aan. De omslag in Brazilië is minder spectaculair, maar ook daar is de recessie nu duidelijk achter de rug. De economische vooruitzichten zijn gunstig. Naar verwachting loopt de economische groei in Latijns-Amerika verder op door de positieve ontwikkeling van de wereldeconomie, de sterke verbetering van de prijsconcurrentiepositie en het verbeterde economische beleid, dat onder andere leidde tot meer solide overheidsfinanciën.

Voor Rusland wordt in 2004 en 2005 een sterke economische groei geraamd. Hetzelfde geldt voor de Oekraïne en de EU-toetredingslanden Roemenië en Bulgarije. Behalve door de gunstige externe ontwikkeling wordt de hoge Russische groei veroorzaakt door het gevoerde economische beleid en de huidige politieke stabiliteit. De Yukos-affaire maakt buitenlandse investeerders momenteel echter terughoudend en heeft geleid tot hernieuwde kapitaalvlucht.

2.1.4 Europa

Het herstel in het eurogebied is nog steeds aarzelend, ook al is de economische groei in de eerste helft van dit jaar opgelopen.¹⁷ De hogere groei kwam vooral door de sterkere buitenlandse vraag. De groei bleef echter lager dan in de Verenigde Staten, onder andere doordat de concurrentiepositie verslechterde als gevolg van de duurdere euro. Daarbij kwam dat per saldo stimulering via de overheidsbegrotingen vrijwel ontbrak. De andere kant van de medaille is dat het begrotingstekort in het eurogebied veel minder is verslechterd dan dat in de Verenigde Staten. Waarschijnlijk kwam het zwakkere herstel ook door de meer rigide markten, waardoor minder snel en minder adequaat wordt gereageerd op veranderende omstandigheden

Figuur 2.5 Consumenten- en producentenvertrouwen in het eurogebied, 1990-2004

¹⁷ De BBP-volumegroei bedroeg volgens voorlopige cijfers 2,2% op jaarbasis ten opzichte van het voorgaande halfjaar, tegen 1,1% in de tweede helft van 2003 en een daling van 0,1% in de eerste helft van dat jaar.

en waardoor de introductie van nieuwe technologie meer tijd vergt. Tenslotte zijn consumenten voorzichtig. Dit komt deels doordat de arbeidsmarktsituatie nog steeds precair is. Andere oorzaken zijn mogelijk zorgen over de verslechterde overheidsfinanciën, het toegenomen besef van de vergrijzingsproblematiek en, vooral in Duitsland, het negatieve korte-termijneffect van structurele hervormingen.

De economische groei was nog onvoldoende krachtig en te recent om een positieve uitwerking te hebben op de arbeidsmarkt. De werkloosheid bedroeg 9% van de beroepsbevolking gemiddeld in de eerste zes maanden, 0,1%-punt hoger dan in de voorgaande periode. Opvallend was dat in enkele bedrijven, onder invloed van de internationale concurrentie, de arbeidsduur werd verlengd zonder looncompensatie. Het effect hiervan op de huidige macro-economische situatie is zeer beperkt, maar de jongste ontwikkeling heeft wel betekenis voor de discussie over het economische beleid. Het gemiddeld aantal gewerkte uren is in Europa laag in vergelijking met de Verenigde Staten en Japan. Dit is deels te verklaren uit de sterkere voorkeur van Europese werknemers voor vrije tijd boven consumptie, maar ook speelt een rol dat regels en de hoge belastingdruk een keuze voor een langere arbeidsduur ontmoedigen.

Het economisch herstel zal aan kracht winnen in het eurogebied. Naar verwachting zal het BBP dit jaar met 2% toenemen, tegen 0,5% in 2003. Voor 2005 wordt een groei van 2¼% geprojecteerd. In de loop van 2005 zal de werkloosheid naar verwachting gaan afnemen. De uitvoer blijft een belangrijke impuls geven aan de opgaande conjunctuur. Het marktverlies zal in 2005 naar verwachting kleiner zijn doordat de appreciatie van de euro na het begin van 2004 niet aanhoudt. De particuliere-consumptiegroei zal vermoedelijk oplopen door herstel van de werkgelegenheidsgroei en het gunstige effect van de geprojecteerde olieprijsdaling op het

Tabel 2.4 Kerngegevens eurogebied, 2001-2005

	2001	2002	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %				
Bruto binnenlands product (volume)	1,7	0,9	0,5	2	2¼
Particuliere consumptie	1,8	0,6	1,1	1½	2¼
Overheidsconsumptie	2,6	3,0	2,0	1¼	1
Bruto investeringen	0,0	- 2,5	- 0,6	1¾	3¼
Voorraadvorming (% BBP)	- 0,5	0,0	0,3	0	0
Binnenlandse bestedingen	1,1	0,5	1,2	1½	2¼
Uitvoer goederen en diensten	3,4	1,6	0,2	7¼	6¼
Invoer goederen en diensten	1,7	0,6	2,0	6¼	6½
Consumentenprijs (HICP)	2,4	2,3	2,1	2¼	1¾
	niveaus in %				
Werkloosheid (% totale beroepsbevolking)	8,0	8,4	8,9	9	8¾
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	- 1,7	- 2,3	- 2,7	- 2¾	- 2½
Saldo lopende rekening (% BBP)	- 0,2	0,8	0,4	½	¾

besteedbare inkomen. Bedrijfsinvesteringen zullen aantrekken omdat de vraag duidelijk toeneemt en de winstgevendheid verbetert.

De geprojecteerde economische groei in 2005 is gelijk aan of slechts licht hoger dan de geschatte potentiële groei. Dit betekent dat eind 2005 nog steeds sprake zal zijn van een negatieve output gap. In de jaren daarna kan de feitelijke groei daarom tijdelijk wat hoger zijn dan deze potentiële groei zonder dat dit leidt tot oververhitting. Voor een structurele verhoging van het groeitempo zijn echter structurele hervormingen nodig. Naast nationale beleidspakketten kunnen ook Europese initiatieven daarin een rol spelen, zoals het wegwerken van de handelsbelemmeringen voor commerciële diensten (zie kader).

Het begrotingstekort in het eurogebied zal dit jaar vermoedelijk niet verder oplopen. Dit komt vooral door de hogere economische groei. Het tekort wordt geraamd op 2¾% BBP. In 2000, voor de conjuncturele inzinking begon, was er een tekort van 1,0% BBP.¹⁸ Vermoedelijk zal bijna de helft van de twaalf eurolanden in 2004 een tekort hebben boven de 3% BBP-bovengrens van het Verdrag van Maastricht. Tot deze landen met te hoge tekorten behoren de grootste twee, Duitsland en Frankrijk. Italië, het derde grote euroland, heeft tot nu toe overschrijding van deze grens voorkomen door begrotingsmaatregelen te nemen die slechts een tijdelijk effect op het tekort hebben. Omdat de Italiaanse begrotingssituatie verslechtert, verlaagde één van de grote kredietbeoordelaars in juli van dit jaar zijn indicatie voor de kredietwaardigheid (*credit rating*) van de Italiaanse staat. Daarmee is Italië het eerste euroland waarvan de rating is verlaagd sinds de introductie van de euro. Dit zou kunnen leiden tot een hoger renteverskil met de andere eurolanden en een hogere gemiddelde rente in het eurogebied.

Op basis van de geprojecteerde hogere economische groei, en de genomen en voorgenomen begrotingsmaatregelen, wordt voor 2005 een lichte daling geraamd van het gemiddelde begrotingstekort, tot 2½% BBP. De Franse en Duitse regeringen hebben zich eind 2003 in de Europese Raad van ministers van Financiën gecommitteerd aan een tekort onder de 3% BBP in 2005. Het is momenteel echter onwaarschijnlijk dat beide landen deze toezegging gestand zullen doen. Dit kan de hervorming van het Stabiliteits- en Groeipact bemoeilijken en continueert de onduidelijkheid over de feitelijke betekenis van de bestaande Europese begrotingsregels. De discussie over hervorming van het Pact stond tot nu toe dit jaar op een laag pitje en zal vermoedelijk pas op gang komen nadat de nieuwe Europese Commissie in november van start gegaan zal zijn. In september werkte de aftredende Commissie haar ideeën over aanpassing van het Pact verder uit. Zij toonde zich opnieuw voorstander voor een grotere rol van schuldposities in de beoordeling van begrotingssituaties. Verder wil zij landen met te grote tekorten meer tijd gunnen om deze weg te werken als de specifieke situatie hierom vraagt. Tenslotte wil zij de Commissie vroegtijdige begrotingswaarschuwingen laten geven. Momenteel gebeurt dit door de Europese raad van ministers van Financiën.

¹⁸ Tekort exclusief de opbrengsten van de UMTS-veilingen. Inclusief was er een marginaal surplus van 0,1% BBP.

Op weg naar een geïntegreerde dienstenmarkt in de Europese Unie

Eén van de verworvenheden van de Europese Unie (EU) is een gemeenschappelijke markt voor goederen. Voor diensten functioneert de gemeenschappelijke markt feitelijk niet. Veel aanbieders ervaren belemmeringen als zij hun diensten willen exporteren en/of een vestiging in het buitenland willen opzetten.^a De belemmeringen betreffen nationale, regionale en lokale regulering waaraan de dienstenaanbieder, de dienst en/of de buitenlandse vestiging moet voldoen. Deze regelgeving is vaak ingevoerd om binnenlands marktfalen te corrigeren, maar vormt ook een (vaak onbedoelde) handelsbarrière. Als een dienstenaanbieder wil exporteren moet deze voldoen aan de regulering in het land waar de dienst geproduceerd wordt en aan de regulering in het land van bestemming. Extra (administratieve) procedures moeten doorlopen worden in het land waar geïnvesteerd of waarheen geëxporteerd wordt om ondermeer identiteit, kwaliteit en solvabiliteit van de aanbieder of de kwaliteit van de dienst te bewijzen. Dit kost tijd en geld. De regelgeving en de toepassing ervan zijn vaak niet transparant, hetgeen onzekerheid met zich meebrengt.

De Europese Commissie (EC) heeft onlangs een kaderrichtlijn voorgesteld om deze handelsbarrières voor commerciële diensten te verminderen, de zogenaamde dienstenrichtlijn.^b Een hoofdelement van deze richtlijn is het land-van-oorsprongbeginsel. Een geproduceerde dienst moet voldoen aan de regulering van het land van oorsprong, maar mag niet langer gehinderd worden door regulering in het land van bestemming. Het opzetten van buitenlandse vestigingen moet eenvoudiger worden door het instellen van één contactpunt per land, waar een producent al zijn administratieve en reguleringsverplichtingen kan voldoen. Daarnaast wil de EC overbodige regulering afschaffen. Het land-van-oorsprongbeginsel betekent dat landen elkaars regelgeving moeten vertrouwen: het importerende land moet de regelgeving van het exporterende land accepteren. Het voorstel van de EC voorziet in maatregelen om het vertrouwen van lidstaten in elkaars regulering te vergroten.

Het voorstel is niet onverdeeld positief ontvangen. Toepassing van het land-van-oorsprongbeginsel is niet zonder complicaties op de terreinen van arbeidsvoorwaarden en sociale zekerheid. Brancheorganisaties vrezen extra concurrentie. Consumentenbonden zijn bezorgd om kwaliteitsverlies van diensten en minder bescherming van de consumenten als gevolg van minder regulering. De vakbonden denken dat het voorstel oneerlijke concurrentie op de arbeidsmarkt in de hand werkt, omdat buitenlandse arbeidskrachten niet gebonden zouden zijn aan de plaatselijke arbeidsvoorwaarden.

Wat kan deze richtlijn betekenen voor de dienstensector in de Europese Unie? Recent OESO-onderzoek heeft het negatieve verband tussen de mate van regulering en de omvang van handel in diensten en buitenlandse investeringen in kaart gebracht.^c Een vermindering van de regulering in de OESO tot op het niveau van het minst gereguleerde land, het Verenigd Koninkrijk, kan de bilaterale handel in diensten met 20% doen toenemen. De buitenlandse kapitaalgoederenvoorraad zou met 10% tot 20% kunnen toenemen. Dergelijke toenames in handel en investeringen zijn ook mogelijk voor de EU als de dienstenrichtlijn wordt ingevoerd. Het land-van-oorsprongbeginsel betekent immers dat de exporteur helemaal niet meer door regulering op de exportmarkten in de EU gehinderd wordt. Meer handel bevordert de concurrentie op de dienstenmarkten, de toestroom van nieuwe producten en innovatieve productiemethoden.^d De voorgenomen maatregelen zullen positieve schaafeffecten met zich meebrengen in de Europese dienstensector.

^a Europese Commissie, The State of the Internal Market for Services, COM (2002) 441 final.

^b Europese Commissie, Voorstel voor een richtlijn betreffende diensten op de interne markt, COM(2004) 2 definitief/2. De richtlijn heeft betrekking op zakelijke diensten, distributie, horeca en bouw.

^c G. Nicoletti et al., Policies and international integration: influences on trade and foreign direct investment, OECD Economics Department working paper, no. 359, 2003, www.oecd.org/eco.

^d Zie te verschijnen CPB-document over de richtlijn voor diensten, najaar 2004.

Tabel 2.5 Kerngegevens Duitsland, 2001-2005					
	2001	2002	2003	2004	2005
mutaties per jaar in %					
Bruto binnenlands product (volume)	0,8	0,2	– 0,1	2	2
Particuliere consumptie	1,5	– 1,0	– 0,1	½	2
Overheidsconsumptie	1,1	1,7	0,8	0	0
Bruto investeringen	– 4,2	– 6,7	– 2,0	¾	2¾
Voorraadvorming (% BBP)	– 0,8	0,1	0,6	– ¼	0
Binnenlandse bestedingen	– 0,8	– 1,6	0,3	¼	1¾
Uitvoer goederen en diensten	5,6	3,4	1,8	11	7
Invoer goederen en diensten	0,8	– 1,7	3,4	7¼	7
Consumentenprijs (HICP)	1,9	1,3	1,0	1½	1
niveaus in %					
Werkloosheid (% totale beroepsbevolking)	7,8	8,7	9,6	9¾	9¼
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	– 2,8	– 3,5	– 3,9	– 3¾	– 3
Saldo lopende rekening (% BBP)	0,1	2,2	2,2	3¾	4¼

Van de landen die tot het eurogebied behoren profiteert, zoals vaak in het verleden, Duitsland duidelijk van het aantrekken van de internationale vraag. Dit komt deels door het grote gewicht van investeringsgoederen in het Duitse exportpakket en de scherpere omslag in de vraag naar investeringsgoederen. Tegenover de sterke uitvoergroei staat echter een zwakke ontwikkeling van de binnenlandse bestedingen, vooral door het gebrek aan vertrouwen bij consumenten en bedrijven. De buitenlandse vraag zal ook in 2005 de belangrijkste motor zijn voor de Duitse economische groei. Het economische beleid zal worden gekenmerkt door versobering van de sociale voorzieningen. Zo zullen langdurig werklozen sneller terugvallen in de bijstand.

In het Verenigd Koninkrijk is de economische groei dit jaar opnieuw markant hoger dan in het eurogebied. Een belangrijke oorzaak is de verhoging van de Britse overheidsbestedingen. Verder wordt de consumptiegroei gestimuleerd door de forse stijging van de huizenprijzen en de sterke stijging van het consumptief krediet. Omdat er weinig tot geen onbenutte productiecapaciteit over is en de Britse centrale bank op de rem is gaan staan, zal in 2005 de economische groei niet langer duidelijk hoger liggen dan in het eurogebied. Dit komt ook doordat het, gezien het opgelopen overheidstekort en de begrotingsregels, niet mogelijk is om het huidige ruime begrotingsbeleid voort te zetten.

In de nieuwe lidstaten van de Europese Unie hield de gunstige economische ontwikkeling aan in het eerste halfjaar. Zo was in Polen in het eerste kwartaal het BBP-volume 6,9% hoger dan een jaar eerder, mede dankzij de depreciatie van de zloty sinds 2001. De inflatie in de nieuwe lidstaten liep op, niet alleen door de olieprijsstijging maar ook door hogere voedselprijzen, een eenmalig effect van de toetreding tot de Europese Unie. Mede doordat het economisch herstel in de rest van Europa doorzet, wordt voor 2004 en 2005 een hoge economische groei geraamd.

Om hun aantrekkingskracht voor het bedrijfsleven te vergroten hebben veel nieuwe lidstaten begin dit jaar hun vennootschapsbelastingtarief verlaagd. De verlagingen werden slechts in beperkte mate geneutraliseerd door verbreding van de belastingbasis. Polen en Slowakije verlaagden het tarief tot 19%, van respectievelijk 27% en 25%. De verlaging in Tsjechië en Hongarije was beperkter, respectievelijk 3%-punt tot 28% en 2%-punt tot 16%. Als reactie hierop gaat Oostenrijk begin volgend jaar haar tarief verlagen van 34% tot 25%. Belastingconcurrentie betekent niet automatische een *'race to the bottom'*, maar de belastingverlaging in de nieuwe lidstaten lijkt wel een impuls te geven aan een verdere verlaging van de statutaire tarieven in de oude lidstaten.¹⁹

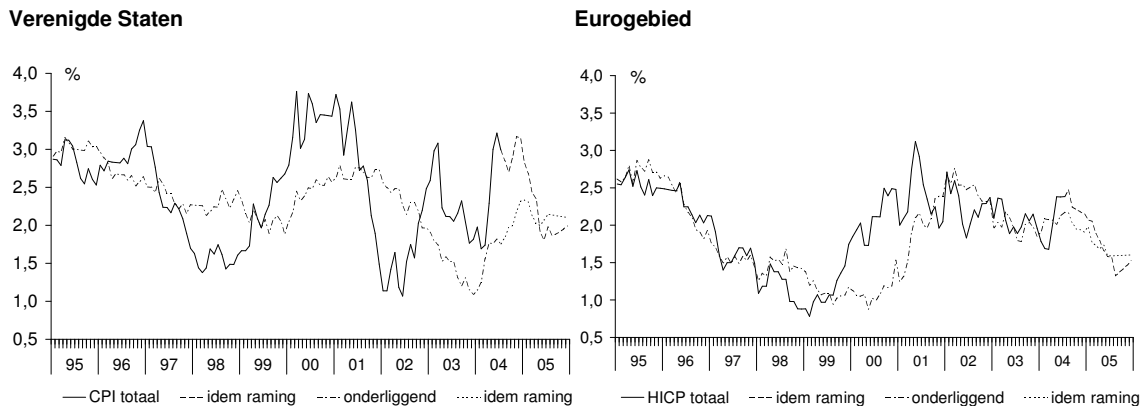
In juni werden de Estse kroon, de Sloveense tolar en de Litouwse litas opgenomen in het Europese wisselkoersmechanisme, het "voorportaal" voor de invoering van de euro. Het mechanisme kent een standaardfluctuatiemarge van 15% rond de spilkoers. Litouwen en Estland handhaven echter eenzijdig een valutaraadarrangement (*currency board*) met een veel beperktere fluctuatiemarge. Om op de euro te mogen overgaan, moeten de drie landen minimaal twee jaar zonder problemen aan het wisselkoersmechanisme deelnemen, en moeten zij voldoen aan de convergentiecriteria van het Verdrag van Maastricht ten aanzien van inflatie, rente en overheidsbegroting. De overheidstekorten liggen, in tegenstelling tot bij de meeste andere nieuwe toetreders, onder de bovengrens van 3% BBP. In Estland en Slovenië is de inflatie momenteel echter nog duidelijk hoger dan in het eurogebied.

2.2 Inflatie

Vooraf door de sterke stijging van de olieprijs is de inflatie fors opgelopen in de Verenigde Staten en het eurogebied. Deze hogere inflatie is naar het zich laat aanzien tijdelijk, ondanks de aanhoudende opgaande conjunctuur. De voorziene beperkte loonreactie en de geprojecteerde olieprijsdaling leiden volgend jaar weer tot een lager inflatietempo. In Japan zal volgend jaar een einde kunnen komen aan de deflatie.

De inflatie steeg in het eerste halfjaar fors in de Verenigde Staten en het eurogebied, vooral door de sterke stijging van de olieprijs. De stijging was het scherpst in de Verenigde Staten. Daar liep de consumentenprijsinflatie op van 1,9% eind 2003 tot 3,2% in juni, tegen een toename van 1,9% tot 2,4% in het eurogebied. De geringere stijging in het eurogebied komt deels doordat het effect van de stijging van de olieprijs in dollars werd gedempt door de appreciatie van de euro. Daarnaast ging een matigende werking uit van het grotere aandeel van accijnzen in de afzetprijzen van energieproducten, accijnzen die veelal niet gekoppeld zijn aan de kostprijs. Andere factoren die bijdroegen aan de scherpere inflatieversnelling in de Verenigde Staten waren het oplopen van de arbeidskosten per eenheid product, na twee jaren van daling, de stijging van de winstmarges en het opveren van de huren.

¹⁹ Zie ook CPB, De vennootschapsbelasting, *Macro Economische Verkenning 2002*, 2001, blz. 129-138.

Figuur 2.6 Inflatie in de Verenigde Staten en het eurogebied, 1991-2005

Gemiddeld versnelt de Amerikaanse inflatie naar verwachting van 2,3% in 2003 tot 2¾% in 2004. Voor het eurogebied loopt de inflatie licht op tot 2¼%. In 2005 zal de inflatie in de Verenigde Staten en het eurogebied naar verwachting afnemen. Dit komt vooral door de geprojecteerde olieprijsdaling. Ook wordt een beperkte loonreactie voorzien op de recente hogere inflatie en zullen de voedingsmiddelenprijzen naar verwachting afvlakken. Wel zal in de Verenigde Staten de loonstijging versnellen door de krappere arbeidsmarkt, maar het opwaartse effect hiervan zal vermoedelijk vooralsnog worden geneutraliseerd door een correctie op de recente stijging van de winstmarges. De winstmarges zijn momenteel historisch gezien hoog, wat toetreding van nieuwe bedrijven zal uitlokken en daarmee druk op deze marges.

Volgend jaar zal dankzij het aanhoudende conjuncturele herstel een einde komen aan de deflatie die Japan al jaren teistert. Vanaf 1999 is de consumentenprijsindex voortdurend gedaald. Totaal in de jaren 1999-2003 was de prijsdaling 2,8%; in de Verenigde Staten en in het eurogebied stegen in dezelfde periode de prijzen respectievelijk met 12,8% en 10,4%.

2.3 Financiële markten

De dollar is na de eerste maanden van dit jaar niet verder verzwakt ten opzichte van de euro en de yen. Voor de rest van het jaar en voor 2005 wordt een koers geprojecteerd van gemiddeld 1,20 dollar per euro. De Amerikaanse centrale bank verhoogde in juni en augustus haar beleidsrente en zal deze geleidelijk verder verhogen totdat een conjunctureel-neutraal niveau is bereikt. Een verhoging van de rente door de ECB zal naar verwachting pas in de loop van volgend jaar plaatsvinden. De kapitaalmarktrentes zullen wat oplopen doordat de opgaande conjunctuur naar verwachting aanhoudt.

2.3.1 Rentes

In juni verhoogde de *Federal Reserve* haar beleidsrente met een kwart procentpunt tot 1¼%, een eerste stap op weg naar conjunctureel-neutrale renteniveaus. In augustus werd de beleidsrente opnieuw met een kwart procentpunt verhoogd. Eén reden was dat de opgaande conjunctuur nu op eigen benen kan staan en niet langer gestimuleerd hoeft te worden door

Tabel 2.6 Korte en lange rentes, 2001-2005		2001	2002	2003	2004	2005
		%				
Korte rente						
Verenigde Staten		3,7	1,7	1,2	1½	2¾
Japan		0,1	0,1	0,0	0	0
Eurogebied		4,3	3,3	2,3	2	2¼
Lange rente						
Verenigde Staten		5,0	4,6	4,0	4½	5¼
Japan		1,3	1,3	1,0	1½	1¾
Duitsland		4,8	4,8	4,1	4¼	4¾

extreem lage rentes. De tweede reden was dat het risico voor deflatie geweken is en dat zonder rentenormalisatie de inflatie dreigt op te lopen. Nog slechts een jaar geleden maakte de Amerikaanse centrale bank zich ernstige zorgen over het deflatie-risico. Terwijl het Amerikaanse monetaire beleid beland is in de fase van rentenormalisatie, is de Britse centrale bank al aangekomen in de fase van monetaire verkrapping. In augustus verhoogde de Britse centrale bank haar beleidsrente tot 4¾%, 1¼%-punt hoger dan midden vorig jaar. Daarmee wil de bank voorkomen dat de huidige sterke economische groei leidt tot inflatie boven de doelstelling van 2% op middellange termijn.

De Europese Centrale Bank heeft de herfinancieringsrente ongewijzigd gelaten. Sinds juni 2003 staat deze op 2%. Wel hebben de autoriteiten zich recentelijk wat bezorgder uitgelaten over de ontwikkeling van de inflatie. Die bezorgdheid komt zowel voort uit de stijging van de feitelijke inflatie als uit die van de verwachte inflatie. De hoofddoelstelling van de ECB is prijsstabiliteit op middellange termijn, gedefinieerd als een inflatie van dicht onder de 2%. Momenteel ligt de inflatie enigszins boven de 2%.

De Amerikaanse centrale bank zal naar verwachting haar beleidsrente geleidelijk blijven verhogen totdat een conjunctureel-neutraal niveau wordt bereikt (zie ook kader). De Amerikaanse geldmarktrente wordt geraamd op 2¾% gemiddeld in 2005 en op 4% eind 2005. De Europese Centrale Bank zal in de loop van 2005 overgaan tot een minder accommoderend beleid, omdat de volumeconjunctuur zich naar verwachting gunstig blijft ontwikkelen en gezien haar doelstelling van prijsstabiliteit. De Japanse centrale bank heeft aangegeven dat zij haar zeer ruime monetaire beleid pas zal aanpassen als sprake is van inflatie en verwacht wordt dat de inflatie zal aanhouden. De Japanse geldmarktrente wordt dan ook geraamd op vrijwel nul tot het einde van de projectieperiode. Ook de ruime liquiditeitsinjecties van de Japanse centrale bank zullen vooralsnog waarschijnlijk voortduren.

Een hogere dan nu voorziene inflatie in de Verenigde Staten en het eurogebied zal het monetaire beleid er niet eenvoudiger op maken. Hogere inflatie als gevolg van een als tijdelijk beschouwde hogere olieprijs waarvan geen effecten op de lonen worden verwacht, zal naar het zich laat aanzien geen repercussies hebben. Maar dat geldt naar verwachting niet voor een hogere onderliggende inflatie. Hoewel de Amerikaanse centrale bank onderkent dat de hoge

Amerikaanse renteverhogingen in het verleden

De Federal Reserve heeft eind juni het belangrijkste beleidstarief met een $\frac{1}{4}\%$ -punt verhoogd, na deze in 2001-2003 met $5\frac{1}{2}\%$ -punt te hebben verlaagd. In augustus volgde een verdere verhoging met een $\frac{1}{4}\%$ -punt. In welke mate en in welk tempo heeft de Amerikaanse centrale bank in het verleden monetaire versoepelingen teruggedraaid? En wat waren de gevolgen voor de Amerikaanse en Europese kapitaalmarktrentes?

Het Amerikaanse rentebeleid wordt gekenmerkt door geleidelijkheid, waarbij in een aantal stappen van veelal een kwart procentpunt het gewenste renteniveau wordt bereikt. Veel kleine stappen na elkaar kunnen echter een behoorlijke renteverandering betekenen. Zo werd tussen februari 1994 en februari 1995 de rente uit voorzorg in zeven stappen met 3%-punt verhoogd. De laatste keer dat de Federal Reserve haar beleid verkrapte was in de periode juni 1999 - mei 2000. Toen werd in zes stappen de rente met $1\frac{3}{4}\%$ -punt verhoogd om oververhitting te voorkomen.

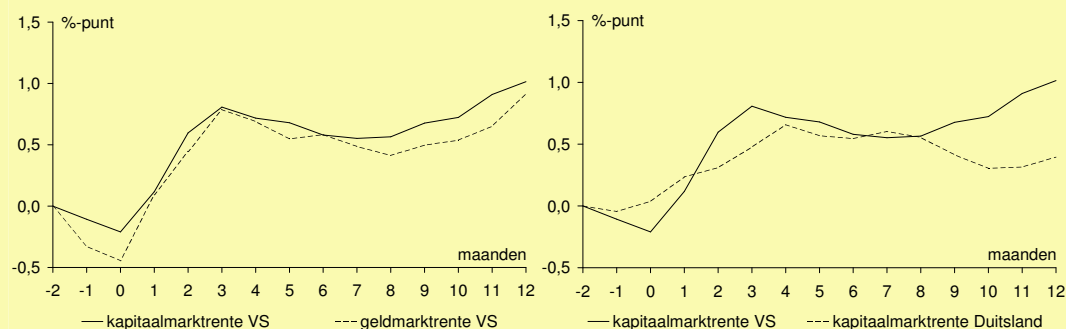
In de jaren zeventig en tachtig werd na recessies het monetaire beleid veel sneller aangescherpt dan daarna het geval was. Indertijd duurde het na het dieptepunt van een conjunctuercyclus niet langer dan zes maanden totdat de Amerikaanse centrale bank de rente verhoogde. Nu heeft het sinds het einde van de jongste recessie bijna drie jaar geduurd totdat de Federal Reserve tot een renteverhoging overging. Ook na de recessie aan het begin van de jaren negentig duurde het bijna drie jaar voordat het Amerikaanse monetaire beleid werd aangehaald. De latere reactie komt vooral doordat de herstelfase tijdens de twee laatste cycli anders was (zie kader banenloos herstel in de Verenigde Staten).

Een verhoging van het officiële rentetarief vertaalt zich doorgaans in een stijging van de kapitaalmarktrente. In de maanden voorafgaande aan de jongste renteverhoging heeft de Amerikaanse centrale bank geprobeerd de obligatiemarkten op haar besluit voor te bereiden om onrust, zoals in 1994, te voorkomen. Vooruitlopend op de officiële renteverhoging nam de Amerikaanse lange rente vanaf eind april 2004 al met 0,2%-punt toe.

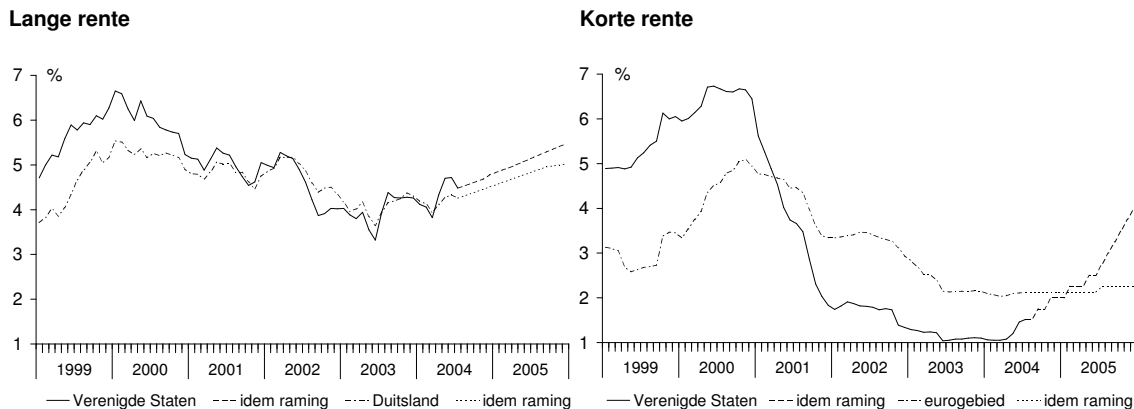
Historisch gezien is drie maanden na een eerste officiële renteverhoging de kapitaalmarktrente gemiddeld 0,8%-punt hoger dan vlak voor de rentestap van de Federal Reserve (zie figuur). Na een jaar is de stijging ongeveer 1%-punt. In het verleden liet de Duitse kapitaalmarktrente na een Amerikaanse renteverhoging ook een stijging zien. De opwaartse beweging van de lange rente was in Duitsland overigens minder sterk dan in de Verenigde Staten. Een jaar na de verstrakking van het Amerikaanse beleid is de toename in de Duitse lange rente gemiddeld 0,4%-punt, 0,6%-punt kleiner dan de stijging van de Amerikaanse kapitaalmarktrente.

De huidige conjunctuercyclus in de Verenigde Staten lijkt het meest op die aan het begin van de jaren negentig. Zo was ook nu het economische herstel in eerste instantie aarzelend en "banenloos". Naar verwachting zal de ingezette normalisatie van de Amerikaanse rentetarieven qua omvang overeenkomen met de reeks renteverhogingen in 1994 en begin 1995, zodat eind 2005 de geldmarktrente circa 4% zal bedragen.

Rente-effect van wijzigingen in het Amerikaanse monetaire beleid

Noot: De grafieken tonen de gemiddelde renteverhogingen na de recessies van 1969-1970, 1973-1975, 1981-1982 en 1990-1991. De renteverhoging na de recessie van 1980 (ruim 10%-punten binnen een half jaar) is buiten beschouwing gelaten. De figuren tonen renteniveaus als verschil ten opzichte van het niveau twee maanden voor de eerste renteverhoging ($t = -2$). De eerste renteverhoging vindt plaats op $t=0$.

Figuur 2.7 Rentestanden Verenigde Staten en eurogebied, 1999-2005

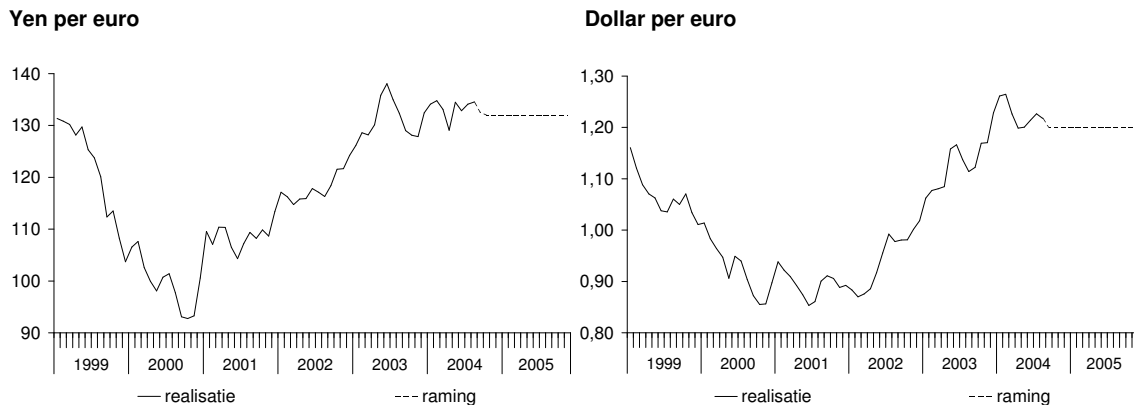
schulden van gezinnen de rentegevoeligheid van de bestedingen hebben vergroot, zal zij indien de prijsstabiliteit in gevaar komt naar verwachting niet aarzelen om op de rem te gaan staan.

De kapitaalmarktrentes zijn dit jaar wat verder opgelopen in de Verenigde Staten en vooral in Japan. De Japanse rente steeg met name doordat de opgaande conjunctuur aanhield. Overigens bleef de Japanse rente (in juli 1,8%) een stuk lager dan die in de Verenigde Staten (4,5%) en in Duitsland (4,3%). Maand-op-maand werd de Amerikaanse rente vooral beïnvloed door de maandelijkse publicatie van de werkgelegenheidscijfers. De verbetering op de arbeidsmarkt leidde per saldo tot een lichte stijging van de Amerikaanse lange rente. Opvallend was dat de Europese lange rentes, in tegenstelling tot de Amerikaanse, tot nu toe per saldo dit jaar niet zijn gestegen. Vermoedelijk komt dit door het zwakkere economische herstel en doordat renteverhoging door de ECB op korte termijn niet wordt voorzien. Overigens zijn het huidige en het verwachte rente-ecart tussen de Verenigde Staten en het eurogebied beperkt.

In 2005 wordt wel een lichte stijging van de Europese kapitaalmarktrentes voorzien, als uitvloeisel van het doorzettend herstel in het eurogebied en omdat in 2005 de ECB vermoedelijk zijn rentetarieven begint te verhogen. Ook voor de Verenigde Staten en Japan stijgen, wanneer de opgaande conjunctuur aanhoudt, de kapitaalmarktrentes.

2.3.2 Wisselkoersen

Na februari is de dollar niet verder verzwakt ten opzichte van de euro en de yen. Per saldo was sprake van een lichte correctie op de verzwakking van 2003 en begin 2004. Na een diepterecord van 1,29 dollar per euro midden februari herstelde de eurodollarkoers tot circa 1,25 aan het einde van de maand. Na begin maart gaf de dollar een wisselend beeld te zien en schommelde tussen 1,18 en 1,25. Mogelijk kwam de correctie na midden februari gedeeltelijk doordat een einde kwam aan de zogenaamde *carry trade* vanwege de verwachte omslag in het Amerikaanse monetaire beleid. Bij *carry trade* wordt geleend in laagrentende dollars om deze middelen tegen een hogere rente uit te zetten in het eurogebied of in de opkomende economieën. De dollar werd verder gesteund door aankopen van Amerikaanse obligaties door buitenlandse particuliere

Figuur 2.8 Yen- en dollarkoers van de euro, 1999-2005

beleggers. Bovendien breidde de Chinese centrale bank haar deviezenreserve opnieuw uit om de koppeling van de renminbi met de dollar te handhaven. Halverwege het jaar was de Chinese deviezenreserve 471 mld dollar groot, 67 mld meer dan eind 2003. Daartegenover werd de dollar vanaf het tweede kwartaal niet langer gesteund door valutamarktinterventies door de Japanse centrale bank. In het eerste kwartaal had deze bank nog voor een recordomvang van 115 mld dollar geïntervenieerd om een sterkere yen te voorkomen. Als gevolg van de aankopen door particuliere beleggers en centrale banken was aan het einde van het eerste kwartaal meer dan 50% van de liquide Amerikaanse federale overheidsobligaties in buitenlandse handen, een nieuw record.

De euro wordt voor de rest van het jaar en voor 2005 geprojecteerd op gemiddeld 1,20 dollar per euro. Doordat de euro in de eerste maanden hier wat boven lag is het geprojecteerde jaargemiddelde 1,21 dollar per euro in 2004.

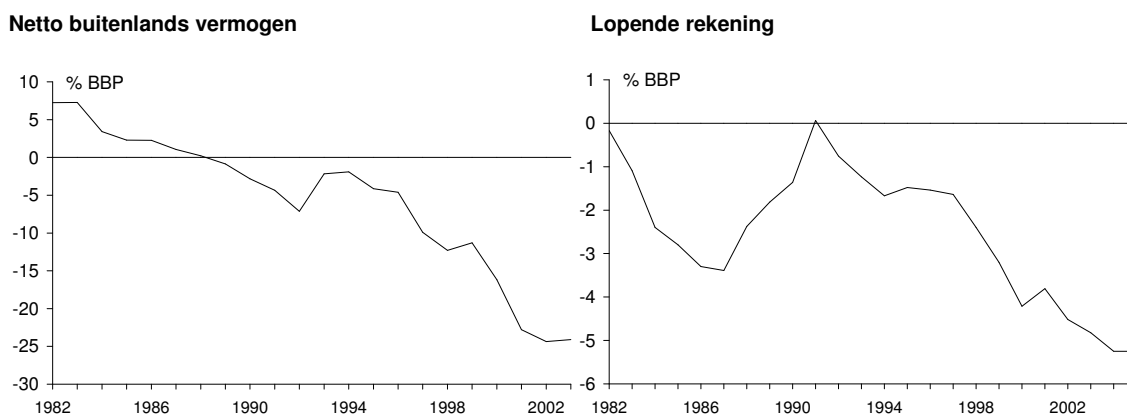
Het tekort op de Amerikaanse lopende rekening is in de afgelopen jaren fors opgelopen en zal naar verwachting ook in 2005 hoog blijven (zie figuur). Om dit tekort te financieren zullen buitenlandse beleggers het aandeel van Amerikaanse beleggingen in hun beleggingsportefeuille verder moeten verhogen.²⁰ Vermoedelijk zullen zij dit op een gegeven moment niet meer in voldoende mate willen doen. Het risico van een plotselinge forse depreciatie van de dollar blijft dan ook bestaan.²¹

2.3.3 Aandelenkoersen

Eind augustus waren de aandelenkoersen mondiaal gemiddeld vrijwel ongewijzigd ten opzichte van eind 2003. De MSCI wereldindex gemeten in dollars was een kleine procent lager dan eind 2003. De forse stijging na maart 2003 heeft zich dus niet voortgezet. De hogere economische groei en de hogere winsten in 2004 waren eind 2003 waarschijnlijk al in de koersen verwerkt.

²⁰ Zie verder CPB, Centraal Economisch Plan 2004, 2004, blz. 54-56, www.cpb.nl.

²¹ Zie ook OESO, The challenges of narrowing the US current account deficit, *OECD Economic Outlook*, No.75, juni 2004, blz. 149-168.

Figuur 2.9 Externe positie van de Verenigde Staten, 1982-2003

Omdat wijzigingen in het vermogen doorgaans pas met vertraging doorwerken op de particuliere consumptie en omdat de aandelenkoersen in de loop van het vorig jaar fors zijn gestegen, zou er, ondanks de recente ontwikkeling, in de hoogontwikkelde economieën dit jaar toch sprake kunnen zijn van beperkte positieve vermogenseffecten op de bestedingen.

2.4 Wereldhandel

De wereldhandelsgroei is tegen het einde van 2003 aanzienlijk versneld. Voor 2004 wordt een groei in de dubbele cijfers geraamd, terwijl ook in 2005 de groei boven trendmatig blijft. De scherpe stijging van de grondstoffenprijzen exclusief energie zal echter naar verwachting niet aanhouden. De onzekerheden rond de olieprijs zijn momenteel erg groot. In de raming wordt gerekend met een lichte daling van de olieprijs tot 35 dollar per vat gemiddeld in 2005, waarmee het niveau relatief hoog blijft.

2.4.1 Wereldhandelsvolume

In 2004 zal de stijging van het invoervolume van goederen naar verwachting in vrijwel alle regio's hoger zijn dan in het voorgaande jaar (zie tabel). Uitzondering is China, waar de groei afzwakt. Na met bijna een derde te zijn toegenomen in 2003 wordt voor 2004 een toename van de Chinese invoer met een kwart voorzien, nog altijd extreem en verreweg de hoogste van alle regio's. Het economisch herstel in Latijns-Amerika zal dit jaar tot een forse invoergroei leiden; in 2003 daalde de invoer daar nog. Van de hoogontwikkelde economieën zal de Verenigde Staten dit jaar de sterkste invoerstijging hebben.

In 2005 betekent de geprojecteerde afzwakking van de economische groei een minder hoge invoergroei voor de Verenigde Staten en Azië. Voor het eurogebied, waar de economische groei nog wat oploopt, wordt een stabiele invoergroei geraamd.

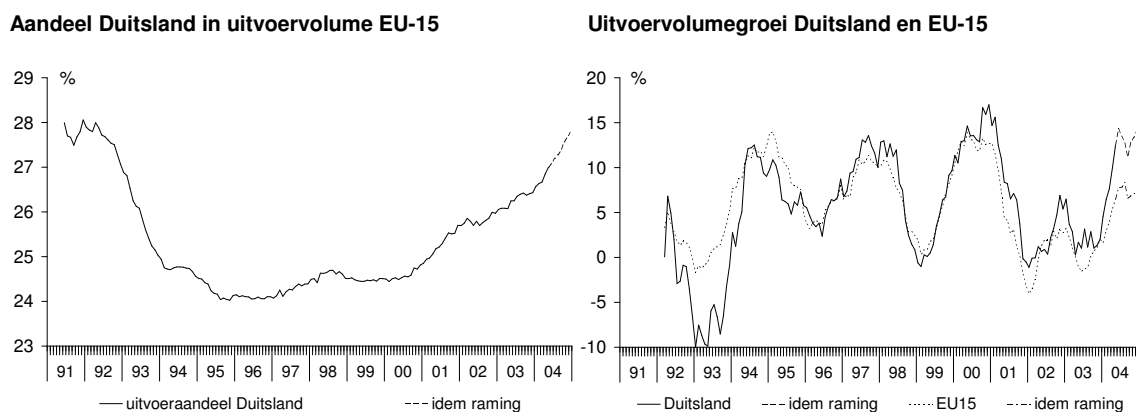
China kan dit jaar naar verwachting de explosieve uitvoergroei niet volhouden. Andere landen en regio's profiteren wel van de sterkere mondiale invoergroei. De mate waarin dat het geval is, hangt af van de recente ontwikkeling in de betreffende prijsconcurrentiepositie en van de

Tabel 2.7 Wereldhandelsvolume goederen, 2003-2005

	Uitvoer			Invoer		
	2003	2004	2005	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %					
Wereld	5,9	11	8½	5,9	10½	8½
Hoogontwikkelde economieën	1,5	8	6½	3,6	7½	7¼
Verenigde Staten	2,8	10¾	8¾	5,4	10½	9¼
Japan	8,6	13¾	6	5,9	5	4½
EU-15	0,4	6½	6	2,3	6	6¾
Eurogebied	0,3	7½	6¼	2,4	6½	6½
Opkomende economieën	12,1	15¼	11¼	9,9	15¾	10¼
Azië	14,8	17¾	13	12,8	17½	11½
China	37,0	25	20	32,8	27	18½
Latijns Amerika	1,8	8½	6¾	- 1,8	10	5½
Transitielanden	12,8	15¼	12½	12,3	16¼	10½
Afrika+Midden Oosten	7,3	9	5	7,0	12½	9

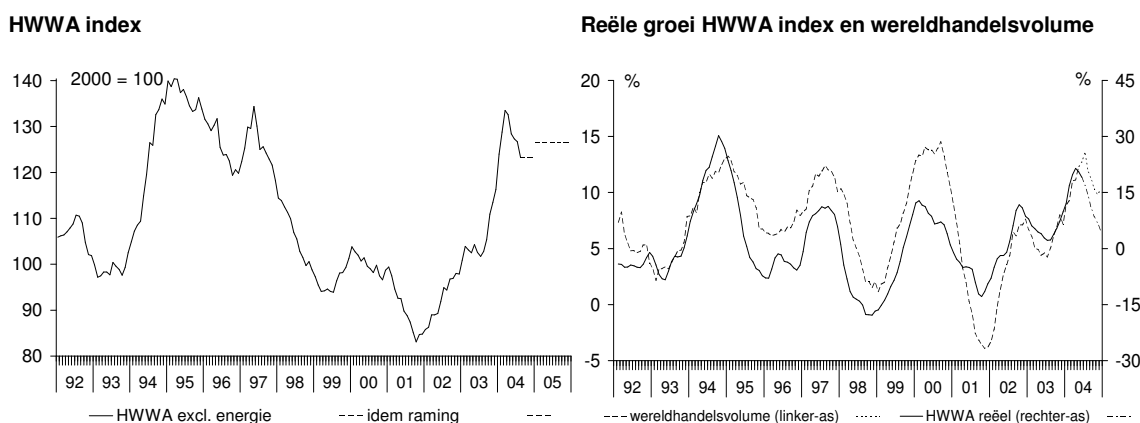
nabijheid van sterk groeiende regio's. De uitvoer van Japan en de Verenigde Staten neemt daardoor sterker toe dan die van het eurogebied.

De Duitse uitvoer heeft nu vrijwel al het terrein herwonnen dat ten tijde van de eenwording in het begin van de jaren negentig verloren is gegaan (zie figuur). Na de Duitse eenwording gingen bedrijven in de nieuwe deelstaten massaal op de fles, terwijl West-Duitse bedrijven zich op de Oost-Duitse markt stortten, waar de effectieve vraag overeind werd gehouden door enorme overdrachten uit de oude deelstaten. Tegelijkertijd nam ook in de oude deelstaten de binnenlandse vraag sterk toe en stegen de lonen fors. Het resultaat was dat de West-Duitse productie ten behoeve van de traditionele exportmarkten in de eerste helft van de jaren negentig sterk inkromp. Sinds het midden van de jaren negentig loopt het Duitse marktaandeel weer op

Figuur 2.10 Uitvoervolume goederen Duitsland en EU-15,^a 1991-2004

^a Voortschrijdende gemiddelden.

Figuur 2.11 Grondstoffenprijs HWWA-index (totaal excl. energie, in dollars) en wereldhandelsvolume, 1992-2005

als gevolg van loonmatiging en forse investeringen in de nieuwe deelstaten. Meer recentelijk profiteren de Duitsers ook van de aantrekkende internationale vraag naar investeringsgoederen, waarvan zij een belangrijke aanbieder zijn.

2.4.2 Prijzen van grondstoffen exclusief energie

In het tweede kwartaal stokte de sterke prijsstijging van de grondstoffen die midden 2003 van start ging en samenviel met de forse stijging van de wereldhandel. Tussen juli 2003 en mei 2004 namen de grondstoffenprijzen met bijna eenderde toe (op basis van de HWWA-grondstoffenprijsindex exclusief energie gemeten in dollars). Een dergelijke stijging is overigens niet ongebruikelijk als de wereldeconomie opleeft (zie figuur). Voor sommige afzonderlijke grondstoffen was de jongste stijging explosief. Zo verdubbelden de prijzen van tin en lood bijna. Na mei heeft een lichte correctie van de grondstoffenprijzen plaatsgevonden.

De forse prijsstijging sinds midden 2003 kwam door de sterke toename van de vraag, in combinatie met een op korte termijn min of meer vast aanbod. Verder speelde de depreciatie van de dollar een rol. Tenslotte was van belang dat voor sommige grondstoffen net een capaciteitsreductie was voltooid in reactie op de prijsdaling in 2001.

Tabel 2.8 Grondstoffenprijzen (HWWA-index, OESO-landen), 2002–2005

	Gewicht	2002	2003	2004	2005
mutaties per jaar in %, in US dollars					
Totaal voeding en industriële grondstoffen	100,0	2,8	14,2	20	0
Voeding en tropische genotmiddelen	30,4	12,0	8,3	14	– 5
Industriële grondstoffen	69,3	– 1,4	17,3	22½	2
Agrarische grondstoffen	31,0	– 0,6	21,8	10	2
Metalen	38,3	– 2,1	13,8	33	2½
Non-ferro metalen	27,9	– 4,1	12,0	33½	2½
IJzererts en schroot	10,4	2,7	18,0	31	2½
in euro's					
Totaal voeding en industriële grondstoffen		– 2,6	– 4,5	11¼	1

De Chinese vraag naar grondstoffen groeit al enkele jaren fors, maar de stijging was vorig jaar en begin dit jaar ronduit spectaculair. Hierdoor is China nu de grootste afnemer van kolen (40% van de wereldproductie), staal en nikkel (25%), en aluminium (19%). De versnelling van de Chinese vraag viel samen met het economische herstel in Amerika en Japan.

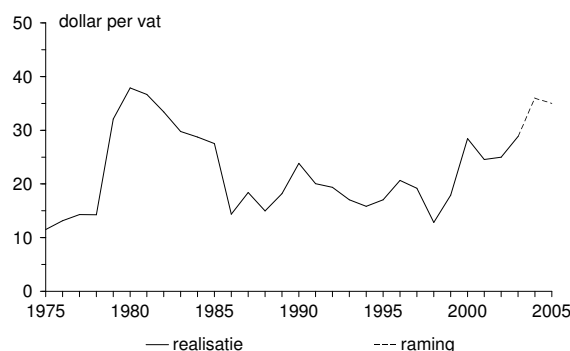
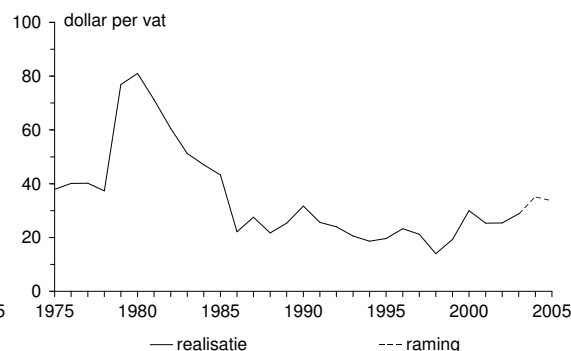
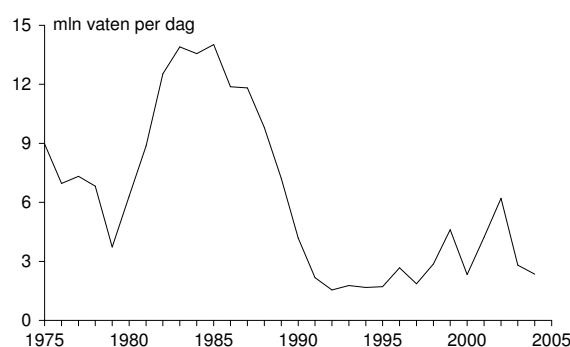
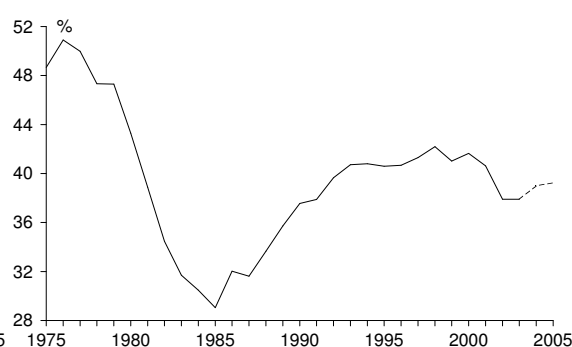
In de komende periode zullen naar verwachting de dollarprijzen van grondstoffen stabiliseren. De stijging van de vraag zwakt af en de hoge prijzen lokken extra aanbod uit. Doordat de dollar in de projectie niet verder deprecieert, verdwijnt ook het prijsopdrijvende effect hiervan.

2.4.3 Olieprijs

Door meer vraag en onzekerheid over het aanbod is de olieprijs dit jaar verder opgelopen. In het eerste halfjaar bedroeg de olieprijs gemiddeld 33,5 dollar per vat (Brent), bijna 5 dollar meer dan in 2003. In augustus lag de olieprijs zelfs boven de 40 dollar per vat. De vraagstijging zal dit jaar naar verwachting de grootste zijn in meer dan 15 jaar. De koude winter op het noordelijk halfrond en problemen met Japanse nucleaire centrales waren verantwoordelijk voor extra vraag naar olie. Het aantrekken van de economische groei in de Verenigde Staten leidde ook tot meer vraag naar olie. Maar de vraag nam voornamelijk toe door de sterkere economische groei in Azië, vooral in China. Sinds 2000 is China goed voor een derde van de toename van de mondiale vraag. Behalve door de uitbundige economische groei nam de Chinese vraag toe door een explosieve stijging van het autobezit.

De onzekerheid over het toekomstige aanbod werd gevoed door aanslagen op productie- en transportinstallaties in Irak, aanslagen op werknemers van buitenlandse oliemaatschappijen in Saoedi-Arabië, sociale onrust in Nigeria, politieke onrust in Venezuela en onduidelijkheid over het voortbestaan van de Russische oliemaatschappij Yukos. De feitelijke productieontwikkeling is op zich niet een oorzaak van de prijsstijging, want de productie is het afgelopen halfjaar fors toegenomen. Door hogere quota af te spreken en door daar ook nog eens ruim boven te produceren namen de OPEC-landen het grootste deel van de productietoename voor hun rekening.

Omdat de resterende reservecapaciteit van de OPEC-landen gering is en de voorraden op een relatief laag niveau liggen, had de onzekerheid over het toekomstig aanbod een sterke invloed op de prijs. Momenteel bedraagt de reservecapaciteit van de OPEC-landen gezamenlijk twee mln vaten per dag oftewel circa 2½% van de huidige mondiale vraag. In 2002 was de reservecapaciteit nog drie keer zo groot (zie figuur). De voorraden van de industrie dekken momenteel slechts 51 dagen vraag van de OESO-landen, 10% minder dan begin 2002. De strategische olievoorraden van overheden zijn sindsdien wel duidelijk gestegen, met name die van de Amerikaanse overheid. De totale voorraden dekken nu 80 dagen vraag, nog altijd circa 5% minder dan begin 2002.

Figuur 2.12 Oliemarkt indicatoren, 1975-2005**Olieprijs Brent****Reële Brentprijs^a****Reserve capaciteit OPEC^b****Marktaandeel OPEC**

^a Herrekend naar het prijspeil 2003 met de gemiddelde consumentenprijsindex van de G3.

G3: Verenigde Staten, eurogebied en Japan.

^b Productiecapaciteit die in dertig dagen kan worden benut; 2004 is gemiddelde eerste zeven maanden.

Historisch gezien is de recente prijsstijging niet uitzonderlijk groot en het prijsniveau niet uitzonderlijk hoog (zie figuur). Gemiddeld over de eerste zes maanden was de olieprijs gemeten in dollars 34% hoger dan in 2002; in augustus was de olieprijs circa 75% hoger dan in 2002. Deze stijging is veel kleiner dan in 1998-2000 (125%), 1978-1980 (165%) en in 1972-1974 (260%). Uitgedrukt in euro's was, door de depreciatie van de dollar, de recente olieprijsstijging veel beperkter: de gemiddelde olieprijs in augustus jongstleden was in euro's circa 25% hoger dan gemiddeld in 2002.

In historisch perspectief is ook het prijsniveau niet uitzonderlijk hoog als rekening wordt gehouden met de algemene prijsstijging. In 1980 was olie in verhouding meer dan twee keer zo duur als nu (zie figuur). Bovendien is het macro-economische effect van olieprijsveranderingen nu veel kleiner door de sterk afgenomen olie-afhankelijkheid (zie ook kader in hoofdstuk 3). Voor het eurogebied is deze afhankelijkheid nu 40% kleiner dan in de jaren zeventig.

De recente prijsstijging moet niet worden opgevat als een signaal dat de oliereserves uitgeput raken. De bewezen reserves zijn, ondanks de jaarlijkse winning, tussen 1993 en 2003

Tabel 2.9	Kerngegevens wereldoliemarkt, 2002-2005			
	2002	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %			
BBP-volume wereld	2,8	3,8	4¾	4¼
Volume primair energieverbruik (wereld)	1,6	1,9	2¼	2¼
Hoogontwikkelde economieën	1,1	1,3	1½	1½
Overige landen	2,8	3,3	3½	3¼
	mln. vaten per dag			
Vraag naar olie	78,6	80,0	82¼	84
Hoogontwikkelde economieën	44,8	45,1	45½	46
Overige landen	33,8	34,5	36¾	38
Aanbod van olie	78,4	79,8	82¼	84¼
Niet-OPEC	48,6	49,5	50¼	51¼
OPEC	29,8	30,3	32	33
Voorraadmutatie	- 0,2	- 0,2	0	¼
Marktaandeel OPEC	37,9	37,9	39	39¼
Ruwe-olieprij (niveau, Brent, dollar per vat)	25,0	28,9	36	35
Ruwe-olieprij (niveau, Brent, euro per vat)	26,5	25,5	29¾	29¼

met 12% toegenomen.²² Daarbij komt dat de marginale productiekosten veel lager liggen dan de huidige olieprijs. Daardoor kunnen extra investeringen worden uitgelokt die op termijn de productie vergroten en bijdragen aan de convergentie van prijs en kosten.

Naar verwachting blijft de oliemarkt ook de rest van dit jaar en volgend jaar aan de krappe kant. Voor 2005 wordt gerekend met een gemiddelde olieprijs van 35 dollar per vat, circa 8 dollar lager dan in augustus en een dollar lager dan de verwachte gemiddelde prijs in 2004. De basis voor deze daling ligt in de verwachte afvlakking van de mondiale economische groei, de capaciteitsuitbreidingen in zowel de OPEC-landen (inclusief Irak) als daarbuiten, en de veronderstelde afname van de genoemde onzekerheden over het toekomstige aanbod.

2.4.4 Prijs van industrieproducten

Dit jaar stijgen de fabriekenprijzen naar verwachting met gemiddeld 1% in de valuta van de aanbiedende exporteurs. De lichte toename is vooral een gevolg van de recentelijk fors gestegen grondstoffen- en energiekosten. In voorgaande jaren waren de prijzen van industrieproducten op de wereldmarkt min of meer stabiel als gevolg van een licht dalende trend in de loonkosten per eenheid product in de (exporterende) industrie, naast een licht stijgende trend van grondstoffenprijzen inclusief energie. Voor volgend jaar wordt weer gerekend met een stabilisatie van de industrieproductenprijzen in nationale valuta.

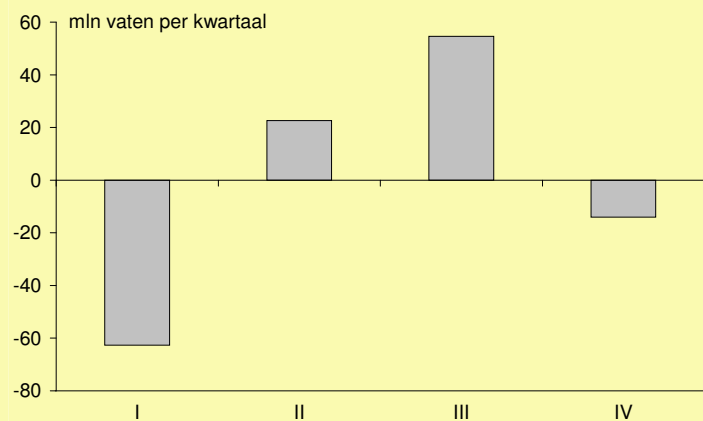
²² British Petroleum, Statistical Review of World Energy, 2004, www.bp.com/worldenergy.

Geen seizoenspatroon in de olieprijs

In de media wordt vaak het seizoen genoemd om stijgingen en dalingen in de olieprijs te verklaren. Zo zou in de zomer de prijs stijgen door het hoge benzinegebruik vanwege vakanties. Aan het einde van het jaar zou de prijs stijgen door hoger energiegebruik als gevolg van de winter op het noordelijk halfrond. De OPEC heeft eerder dit jaar seizoenseffecten genoemd als reden om de productiequota te wijzigen. Om te voorkomen dat een geringere seizoensvraag in het tweede kwartaal zou leiden tot een prijsdaling werden in april de quota met 1 miljoen vaten per dag verlaagd.

Statistisch blijkt er echter geen significant seizoenspatroon in de olieprijzen te zijn. Wel is er een significant seizoenspatroon in de voorraden (zie figuur). De figuur toont de gemiddelde kwartaal-op-kwartaalveranderingen van de olievoorraden in het OESO-gebied in de afgelopen tien jaar. In het tweede en derde kwartaal nemen de voorraden toe, terwijl gemiddeld genomen in het eerste en vierde kwartaal op de voorraden wordt ingeteerd. Deze voorraadbewegingen treden vooral op bij de industrie. De voorraden die onder controle van de overheid staan vertonen een gelijkmatiger verloop.

Kwartaalpatroon van de olievoorraden in het OESO-gebied (ruwe olie en olieproducten)

Het argument van de OPEC om via de beperking van de productie de seizoensgebonden toename van de voorraden in het tweede kwartaal te voorkomen wordt door het bovenstaande ondersteund. Een directe koppeling met de prijsontwikkeling is echter niet aanwezig. De seizoensmatige afname (toename) van de vraag vertaalt zich niet in een seizoensmatige prijsdaling (prijsstijging), maar wordt opgevangen door voorraadmutaties. Het zijn de onvoorziene afwijkingen van dit reguliere patroon in de voorraadbeweging die invloed hebben op de prijsontwikkeling.

Gemeten in dollars of euro's ziet de prijsbeweging van industrieproducten er heel anders uit. De depreciatie van de dollar leidde in 2003 tot een stijging van de dollarprijs van 8%, en een daling van de prijs in euro's van 10%. In de projectie zet de dollardepreciatie niet door, waardoor in 2004 naar verwachting de fabriekenprijsstijging in dollars afzwakt tot 5% en de daling in euro's tot 2%.

Overigens is de invoerprijs voor het eurogebied als gevolg van prijsdiscriminatie minder scherp gedaald. Doordat op verschillende geografische afzetmarkten verschillende prijzen in rekening worden gebracht voor eenzelfde product, daalde de invoerprijs van fabrieken van het eurogebied in 2003 slechts met 1,5%. Voor 2004 wordt een daling met ½% voorzien.

Het meten van nationale exportprijzen in één valuta brengt ook veranderingen in de prijsconcurrentiepositie van de diverse aanbieders aan het licht. De depreciatie van de dollar in 2003 en begin 2004 impliceert een verbetering van de Amerikaanse prijsconcurrentiekracht met circa 8%, terwijl de eurolanden gecumuleerd circa 5% verliezen. De prijsconcurrentiepositie van Japan is per saldo weinig veranderd. De opkomende markten in Azië konden door de koppeling van de nationale valuta aan de Amerikaanse dollar hun posities ongeveer even sterk verbeteren als de Verenigde Staten. De geprojecteerde stabiele wisselkoersen over de ramingsperiode impliceren dat de onderlinge prijsconcurrentieposities op korte termijn eveneens niet veel zullen veranderen.

2.5 Externe data voor Nederland

Het aantrekken van de wereldeconomie komt tot uitdrukking in het voor Nederland relevante wereldhandelsvolume, dat dit jaar naar verwachting veel sterker zal toenemen dan in het afgelopen jaar (zie tabel). De stijging wordt geraamd op 7¼%. Dit is lager dan de verwachte stijging van de totale wereldhandel van 10¾%. Het verschil weerspiegelt dat de invoervraag vooral sterk toeneemt buiten Europa, en Nederland vooral veel uitvoert naar Europa. In 2005 zwakt de relevante-wereldhandelsgroei naar verwachting licht af, tot 6¾%. Weliswaar loopt in 2005 de economische groei in het eurogebied nog wat op, maar het positieve effect hiervan op de relevante wereldhandel wordt overschaduwed door het negatieve effect van de afvlakking van de economische groei in de Verenigde Staten, Japan en de rest van Azië.

Tabel 2.10 Externe data voor Nederland, 2001-2005					
	2001	2002	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %				
Relevante wereldhandelsvolume goederen ^a	2,4	2,2	4,3	7¼	6¾
Concurrentenprijs ^a	1,2	- 3,3	- 4,8	¼	¾
Invoerprijs Nederland, (euro)	0,0	- 1,7	- 1,2	2	¾
idem, exclusief energie	1,1	- 2,0	- 1,3	1	1
Energie	- 9,5	0,6	- 0,6	12¼	- ½
Arbeidskosten pep industrie (euro)					
Concurrenten totaal	2,5	- 1,7	- 5,6	- 3¼	0
Concurrenten eurogebied	2,8	1,9	1,3	- 1	- ¾
Effectieve koers euro, industrieproducten, t.o.v.					
Concurrenten	0,9	2,2	7,5	2	- ½
Leveranciers	0,7	2,7	9,1	2½	- ½
Eurokoers (dollar per euro, niveau)	0,90	0,94	1,13	1,21	1,20

^a Goederen exclusief energie.

De Nederlandse invoerprijs neemt naar verwachting toe in 2004 en 2005, na in 2003 te zijn gedaald. De invoerprijs van energie neemt dit jaar scherp toe. Bovendien wordt de invoerprijs in de projectie niet langer gedempt door appreciatie van de euro. De wisselkoersontwikkeling wordt ook weerspiegeld in de prijs die concurrenten op de wereldmarkt berekenen. Deze concurrentenprijs neemt naar verwachting licht toe in 2004 en 2005, na een forse daling in 2003.

2.6 Onzekerheden

De internationale raming in deze Macro Economische Verkenning komt in grote lijnen overeen met de jongste prognoses van internationale instellingen en de consensusvoorspelling (zie tabel). In al deze voorspellingen is de Amerikaanse en Japanse economische groei hoog in 2004 en iets lager in 2005. Voor het eurogebied hebben de voorspellingen een gematigd economisch herstel in 2004 gemeen; een herstel dat in 2005 wat aan kracht wint.

De voorjaarsvoorspellingen van de internationale instellingen zijn getalsmatig enigszins achterhaald doordat de economische groei in Japan, en in mindere mate in het eurogebied, in het eerste halfjaar krachtiger was dan door hen geraamd. Verder kwam de olieprijs hoger uit, met repercussies vooral op de inflatieraming. In de MEV-raming en de consensusvoorspelling is wel rekening gehouden met deze recente ontwikkelingen. Voor het eurogebied en Japan is de consensusvoorspelling van de economische groei in 2005 licht lager dan de MEV-raming; voor de Verenigde Staten komen de twee ramingen overeen.

De olieprijs vormt momenteel een belangrijke onzekerheid. Voor volgend jaar wordt gerekend met een beperkte olieprijsdaling, maar het is zeker niet uit te sluiten dat de olieprijs op het huidige, hoge niveau blijft. Indien dit komt door een sterkere dan verwachte vraag naar olie zijn de consequenties beperkt, omdat dan vermoedelijk ook de wereldhandelsgroei is onderschat. De consequenties zijn groter als de olieprijs hoog blijft door het stokken van de olieproductie of door meer onzekerheid over de toekomstige productie, bijvoorbeeld in samenhang met een verslechtering van de politieke situatie in het Midden-Oosten. Daarnaast blijven de internationale politieke situatie en mogelijke terroristische aanslagen een reëel neerwaarts risico inhouden voor de wereldeconomie.

Ook de ontwikkeling in China, en meer in het algemeen in Azië, vormt een bron van onzekerheid. Recente maandcijfers ondersteunen de geprojecteerde “zachte landing” van de Chinese economie. Maar de afzwakking van de groei zou scherper kunnen zijn.²³ Daarbij is van belang dat de betekenis van de Chinese economie voor de wereldeconomie sterk is toegenomen.

²³ Zie ook het kader “China: bron van een nieuwe Azië-crisis?” in CPB, *Centraal Economisch Plan 2004*, 2004, blz. 46, www.cpb.nl.

Tegenover deze neerwaarts risico's staat de mogelijkheid dat de economische groei in het eurogebied sterker aantrekt dan momenteel geprojecteerd. De groei in het eerste halfjaar was ook wat sterker dan verwacht in het Centraal Economisch Plan van dit voorjaar. Verder zou de overeenstemming over een raamwerk voor de Doha-handelsronde, die eind juli werd bereikt, mogelijk op korte termijn via vertrouwenseffecten positief kunnen uitwerken op de wereldeconomie.

Tabel 2.11 Overzicht Internationale ramingen, 2004 en 2005

		Consensus		Europese
	CPB	Forecasts	OESO	Commissie
Publicatiedatum	september 2004	augustus 2004	mei 2004	april 2004
	%			
2004				
BBP-volume				
Verenigde Staten	4½	4,4	4,7	4,2
Japan	4½	4,3	3,0	3,4
Eurogebied	2	1,8	1,6	1,7
Hoogontwikkelde economieën	3½	3,5	3,2	3,1
Wereld	4¾	.	.	4,1
Wereldhandel	10¾	.	8,5	8,1
Inflatie eurogebied	2¼	2,1	1,7	1,8
Eurokoers (dollar per euro)	1,21	1,23	1,21	1,25
Ruwe olieprijs (Brent, dollar per vat)	36	37	32,0	31,1
2005				
BBP-volume				
Verenigde Staten	3½	3,6	3,7	3,2
Japan	2¼	1,9	2,8	2,3
Eurogebied	2¼	2,1	2,4	2,3
Hoogontwikkelde economieën	2¾	2,9	3,1	2,8
Wereld	4¼	.	.	4,3
Wereldhandel	8½	.	10,2	7,9
Inflatie eurogebied	1¾	1,8	1,4	1,6
Eurokoers (dollar per euro)	1,20	1,23	1,20	1,24
Ruwe olieprijs (Brent, dollar per vat)	35	35	32,0	28,9

3 De Nederlandse conjunctuur

3.1 Volumeconjunctuur

Dit jaar komt de economische groei naar verwachting uit op 1¼%, om volgend jaar wat verder aan te trekken tot 1½%. Van een robuust en omvangrijk economisch herstel is vooralsnog geen sprake. Daarvoor verliezen exporteurs nog teveel marktaandeel door de forse verslechtering van de prijsconcurrentiepositie in de afgelopen jaren en is de groei van zowel de particuliere consumptie, de bedrijfsinvesteringen als de overheidsuitgaven te mager. Ondanks het verlies van marktaandeel levert de uitvoer door de internationale economische opleving verreweg de grootste bijdrage aan de BBP-groei. Van de binnenlandse bestedingscategorieën nemen naar verwachting alleen de investeringen in woningen substantieel toe.

3.1.1 Particuliere consumptie

Nadat gezinnen vorig jaar bijna 1% minder consumeerden, gaat naar verwachting ook dit en komend jaar de hand nog niet van de knip. Dit jaar groeit het volume van de consumptieve bestedingen nog met een magere ¼%, maar dit is volledig toe te schrijven aan hogere uitgaven aan vaste lasten. In de projectie neemt het consumptievolume volgend jaar helemaal niet toe. Dit zou betekenen dat de particuliere consumptie in de periode 2003-2005 gecumuleerd met ¾% afneemt, eenzelfde resultaat als ten tijde van de crisis in de jaren dertig.²⁴ Alleen in het begin van de jaren tachtig ontwikkelde de particuliere consumptie zich nog slechter; in de periode 1980-1982 kromp het volume in drie opeenvolgende jaren gecumuleerd met 4,7%.

Tabel 3.1 Aspecten van de particuliere consumptie, 2001-2005

	2003	2001	2002	2003	2004	2005
	waarde mld euro	mutaties in %				
Loon- en uitkeringsinkomen ^a	220,6	4,6	2,1	– 0,1	½	– 1
Uitgekeerd winstinkomen ^a	8,5	12,2	– 7,0	– 27,8	1½	7¾
Totaal gezinsinkomen ^a	229,1	5,0	1,6	– 1,5	½	– ¾
Particuliere consumptie, volume	224,3	1,4	1,3	– 0,9	¼	0
w.v. voedings- en genotmiddelen	31,8	0,2	0,7	– 0,1	– ¼	0
duurzame consumptiegoederen	45,6	– 0,1	1,8	– 3,7	– ¾	– ¼
vaste lasten ^b	50,0	2,9	1,7	2,5	4	1¼
overige goederen en diensten	96,9	1,8	0,9	– 1,6	– 1	– ½
Individuele besparingen ^c	4,8	2,2	2,5	1,9	2¼	1¾

^a Reëel beschikbaar.

^b Aardgas, woningdiensten en zorg.

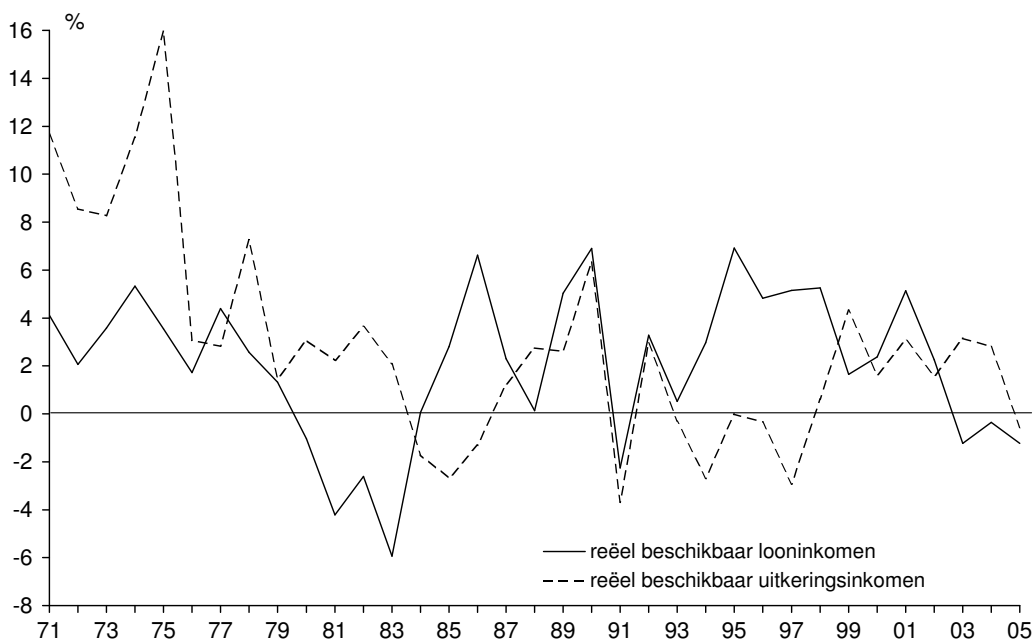
^c Vanaf tweede kolom: niveaus als percentage van het beschikbaar gezinsinkomen, vermeerderd met de correctie pensioenvoorziening.

²⁴ Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat in de jaren dertig het aandeel noodzakelijke goederen in het consumptiepakket groter was, waardoor bezuinigen veel moeilijker was. Bovendien was destijds van een forse deflatie sprake.

De voornaamste oorzaak van de geringe consumptiegroei is de ongunstige ontwikkeling van het reëel beschikbaar looninkomen. Door de combinatie van krimpende werkgelegenheid, gematigde loonstijging en lastenverzwaring neemt het reëel beschikbaar looninkomen in de periode 2003-2005 naar verwachting gecumuleerd met 2¾% af. Deze daling doet zich vooral voor in 2003 en 2005. Dit en vorig jaar wordt deze ongunstige ontwikkeling grotendeels gecompenseerd door een stijging van het reëel beschikbaar uitkeringsinkomen. Zoals blijkt uit figuur 3.1 is een dergelijke compensatie gebruikelijk, wat vooral komt doordat het aantal werkloosheidsuitkeringen stijgt als de werkgelegenheid daalt.

Opvallend is dat in de raming voor volgend jaar van een dergelijke compensatie geen sprake is, omdat dan ook het reëel beschikbaar uitkeringsinkomen daalt, naar verwachting met ½%. Door een groot aantal beleidsmaatregelen in de sociale zekerheid wordt de instroom in de AAW/WAO en de WW beperkt (zie paragraaf 5.1.3). Sommigen hebben niet langer recht op een uitkering, anderen krijgen in plaats van een arbeidsongeschiktheids- of werkloosheidsuitkering een lagere bijstandsuitkering. Bovendien neemt ook voor uitkeringsgerechtigden de koopkracht volgend jaar af. In de afgelopen decennia nam alleen in 1991 zowel het reëel beschikbaar looninkomen als het reële beschikbaar uitkeringsinkomen af.

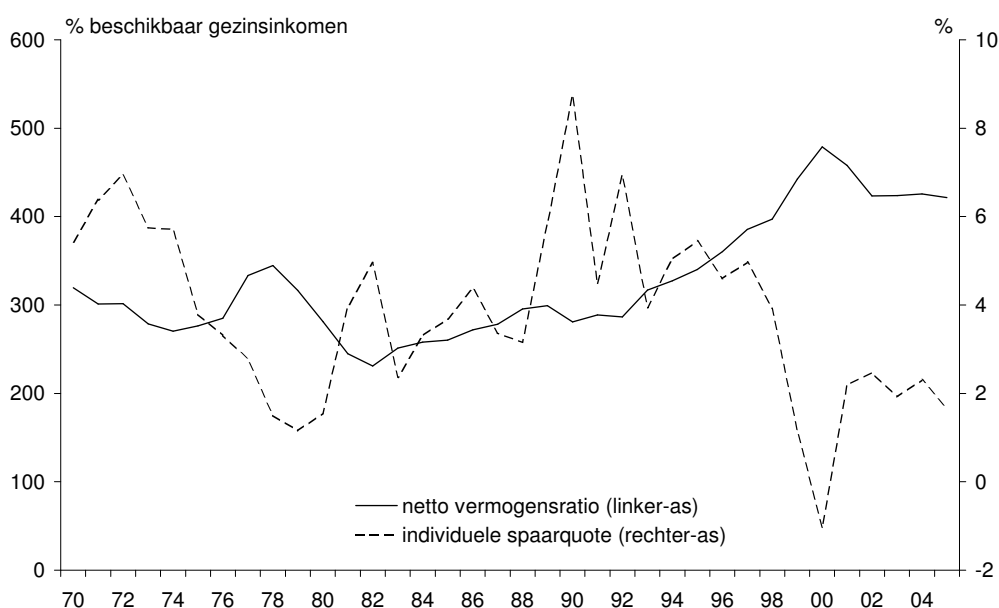
Figuur 3.1 Reëel beschikbaar loon- en uitkeringsinkomen, mutaties in %, 1971-2005

De ontwikkeling van het gezinsvermogen stimuleert de consumptie dit jaar naar verwachting nog in bescheiden mate, terwijl hier volgend jaar juist een bescheiden neerwaarts effect van uitgaat. Deze omslag komt volledig voor rekening van de huizenprijsontwikkeling, die voor dit jaar naar verwachting wat hoger ligt dan de inflatie, maar volgend jaar daar net onder duikt. Dit impliceert dat volgend jaar van de ontwikkeling van het huizenvermogen voor het eerst sinds 1984 vermoedelijk geen positieve stimulans op de particuliere consumptie uitgaat.

Het consumptievolume ontwikkelt zich volgend jaar gunstiger dan louter op grond van de ontwikkelingen van het reëel beschikbaar gezinsinkomen en het huizenvermogen zou mogen worden verwacht. De consumptieve bestedingen worden door gezinnen vrij geleidelijk aangepast aan de nieuwe inkomens- en vermogenssituatie. Bovendien is het consumentenvertrouwen sinds het dieptepunt tijdens de zomer van vorig jaar wat toegenomen, met name door een wat positiever beeld over het economisch klimaat. De koopbereidheid, waarin onder andere het oordeel over de eigen financiële situatie is meegenomen, blijft vooralsnog onveranderd laag. In de raming ligt besloten dat de opgaande lijn van het consumentenvertrouwen zich, al dan niet met horten en stoten, voortzet en dat hiervan een opwaarts effect uitgaat op de consumptieve bestedingen.

Figuur 3.2 Netto vermogensratio van gezinnen en de individuele spaarquote, 1970-2005

Een en ander heeft tot gevolg dat de individuele spaarquote²⁵ volgend jaar naar verwachting met ½%-punt daalt, tot 1¾%. Na de uitzonderlijk lage individuele spaarquote in 2000 (–1%) hebben consumenten orde op zaken gesteld en schommelt de spaarquote in de eerste vijf jaar van dit decennium naar verwachting tussen 1¾% en 2½% (zie figuur 3.2). Het lijkt erop dat gezinshuishoudens genoeg nemen met naar verhouding lagere individuele besparingen dan voorheen. Vermoedelijk speelt de hogere vermogensratio, het netto vermogen van gezinnen in procenten van het beschikbaar gezinsinkomen, hierbij een rol. Naarmate de netto vermogenspositie van gezinshuishoudens verbetert hebben zij de beschikking over meer

²⁵ De individuele spaarquote is gedefinieerd als de besparingen van gezinnen exclusief de collectieve besparingen als percentage van het beschikbaar gezinsinkomen inclusief collectieve besparingen. De collectieve besparingen zijn gelijk aan collectieve pensioenpremies, inclusief beleggingsinkomsten op het collectieve pensioenvermogen, minus pensioenuitkeringen.

financiële middelen om in tijden van nood aan te spreken, waardoor de behoefte om te sparen afneemt. Dit kan betekenen dat zolang de netto vermogensratio van gezinnen niet drastisch daalt, de individuele spaarquote zich ook de komende jaren op een lager niveau beweegt dan in de jaren negentig.²⁶

Consumptie naar onderdelen

Bijna alle onderdelen van de consumptie delen naar verwachting dit en volgend jaar in de malaise. Alleen de vaste lasten nemen dit jaar flink toe; door verkleining van het ziekenfondspakket moeten consumenten een aantal medische diensten voortaan zelf betalen. Door die verschuiving ligt de particuliere zorgconsumptie dit jaar circa 11% hoger dan vorig jaar.

In de raming krimpt het volume van de bestedingen aan voedings- en genotmiddelen dit jaar met ¼%. Dit zou het tweede opeenvolgende jaar zijn dat er minder aan voedings- en genotmiddelen wordt uitgegeven. Voor volgend jaar is een nulgroei geraamd. In het algemeen is de groei van deze categorie goederen bescheiden. Het volume van de consumptieve bestedingen van voedings- en genotmiddelen per hoofd van de bevolking neemt in de periode 2001-2005 gecumuleerd met zo'n 2½% af. Dit betekent niet noodzakelijk dat gezinshuishoudens minder eten en drinken. Een gedeelte van deze afname wordt veroorzaakt doordat consumenten in periodes van laagconjunctuur minder dure producten aanschaffen, bijvoorbeeld door vaker voor winkelmerken in plaats van A-merken te kiezen.

Aan duurzame goederen geeft de consument dit jaar naar verwachting ¾% minder uit dan vorig jaar, terwijl voor volgend jaar een afname van ¼% is voorzien. Met name aan woninginrichting wordt minder uitgegeven, terwijl ook de consumptie van auto's dit jaar terugvalt. Dit laatste is wat verrassend, omdat consumenten tegenwoordig minder geneigd zijn op de auto te bezuinigen.²⁷ Daartegenover staat dat er ook producten zijn die momenteel sterk in de belangstelling staan, zoals digitale camera's.

Aan overige consumptiegoederen en -diensten wordt dit jaar waarschijnlijk 1% minder besteed, terwijl volgend jaar de uitgaven met ½% zullen dalen. Met name aan horecadiensten en reizen wordt minder uitgegeven. Reizen en 'stappen' zijn bij uitstek luxe producten. Toen het in de tweede helft van de jaren negentig goed ging met de Nederlandse economie stegen de bestedingen aan deze categorieën dan ook sterk. Nu het minder gaat wordt vooral op deze uitgaven bezuinigd.

²⁶ Saldo-grootheden, zoals besparingen en spaarquotes, hebben de neiging sterk te fluctueren en worden bovendien achteraf relatief veel bijgesteld. Dit is bijvoorbeeld het geval geweest in 2003. Op basis van voorlopige CBS-gegevens werd in het CEP 2004 ervan uitgegaan dat de individuele spaarquote in 2003 was gestegen tot een niveau van 3,2%. Volgens de Nationale Rekeningen 2003 komt deze quote in 2003 echter uit op slechts 1,9% en is van een stijging in het geheel geen sprake geweest.

²⁷ Zie B. Rooijakkers en G. Buiten, Minder luxe in tijden van krapte, CBS, *Webmagazine*, 4 augustus 2003.

De deelname van het Nederlands elftal aan het Europees Kampioenschap (EK) voetbal lijkt niet voor een opleving van de horecaomzet te hebben gezorgd, maar vooral voor verschuivingen binnen het totaal van de horecabestedingen. Een beperkt aantal voetbalcafés heeft van de oranjevoets kunnen profiteren, maar dit leidde tot omzetverlies bij cafés waar geen wedstrijden konden worden bekeken. Bovendien keken veel mensen thuis naar de voetbalwedstrijden. De fastfoodsector draaide daardoor in de weken van het EK een omzet die ruim boven normaal lag. Daarentegen bleven de restaurants leeg; bij dit onderdeel van de horeca lag de omzet eind juni en begin juli ruim onder het normale niveau.²⁸

Vermogens van gezinnen

Het vermogen van gezinnen is in de eerste helft van dit jaar verder toegenomen. Dit komt vooral doordat er meer gespaard is. Prijsmutaties, een tweede bron voor een verandering van het vermogen, hadden daarentegen nauwelijks een positieve invloed.

Sinds 2000 neemt het spaargeld als percentage van het beschikbaar inkomen toe. Een deel van de groei is veroorzaakt door gewijzigde voorkeuren van gezinnen voor de verschillende beleggingsvormen. Door de teruglopende beurskoersen waren aandelen met name de afgelopen drie jaar minder populair. Voorts is de populariteit van elektronische spaarvormen razendsnel toegenomen. Volgens het CBS waren er eind vorig jaar al 2,7 mln internetspaarrekeningen, met in totaal ruim 42 mld euro aan spaartegoeden, maar liefst 22% van het totale spaartegoed van gezinnen. Het lijkt aannemelijk dat de groei van deze vorm van sparen ten koste is gegaan van girale tegoeden, omdat het heen en weer boeken tussen rekening courant en internetspaarrekening sterk vereenvoudigd is. Mede hierdoor neemt de categorie 'overig liquide financieel bezit' na 2002 wat minder sterk toe dan het spaargeld. Verschuivingen naar andere spaarvormen hebben op zich geen gevolgen voor het totale vermogen van gezinnen, maar kunnen wel de toekomstige inkomsten en financiële kwetsbaarheid veranderen.

Het aandelenvermogen in procenten van het beschikbaar inkomen is tussen ultimo 2003 en juni dit jaar iets toegenomen. Doordat de beurskoersen sinds het dieptepunt in maart 2003 wat zijn opgekrabbeld, keren particuliere beleggers aarzelend terug naar de beurs.²⁹ Er zijn nu ongeveer evenveel beleggers als in 1997, aan de vooravond van de beleggingshype.

Het huizenvermogen is in de eerste helft van dit jaar in euro's nog wel toegenomen maar veel minder sterk dan in de afgelopen jaren, zodat het vermogen als percentage van het beschikbaar inkomen zelfs iets is afgenomen. Verwacht wordt dat de gemiddelde prijs van bestaande woningen dit jaar met wat meer stijgt dan de inflatie. Voor volgend jaar wordt gerekend met een huizenprijsstijging tot iets onder het inflatietempo, zodat de reële huizenprijs naar verwachting voor het eerst sinds 1984 niet meer stijgt.

²⁸ Bedrijfschap Horeca en Catering, *Omzetwijzer* 27 en 28, 7 en 14 juli 2004.

²⁹ Milward Brown / Centrum, Voor het eerst sinds 2000 groeit het aantal particuliere beleggers weer, Persbericht 1 juni 2004.

Tabel 3.2 Vermogens van gezinnen, 1999-2004^a							
	2003	1999	2000	2001	2002	2003	2004 ^b
	Waarde mld euro		% beschikbaar gezinsinkomen				
Liquide financieel bezit	407	214	213	187	157	163	170
w.v. aandelen (beursgenoteerd)	77	97	94	68	31	31	32
spaargeld	187	63	63	65	68	75	79
overige ^c	142	54	57	53	58	57	59
Eigenwoningbezit	997	315	368	380	391	400	398
Andere bezittingen ^d	144	71	70	65	56	58	59
Schulden	490	157	172	174	181	196	200
w.v. hypotheekschulden	389	124	133	135	142	156	160
Netto vermogen	1059	442	479	458	424	424	427
		% liquide financieel bezit					
Schulden		73	81	93	115	120	118
Aandelen		45	44	37	20	19	19
		% waarde eigenwoningbezit					
Hypotheekschulden		39	36	36	36	39	40

^a Niveau aan het einde van het jaar, als percentage van het beschikbaar gezinsinkomen inclusief collectieve pensioenbesparingen. De vermogens zijn ongerekend het pensioenvermogen dat gezinnen hebben opgebouwd bij verzekeringsmaatschappijen en pensioenfondsen.

^b Stand juni 2004 als percentage van het gemiddelde beschikbaar inkomen in 2003 en 2004. Benadering aan de hand van onder andere de ontwikkeling van de AEX-index, de huizenprijzen en de hypotheekschulden.

^c Chartaal geld, girale deposito's en obligaties.

^d Aandelen aanmerkelijk belang, ondernemingsvermogen van zelfstandigen, grond en ander onroerend goed.

Bron: CBS, DNB en Kadaster (bewerking CPB).

De totale schuld van gezinnen bedroeg in juni van dit jaar ongeveer 500 miljard euro, 18% meer dan het liquide financieel bezit. Meer dan driekwart van de schulden bestaat uit hypotheekschulden. Als percentage van de waarde van eigen woningen is de hypotheekschuld in juni van dit jaar opgelopen tot 40%, het hoogste percentage sinds 1970. In het algemeen vertoonde dit percentage de laatste decennia een opgaande tendens. Dit heeft deels demografische oorzaken, maar ook de overgang naar andere hypotheekvormen speelt een rol. Een sterke stijging van de gemiddelde huizenprijs in het jaar 2000 zorgde voor een terugval van het percentage, maar nu de huizenprijzen minder sterk stijgen, neemt het aandeel van de hypotheekschuld weer toe.

3.1.2 Woningbouw

De investeringen in woningen nemen in 2004 naar verwachting met 4½% toe. De stijging is vooral het gevolg van een opleving van de productie in nieuwbouwwoningen. In de afgelopen twee jaar daalde het aantal gereedgekomen woningen aanzienlijk, tot slechts 60 000 in 2003. Tegelijkertijd steeg het aantal afgegeven vergunningen na het dieptepunt in 2001 fors, tot ruim

72 000 in 2003. Met onder meer de instelling van de Taskforce Woningbouwproductie en de zogenoemde aanjaagteams wordt getracht de voortgang van woningbouwprojecten te bespoedigen. Daarnaast zouden ook de woningbouwafspraken met twintig regio's tot een hogere productie moeten leiden. Door de minder gunstige economische omstandigheden is de potentiële vraag naar nieuwbouwwoningen echter geringer geworden, met name in het dure segment. In reactie hierop is een relatief groter deel van de vergunningen niet in productie genomen, waarmee de gemiddelde doorlooptijd³⁰ van de afgegeven vergunningen verder opliep. Naar verwachting sluiten de geplande woningen waarvoor dit jaar een vergunning wordt afgegeven beter aan op de behoeften van de potentiële kopers en wordt de oplevering van deze woningen hierdoor wat versneld. Voor wat betreft de oudere vergunningen wordt aangenomen dat een gedeelte ongebruikt blijft vanwege een te geringe voorverkoop van de betreffende woningen.

Tabel 3.3 Aspecten van de investeringen in woningen, 2001-2005					
	2001	2002	2003	2004	2005
niveaus in dzd					
Verleende bouwvergunningen	62,3	67,2	72,5	74½	76½
w.v. huur	11,1	13,2	15,9	15¾	15¾
koop	51,2	54,0	56,6	58½	60½
Gereed gekomen woningen	73,0	66,7	60,0	66½	72½
w.v. huur	14,1	12,7	13,0	14¾	16¼
koop	58,9	54,0	47,0	51¾	56¼
volumemutaties in %					
Investerings in woningen	1,9	- 4,4	- 4,2	4½	4¾
w.v. bijdrage nieuwbouw	- 1,3	- 2,7	- 1,6	4½	4
bijdrage herstel en verbouw	0,6	- 0,7	- 0,7	¼	½
bijdrage overdrachtskosten	2,6	- 1,0	- 1,9	- ¼	¼
niveau in %					
Hypotheekrente	5,9	5,3	4,5	4¾	5¼

Ook de investeringen in herstel en verbouw nemen, na twee jaar van teruggang, in 2004 naar verwachting weer toe. Vanwege de ongunstige ontwikkeling van het beschikbaar inkomen van gezinnen is de groei evenwel bescheiden. Het aantal verkopen van bestaande woningen, en daarmee het volume van de overdrachtskosten, ligt in 2004 naar verwachting 1% lager dan in 2003. De eerste helft van 2004 laat ten opzichte van de overeenkomstige periode in 2003 nog een stijging van het aantal transacties zien. Maar voor de tweede helft van 2004 wordt een

³⁰ Met doorlooptijd wordt de tijdsperiode bedoeld tussen het moment van vergunningafgifte en het gereedkomen van de woning.

daling verwacht, omdat het aantal transacties aan het eind van 2003 ongewoon hoog was als gevolg van anticiperend gedrag vanwege de beperktere aftrekmogelijkheden van de hypotheekrente per 1 januari 2004.

Voor 2005 wordt een verdergaand herstel van de investeringen in woningen geraamd. Ook nu zorgen vooral de investeringen in nieuwbouwwoningen voor een opwaartse impuls. Naar verwachting wordt de doorlooptijd van de nieuwe vergunningen nog wat korter, maar blijft wederom een deel van de oude vergunningen ongebruikt. De investeringen in herstel en verbouw dragen naar verwachting ½%-punt bij aan de investeringen in woningen. Omdat ook in 2005 de koopkrachtontwikkeling ongunstig is, neemt deze categorie investeringen maar beperkt in omvang toe. Het aantal verkopen van bestaande woningen wordt voor 2005 hoger geraamd dan voor 2004, doordat het drukkend effect van de anticipatie-transacties eind 2003 uit het groeicijfer wegvalt.

In lijn met de prijsramingen voor de gehele economie vlakken de prijsstijgingen van de investeringen in woningen in de ramingen voor 2004 en 2005 af. Achterliggende factoren zijn de loonmatiging, een ruime bouwmarkt en een geringe stijging van de materiaalkosten.

3.1.3 Investerings

Dit jaar komt naar verwachting een einde aan een periode van drie jaar waarin de bedrijfsinvesteringen in vaste activa (exclusief woningen) een stevige krimp lieten zien. Van

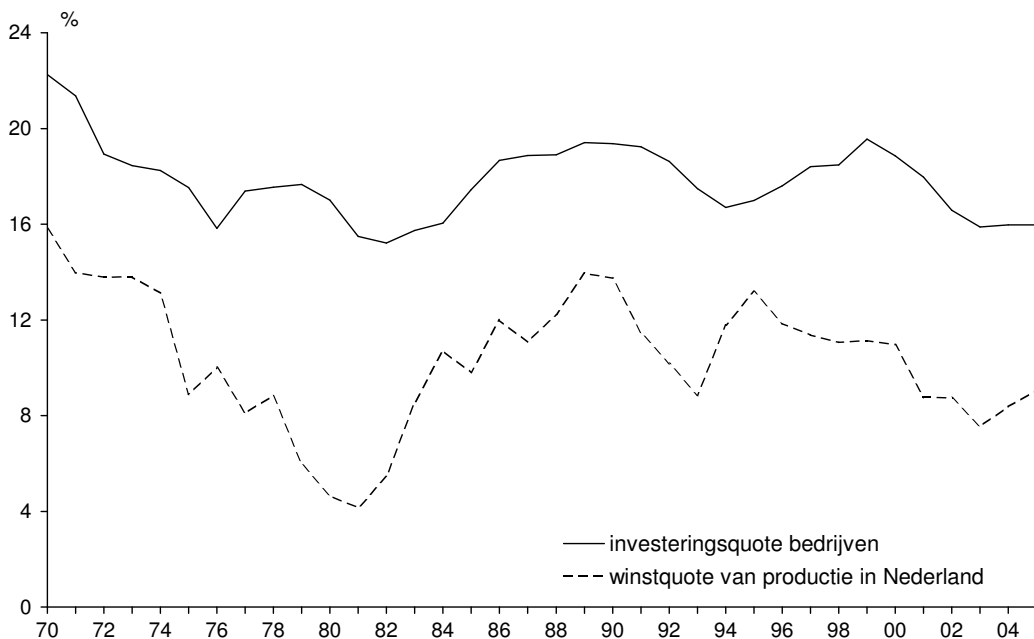
Tabel 3.4 Aspecten van de investeringen van bedrijven, 2001-2005						
	2003	2001	2002	2003	2004	2005
	waarde mld euro	mutaties per jaar in %				
Machines en computers	21,0	- 0,8	- 2,1	- 3,6	1¾	5
w.v. computers	3,2	4,1	- 7,0	4,0	12	0
machines	17,8	- 1,7	- 1,2	- 4,9	0	6
Bedrijfsgebouwen	11,0	- 0,9	- 10,5	- 11,2	- 4½	- 2½
Wegvervoermiddelen	5,1	- 3,2	- 12,5	- 0,6	15¾	- 3¼
Overige vervoermiddelen	2,0	- 36,1	- 8,9	105,9	- 15½	- 33
Immateriële activa	6,3	3,6	- 5,9	0,1	3	5
Totaal	50,9	- 1,8	- 6,4	- 3,5	1¼	¾
w.v. conjunctuurgevoelig ^a	45,1	- 0,8	- 7,5	- 6,3	2	2
Cash-flowquote ^b		129	142	140	143	145
Investeringsquote ^c		18,0	16,6	15,9	16	16

^a Investerings van bedrijven ongerekend woningen, schepen, vliegtuigen, railvervoermiddelen en investeringen door de energiesector.
^b Afschrijvingen en winst van productie in de Nederlandse marktsector als percentage van de bruto investeringen in vaste activa in Nederland.
^c Investerings in vaste activa (exclusief woningen) als percentage van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (exclusief verhuur van en handel in onroerend goed).

een rooskleurige situatie is met een geraamde volumegroei van gemiddeld 1% in dit en komend jaar echter geenszins sprake. Het investeringsvolume ligt dit jaar nog altijd circa 12% onder het niveau van het topjaar 2000. Bij de investeringsraming is rekening gehouden met anticipatiegedrag van ondernemers als gevolg van de aangekondigde (gefaseerde) afschaffing van de BPM-vrijstelling voor bestelauto's. Dit leidt naar verwachting dit jaar tot extra investeringen, maar heeft volgend jaar een drukkend effect op de investeringsomvang.

Het bescheiden karakter van het investeringsherstel komt duidelijk naar voren uit het verloop van de investeringsquote. Afgezet tegen de bruto toegevoegde waarde nemen de investeringen van bedrijven in vaste activa dit jaar niet toe, om naar verwachting ook volgend jaar op het lage niveau van 16% te blijven steken (zie figuur 3.3). Daarmee komt dit jaar wel een einde aan de daling van de investeringsquote, die in de afgelopen vier jaren gemiddeld bijna 1%-punt per jaar afnam.

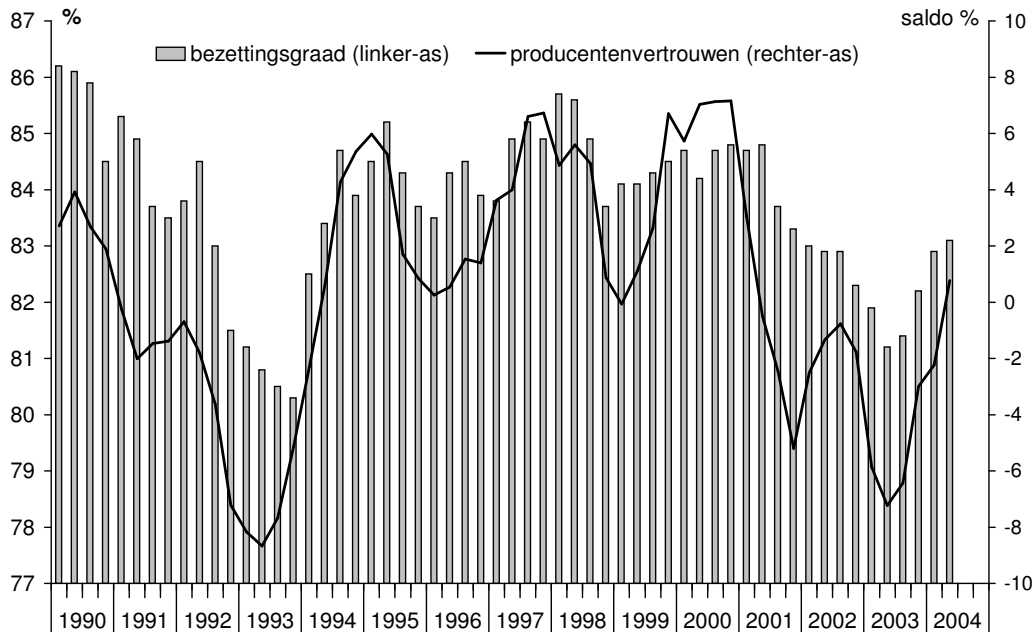
Figuur 3.3 Investeringsquote bedrijven en winstquote van productie in Nederland, 1970-2005

De investeringsgeneigdheid bij het merendeel van de ondernemers blijft voorlopig echter gering. De bezettingsgraad in de industrie en het producentenvertrouwen vertonen weliswaar duidelijk een opgaande lijn, vergelijkbaar met de periode van economisch herstel begin jaren negentig, maar de niveaus zijn nog altijd weinig florissant (zie figuur 3.4). Bovendien zijn veel ondernemingen bezig met het versterken van hun financiële balansen, wat de investeringen drukt. Dit samenspel van factoren zorgt ervoor dat het voorziene gematigde herstel van de winstquote (van productie in Nederland) zich gedurende de ramingsperiode nog niet vertaalt in een hogere investeringsquote. Naar verwachting komt daardoor de cash flow dit en volgend jaar ruim 40% boven de bruto investeringen te liggen, wat historisch gezien hoog is. Bedrijven

hebben flink bespaard op de kosten, terwijl buitenlandse dochterondernemingen van Nederlandse multinationals meer winst maken door de aantrekkende wereldeconomie (zie ook kader in paragraaf 3.2.3).

Figuur 3.4 Bezettingsgraad en producentenvertrouwen in de industrie, 1990-2004

Net als in de afgelopen jaren ontwikkelen ook dit jaar de investeringen in bedrijfsgebouwen zich relatief ongunstig. De omvangrijke leegstand van kantoorgebouwen neemt nog altijd toe, waardoor er weinig prikkels zijn om nieuwe bedrijfsgebouwen te realiseren.

Naar verwachting stabiliseren de investeringen in machines zich dit jaar, na vier jaar op rij te zijn afgenomen. Deze kentering wordt echter deels veroorzaakt door de oplevering van een warmtekrachtcentrale bij Pernis. Het toenemende producentenvertrouwen en de stijgende bezettingsgraad bij de industrie geven naar verwachting vooral volgend jaar een positieve impuls aan de investeringen in machines en installaties. Ook de aanleg van gaspijpleidingen tussen Groningen en Engeland ter waarde van circa 700 mln euro draagt bij aan de groei van de investeringen in machines en installaties in 2005.

Bij computers vond in 2003 al enig herstel plaats. Dit was niet zozeer te danken aan uitbreidingsinvesteringen, maar veeleer het gevolg van een toenemende vervangingsvraag. De computers die eind jaren negentig zijn aangeschaft om het zogenoemde millenniumprobleem te omzeilen raken langzamerhand verouderd en zijn aan vervanging toe. De vervangingsvraag naar computers groeit daardoor dit jaar nog versterkt door, maar zal volgend jaar afnemen. Naar verwachting zullen dan echter de uitbreidingsinvesteringen in computers weer wat omvangrijker zijn, maar waarschijnlijk onvoldoende om de daling in de vervangingsvraag te overstijgen.

De bedrijfsinvesteringen in het wegvervoer bestaan voor circa 60% uit personenauto's, die vooral bij lease-bedrijven terecht komen, en voor circa 40% uit andere wegvervoermiddelen, die voornamelijk bestaan uit bestelauto's en vrachtwagens. Onder invloed van het terugdringen van de kosten, waaronder het minder verstrekken van lease-auto's aan personeel, en het minder krap worden van de arbeidsmarkt, zijn de investeringen in personenauto's in de periode 2000-2003 sterk gedaald. Door de anticipatie op het wegvallen van milieusubsidies op kleine, zuinige bedrijfs- en lease-auto's, lagen de verkopen van personenauto's vorig jaar op een laag niveau. Dit jaar liggen de aankopen van personenauto's door bedrijven naar verwachting 4% hoger om vervolgens op dat hogere niveau te stabiliseren.

Bij de investeringen in bestelauto's wordt een sterke dynamiek verwacht in verband met de aangekondigde afschaffing van de BPM-vrijstelling. Bij het aanschaffen van een nieuwe bestelauto met een grijs kenteken is tot eind 2004 geen Belasting van Personenauto's en Motorrijwielen (BPM) verschuldigd. Per 1 januari 2005 komt hierin verandering en neemt het BPM-tarief in drie jaarlijkse stappen toe tot 45,2%, hetgeen nu geldt voor personenauto's. Gemiddeld worden bestelauto's hierdoor de komende drie jaar circa 13% per jaar duurder. Verwacht wordt dat ondernemers hierop anticiperen door de aanschaf van bestelauto's naar voren te halen. De investeringen in wegvervoermiddelen lopen daardoor dit jaar naar verwachting sterk op, om volgend jaar weer terug te vallen.

Naast bestelauto's bestaan de investeringen in wegvervoermiddelen ook uit vrachtauto's. Het aantrekken van de binnenslands geproduceerde uitvoer en de wederuitvoer brengt met zich mee dat de vraag naar vervoerscapaciteit toeneemt. Vooral internationale transportondernemers zijn hierdoor en door de stijgende vrachttarieven optimistischer geworden, wat aanleiding is voor uitbreiding van het vrachtwagenpark. De investeringen in vrachtauto's lijken het dieptepunt dan ook te zijn gepasseerd. Dit en volgend jaar trekken deze investeringen naar verwachting flink aan, wat overigens voor een belangrijk deel samenhangt met de inhaal van vervangingsinvesteringen.

Uit de investeringscijfers van de afgelopen twee jaar komt naar voren dat de structuur van de wegtransportsector aan het veranderen is. Investeringscijfers in trekkers voor met name containervervoer nemen voor transporteurs een steeds belangrijker plaats in ten koste van grote vrachtauto's. De snelgroeiende bedrijvigheid van zeecontainerbedrijven in de Nederlandse havens lijkt zodoende van invloed te zijn op structurele veranderingen binnen de wegtransportsector.

De investeringen in overige vervoermiddelen (schepen, vliegtuigen, treinen en trams) bestaan uit een beperkt aantal grote transacties en vertonen daardoor vaak grote schommelingen. Zo namen de investeringen in vliegtuigen, railvervoermiddelen en schepen vorig jaar met maar liefst 106% toe, voornamelijk als gevolg van omvangrijke vernieuwingsprogramma's bij de Nederlandse luchtvaartmaatschappijen en de Nederlandse Spoorwegen. Naar verwachting worden dit en volgend jaar nog enkele vliegtuigen afgeleverd, maar aanzienlijk minder dan

vorig jaar. In treinen wordt dit jaar naar verwachting evenveel geïnvesteerd als vorig jaar, te weten circa 150 treinstellen, maar daarmee is de beoogde capaciteitsuitbreiding grotendeels gerealiseerd. Volgend jaar zullen de investeringen in treinen dan ook sterk terugvallen.

3.1.4 Buitenlandse handel

De uitvoer zal dit en volgend jaar sterk groeien en daarmee op zichzelf bijna geheel verantwoordelijk zijn voor de economische groei in Nederland. De belangrijkste reden is dat eind vorig jaar de economische groei in Europa ook op gang kwam. De uitvoer kon vorig jaar al profiteren van de hoge economische groei in de Verenigde Staten en in bijvoorbeeld China. Maar het uitvoeraandeel naar die landen is toch tamelijk beperkt. Nederlandse exporteurs zijn vooral afhankelijk van het economisch klimaat in de landen om ons heen. Zo'n driekwart van de uitvoer is bestemd voor landen in de Europese Unie.

Het economische herstel in Europa kwam begin dit jaar tot uitdrukking in een sterk herstel van de Nederlandse uitvoer. Maar het herstel was bijvoorbeeld ook zichtbaar in een recordgroei van de overslag in de Rotterdamse haven in de eerste helft van dit jaar. De groei in Europa zal naar verwachting verder aantrekken, zodat de voor Nederland relevante afzetmarkten sterk blijven groeien. Volgend jaar is de groei van de relevante wereldhandel waarschijnlijk wel iets lager dan dit jaar, doordat de economische groei in de Verenigde Staten en Zuidoost-Azië zal vertragen.

Binnenslands geproduceerde uitvoer

Hoewel de groei van de relevante wereldhandel alweer wat aantrok daalde vorig jaar de uitvoer van in Nederland gemaakte goederen (zie tabel 3.5). Door de sterke groei van de arbeidskosten per eenheid product, maar met name door de sterke waardeestijging van de euro leden Nederlandse exporteurs een marktverlies van maar liefst 5%-punt. De uitvoer van land- en tuinbouwproducten en chemische producten liet nog een groei zien, de uitvoer van producten uit de voedingsmiddelenindustrie en de metaalelectro-industrie daalde daarentegen.

Tabel 3.5 Aspecten van de goederenuitvoer (exclusief energie), 2001-2005					
	2001	2002	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %				
Uitvoervolume	0,3	0,9	0,5	5	7½
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	- 1,7	1,8	- 0,8	2½	2¾
wederuitvoer	2,8	- 0,3	2,2	8	13½
Relevant wereldhandelsvolume	2,4	2,2	4,3	7¼	6¾
Marktprestatie binnenslands geproduceerde uitvoer	- 4,2	- 0,4	- 5,1	- 4¾	- 4
Prijsconcurrentiepositie binnenslands geproduceerde uitvoer	- 1,1	- 3,1	- 6,0	- ¼	¾
Effectieve koers van de euro t.o.v. concurrenten	0,9	2,0	7,5	2¼	- ½

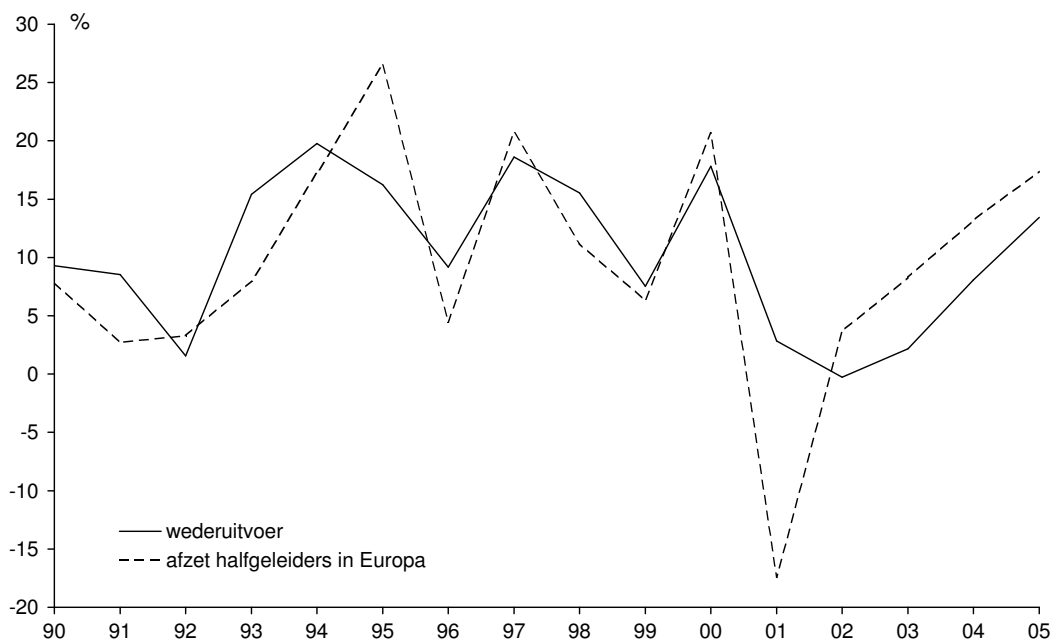
De in Nederland geproduceerde uitvoer kan dit en volgend jaar profiteren van het herstel van de wereldhandel. De groei blijft echter nog ruimschoots achter bij de groei van de relevante wereldhandel, wat betekent dat het bedrijfsleven marktaandeel blijft verliezen. De afgelopen jaren is de prijsconcurrentiepositie van het bedrijfsleven sterk verslechterd, wat met vertraging doorwerkt in de uitvoergroei. Ook dit jaar zal de prijsconcurrentiepositie nog iets achteruitgaan, maar volgend jaar bestaat zicht op enige verbetering. Hierdoor zal de omvang van het marktaandeelverlies de komende jaren geleidelijk aan kleiner worden.

Wederuitvoer

Dat de uitvoer van goederen vorig jaar nog licht toenam was te danken aan de wederuitvoer. Dit zijn ingevoerde producten die na een kleine bewerking het land weer verlaten. De wederuitvoer bestaat voor het grootste deel uit computers en consumentenelektronica. Nederland kent veel distributiecentra waar deze producten geassembleerd en vervolgens vervoerd worden naar andere landen, meestal binnen Europa. Omdat deze goederen hier slechts een kleine bewerking ondergaan, hebben de sterk gestegen arbeidskosten nauwelijks invloed op de omvang van de wederuitvoer.

De wederuitvoer zal dit en volgend jaar naar verwachting zeer sterk toenemen door de uitbundige vraag naar halfgeleidergerelateerde producten (zie figuur 3.5). Het Europese bedrijfsleven heeft – net als het Nederlandse bedrijfsleven – in de afgelopen recessie op de kosten bespaard door investeringen in computers uit te stellen. Nu de economie weer aantrekt nemen de investeringen in computers sterk toe. En hoewel de consumptieve bestedingen in heel Europa achterblijven doen de uitgaven aan consumentenelektronica het nog heel behoorlijk.

Figuur 3.5 **Wederuitvoer en afzet halfgeleiders in Europa, mutaties in %, 1990-2005**

Concurrentie met lagelonenlanden?

De laatste tijd staat het verdwijnen van werkgelegenheid naar lagelonenlanden sterk in de belangstelling. Het gaat dan in veel gevallen om het verplaatsen van werkgelegenheid (*offshoring*) of het uitbesteden van werkgelegenheid (*offshore outsourcing*). In de kranten verschijnen berichten dat multinationals IT-afdelingen verplaatsen naar India en dat de industrie in snel tempo verdwijnt naar lagelonenlanden in Oost-Europa en Azië. Uit een enquête van Deloitte & Touche blijkt bijvoorbeeld dat 30% van de industriële ondernemingen de afgelopen jaren productiecapaciteit heeft overgebracht naar het buitenland en eenzelfde percentage verwacht de komende jaren nog productiecapaciteit te verplaatsen. Dergelijke enquêtes moeten wel met een korreltje zout genomen worden. Uit de statistieken blijkt dat de directe investeringen van Nederlandse bedrijven in Oost-Europa en Azië beperkt van omvang zijn.^a Niettemin zijn er ongetwijfeld banen die naar het buitenland verdwijnen. Moeten we beleid voeren om het verplaatsen van productieactiviteiten naar lagelonenlanden tegen te gaan? Op langere termijn is iedereen beter af als landen zich toeleggen op het maken van goederen en diensten waar zij relatief het beste in zijn ofwel een comparatief voordeel in hebben.^b Nederland kan bijvoorbeeld een stuk productiever zijn in het vervaardigen van televisietoestellen dan een lagelonenland, maar nog veel productiever in het verlenen van zakelijke diensten. Het is dan voor beide landen voordeliger dat Nederland zich toelegt op de productie van zakelijke diensten en het lagelonenland op het maken van televisietoestellen, ook al zijn beide productieprocessen in het lagelonenland minder efficiënt. In Nederland verdienen we het hoogste inkomen door te doen waar we het beste in zijn en tegelijkertijd kunnen we voor weinig geld in lagelonenlanden producten kopen waar we relatief minder goed in zijn. Ook de lagelonenlanden vergaren zo het meeste inkomen, al zal dat per werkende een stuk lager zijn dan in Nederland. Lagelonenlanden zijn gedwongen hun lagere productiviteit te compenseren door lagere lonen om concurrerend te blijven.

Op korte en middellange termijn zijn er bij verplaatsing van activiteiten echter niet alleen winnaars, maar ook verliezers. Werknemers die hun baan naar een lagelonenland zien verdwijnen worden in eerste instantie werkloos en zullen op zoek moeten naar een andere baan, waarbij zij soms niet beschikken over de juiste kennis of vaardigheden. Dit kan leiden tot aanzienlijke aanpassingskosten en grotere inkomensverschillen tussen lager en hoger opgeleiden. Met het oog op de welvaartswinst op macro-niveau op langere termijn is het echter niet verstandig *offshoring* tegen te gaan. Wel is het van belang de aanpassingskosten zo klein mogelijk te laten zijn. Daarvoor is het noodzakelijk dat het bedrijfsleven in staat is flexibel in te spelen op nieuwe mogelijkheden^c en dat de overheid werkzoekenden voldoende prikkelt tot en ondersteunt bij het vinden van een nieuwe baan.

Zijn de lonen momenteel dan niet te hoog in Nederland? Ja, ze zijn wel te hoog, maar dat is vooral een conjunctureel probleem. Enkele jaren geleden was nog sprake van een zeer krappe arbeidsmarkt en draaide de Nederlandse economie op volle toeren, terwijl het proces van verplaatsing van productieactiviteiten naar lagelonenlanden ook toen al vele jaren gaande was. Sinds de hoogconjunctuur van eind jaren negentig zijn de loonstijgingen te ver doorgeschoten. Hierdoor verliest het bedrijfsleven marktaandeel, blijft de economische groei achter en is de werkloosheid boven de evenwichtswerkloosheid uitgestegen. Omdat de lonen zorg moeten dragen voor evenwicht tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt is momenteel een gematigde loonontwikkeling gewenst.^d Het verdwijnen van werkgelegenheid naar lagelonenlanden is meer een structurele ontwikkeling, die op korte termijn flexibele aanpassing vergt en op langere termijn welvaartswinst brengt.

^a Zie J. Poort, C. Zijdeveld en N. Brouwer, Verplaatsing industrie: hoe erg is het?, SEO-rapport nr. 753, juni 2004, voor een kritische beschouwing.

^b Het model van comparatief voordeel is bedacht door David Ricardo. Zie bijvoorbeeld P. Krugman en M. Obstfeld, *International economics: Theory and policy*, Harper Collins, 1994.

^c Zie onder meer L. Ljungqvist en T.J. Sargent, *The European Unemployment Dilemma*, *Journal of Political Economy*, vol. 106, 1998.

^d Zie F. Huizinga en P. Broer, *Wage moderation and labour productivity*, CPB Discussion Paper 28, maart 2004.

Concurrentiepositie

De concurrentiepositie van het bedrijfsleven is de afgelopen jaren flink verslechterd door de relatief sterke stijging van de arbeidskosten. Al sinds 1997 stijgen de arbeidskosten in de verwerkende industrie harder dan bij onze concurrenten in het eurogebied. De sterke stijging van de arbeidskosten werd eind jaren negentig gemaskeerd door de waardedaling van de euro. Deze depreciatie maakte Nederlandse producten goedkoper in de landen buiten het eurogebied. Maar sinds medio 2001 de euro aan zijn opmars begon, zijn de arbeidskosten ook ten opzichte van de niet-euroconcurrenten sterk gestegen.

Door de ingezette loonmatiging en het sterke conjuncturele herstel van de arbeidsproductiviteit zullen de arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie dit en volgend jaar naar verwachting minder sterk stijgen dan bij de concurrenten in het eurogebied (zie tabel 3.6). Bovendien wordt verondersteld dat de waarde van de euro volgend jaar niet verder toeneemt, zodat deze arbeidskosten dan ook minder stijgen dan bij de niet-euroconcurrenten. Voor de Nederlandse industrie ontstaat hierdoor enige ruimte om de prijzen minder hard te laten stijgen en de prijsconcurrentiepositie te verbeteren.

Regelmatig wordt gesteld dat Nederland de concurrentiepositie ten opzichte van lagelonenlanden moet verbeteren om zo de verplaatsing van werkgelegenheid (*offshoring*) naar Oost-Europa en Azië te voorkomen. Een kader gaat dieper in op de vraag of specifiek beleid nodig is om dit tegen te gaan.

Tabel 3.6 Arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie, in euro's, 2000-2005						
	2000	2001	2002	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %					
Nederland						
Loonvoet ^a	4,7	4,6	6,5	3,8	3¼	1¼
Arbeidsproductiviteit	4,3	- 0,5	2,0	0,3	4¾	2½
Arbeidskosten per eenheid product	0,4	5,1	4,5	3,4	- 1½	- 1¼
Euroconcurrenten						
Loonvoet ^a	3,5	3,2	4,0	3,0	2½	2¼
Arbeidsproductiviteit	4,5	0,3	2,0	1,7	3½	3¼
Arbeidskosten per eenheid product	- 1,0	2,8	1,9	1,3	- 1	- ¾
Niet-euroconcurrenten						
Loonvoet ^a	7,2	5,2	3,2	5,9	4¼	4¾
Arbeidsproductiviteit	6,6	1,2	4,3	5,2	6	4½
Effectieve wisselkoers gulden resp. euro	- 10,7	1,7	4,1	14,1	4	- ¾
Arbeidskosten per eenheid product	12,6	2,3	- 4,9	- 11,8	- 5½	1
Alle concurrenten						
Loonvoet ^a	5,9	4,2	3,6	4,9	3½	3½
Arbeidsproductiviteit	5,7	0,8	3,2	3,4	4¾	4
Effectieve wisselkoers gulden resp. euro	- 5,7	0,9	2,2	7,5	2	- ½
Arbeidskosten per eenheid product	6,2	2,5	- 1,7	- 5,6	- 3¼	0

^a In nationale valuta.

Invoer goederen

Ook de invoer van goederen zal dit en volgend jaar weer sterk groeien. De invoer vertoont altijd een grote samenhang met de uitvoer. De wederuitvoer bestaat in zijn geheel uit goederen die eerst ingevoerd zijn. Bovendien zijn voor de productie van de in Nederland gemaakte uitvoer grondstoffen en halffabrikaten uit het buitenland nodig. De invoer zal wel wat minder sterk groeien dan de uitvoer als gevolg van de achterblijvende binnenlandse bestedingen. Dat drukt immers de invoer van finale producten en van grondstoffen en halffabrikaten voor de productie van goederen ten behoeve van de Nederlandse markt.

De invoer van consumptiegoederen vertoont dit en volgend jaar een lichte afname.

Nederland is vooral voor wat betreft duurzame consumptiegoederen, zoals auto's en computers, sterk afhankelijk van het buitenland. De consumptie van duurzame goederen zal dit en volgend jaar blijven afnemen. Dit heeft een negatief effect op de invoer van consumptiegoederen, maar dit wordt weer wat gecompenseerd doordat buitenlandse producenten marktaandeel winnen ten opzichte van Nederlandse producenten.

De invoer van investeringsgoederen zal volgend jaar wel groeien. De investeringen in outillage nemen weer toe en bovendien winnen buitenlandse producenten ook hier marktaandeel door de verslechtering van de Nederlandse prijsconcurrentiepositie. De anticipatie op de (geleidelijke) afschaffing van het fiscale voordeel van grijze kentekens leidt dit jaar tot een sterke stijging van de investeringen in bestelauto's en volgend jaar tot een daling (zie paragraaf 3.1.3). Deze bestelauto's komen allemaal uit het buitenland, zodat dit jaar de invoer van investeringsgoederen sterk stijgt en volgend jaar veel minder.

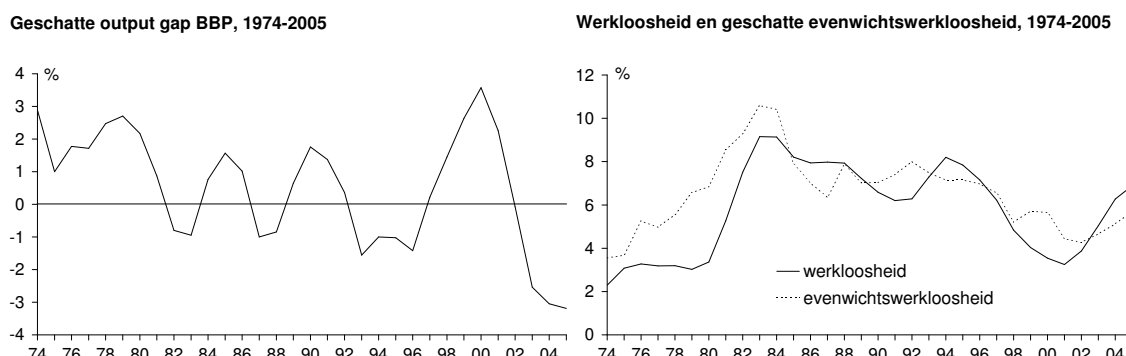
3.1.5 Productie

De hiervoor beschreven ramingen voor de diverse bestedingscategorieën resulteren in een BBP-groeiraming van 1¼% voor dit jaar en 1½% voor volgend jaar. Daarmee presteert de Nederlandse economie naar verwachting aanzienlijk beter dan in de afgelopen twee jaren. De geraamde economische groei is gelijk aan die in het CEP 2004, dat ruim een half jaar geleden werd gepubliceerd. Sindsdien is de prijs van ruwe olie fors gestegen. In de huidige raming ligt de gemiddelde olieprijs in euro's dit jaar 28% en volgend jaar zelfs 38% hoger dan in het CEP 2004 werd verondersteld. Dat desondanks de groeiraming nauwelijks is aangepast, suggereert dat het met de olieprijsgevoeligheid van de Nederlandse economie wel meevalt. In de afgelopen 25 jaar is de olieprijsgevoeligheid ongeveer gehalveerd (zie kader).

De economische groei ligt dit jaar onder het trendmatige tempo. Als gevolg hiervan loopt de reeds omvangrijke negatieve output gap verder op. Dit wordt volledig veroorzaakt door de verwachte stijging van de werkloosheid, waardoor de arbeidsmarkt nog ruimer wordt dan vorig jaar. De spanning op de goederenmarkt, tot uiting komend in de bezettingsgraad van de marktsector, neemt dit jaar naar verwachting wel wat toe. Deze toename kan echter niet voorkomen dat per saldo de negatieve output gap met ½%-punt verder oploopt, tot 3%. Ook volgend jaar zal het niveauverschil tussen de feitelijke en potentiële productie waarschijnlijk

nog groeien, zij het in zeer beperkte mate (zie figuur 3.6). Afgemeten aan de output gap is het dieptepunt van de conjunctuur dan ook nog niet gepasseerd.

Figuur 3.6 Spanningsindicatoren

Een alternatieve methode om het dieptepunt van een conjunctuurencyclus te bepalen is aan de hand van de seizoengecorrigeerde kwartaal-op-kwartaalgroei van het BBP-volume.³¹ Zo beschouwd lag het dieptepunt in het tweede kwartaal van vorig jaar, waarvoor het CBS voorlopig $-0,5\%$ in de boeken heeft staan. In het laatste kwartaal van vorig jaar en het eerste kwartaal van dit jaar was sprake van een opmerkelijk scherp herstel, met kwartaal-op-kwartaalgroei cijfers van respectievelijk $0,5\%$ en $0,6\%$. Het hoge groeitempo aan het begin van dit jaar wordt deels veroorzaakt door de relatief zachte winter. Het aantal uren vorst- en neerslagverlet per werknemer in de bouwnijverheid bedroeg in het eerste kwartaal ongeveer de helft van het gemiddelde in de afgelopen tien jaar. Zo beschouwd is het niet zo verwonderlijk dat de eerste voorlopige raming van het CBS voor het tweede kwartaal duidt op een licht negatieve BBP-groei ($-0,2\%$) vergeleken met het hoge eerste kwartaal van dit jaar. Ten opzichte van het lage productieniveau in het tweede kwartaal van vorig jaar bedraagt de BBP-groei $1,0\%$.

Na een BBP-groei van 1% in de eerste helft van dit jaar (ten opzichte van de overeenkomstige periode vorig jaar) bedraagt de BBP-groei in de tweede jaarhelft naar verwachting $1\frac{1}{2}\%$ (zie tabel 3.7). Deze geraamde groeiversnelling is gecorrigeerd voor kalendereffecten, veroorzaakt doordat dit jaar beide Kerstdagen in het weekend vallen. Uit tabel 3.7 komt tevens naar voren dat gedurende de ramingsperiode dit groeitempo langzaam aantrekt, tot $1\frac{3}{4}\%$ in de tweede helft van volgend jaar. Het BBP-groeitempo valt in de eerste helft van 2005 echter licht terug. Dit hangt samen met de uitzonderlijk zachte winter in 2004, terwijl voor de komende winter van gemiddelde weersomstandigheden wordt uitgegaan.

³¹ In de MEV 2003 (blz. 86) is nader ingegaan op de verschillende mogelijkheden om het dieptepunt van een conjunctuurencyclus te bepalen.

Tabel 3.7 Volumeontwikkeling van bestedingen, productie en werkgelegenheid in jaren en halve jaren, 2003-2005

	2003	2004	2005	2003		2004		2005	
				I	II	I	II	I	II
	volumemutaties in % t.o.v. overeenkomstige periode in voorafgaand jaar								
Particuliere consumptie	- 1	1/4	0	- 1/4	- 1 1/2	1/2	0	0	0
Investerings in woningen	- 4 1/4	4 1/2	4 3/4	- 3 1/2	- 5	4	5	4	5 1/2
Overige bedrijfsinvesteringen	- 3 1/2	1 1/4	3/4	- 4 3/4	- 2 1/4	1	1 1/4	- 1/4	1 3/4
Uitvoer van goederen, excl. energie	1/2	5	7 1/2	3/4	1/4	4	6	7 1/4	7 3/4
w.v. binnenslands geproduceerd	- 3/4	2 1/2	2 3/4	0	- 1 3/4	1	4 1/4	2 3/4	3
wederuitvoer	2 1/4	8	13 1/2	1 1/2	2 3/4	8	8 1/4	13	14
Overheidsbestedingen	1 3/4	1/2	1/2	1 1/2	1 3/4	1	0	1/2	1/2
Invoer van goederen	1	4	5 3/4	1	3/4	3	5 1/4	6	5 1/2
Bruto binnenlands product	- 1	1 1/4	1 1/2	- 1	- 3/4	1	1 1/2	1 1/4	1 3/4
Werkgelegenheid (personen)	- 1/2	- 1	1/2	- 1/2	- 3/4	- 1	- 3/4	0	1

Het beeld van een langzaam aantrekkende economische groei gedurende de ramingsperiode komt in de productieontwikkeling van de marktsector wat duidelijker tot uiting dan in het groeitempo van het BBP. Dit jaar stijgt de productie in de marktsector naar verwachting met 1 1/4%; voor volgend jaar wordt een productiegroei geraamd van 2%. Gecorrigeerd voor het feit dat 2005 per saldo twee werkdagen minder heeft dan 2004, bedraagt de groeiversnelling in de marktsector volgend jaar naar verwachting ruim 1%-punt.

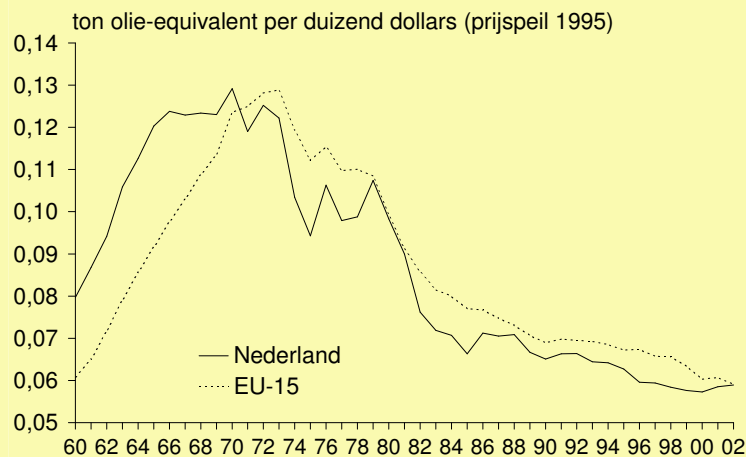
De voor volgend jaar verwachte groeiversnelling in de marktsector gaat gepaard met groeivertragingen in de zorgsector en in de bedrijfstak delfstoffenwinning, die beide wel deel uitmaken van de totale bedrijvensector, maar niet van de marktsector. Ook bij de overheid is als gevolg van het bezuinigingsbeleid geen sprake van een groeiversnelling, zodat per saldo voor het totale BBP de volumegroei volgend jaar waarschijnlijk nauwelijks hoger uitkomt dan dit jaar.

In beide ramingsjaren groeit het BBP voornamelijk door extra afzet in het buitenland (zie tabel 3.8). Niet alleen de ontwikkeling van de binnenslands geproduceerde uitvoer maar ook die van de wederuitvoer resulteert in extra toegevoegde waarde. De groeibijdrage vanuit de export is volgend jaar even groot als dit jaar. Weliswaar is volgend jaar naar verwachting sprake van een verbetering van de prijsconcurrentiepositie, maar de positieve gevolgen daarvan op de buitenlandse afzet worden slechts voor een klein deel in 2005 zichtbaar. Bovendien worden die positieve gevolgen komend jaar gecompenseerd door een lagere groei van de relevante wereldhandel en een veel geringere groei van de uitvoer van aardgas. Deze laatste bedraagt dit jaar naar verwachting maar liefst 14%.

Olieprijsgevoeligheid Nederlandse economie gehalveerd

De prijs van olie is de afgelopen maanden sterk gestegen en noteerde 22 augustus jongstleden ruim 45 dollar per vat Brent olie. De gevoeligheid van de Nederlandse economie voor een stijging van de olieprijs is beduidend afgenomen na de eerste oliecrisis begin jaren zeventig. Dit wordt geïllustreerd door de sterke daling van het olieverbruik per eenheid product sinds de jaren zeventig (zie figuur). In de periode 1973-2002 nam het olieverbruik per eenheid BBP in Nederland met ruim de helft af. In de EU-15 en de VS deed zich een overeenkomstige ontwikkeling voor, zodat een hogere olieprijs tegenwoordig met een geringere daling van de wereldhandel gepaard gaat dan voorheen. Ook langs deze indirecte weg is de olieprijsgevoeligheid van de Nederlandse economie afgenomen.

Olieverbruik per eenheid product

Bron: International Energy Agency, OECD Energy Balances.

Voor het dalende olieverbruik is een drietal factoren aan te wijzen. Ten eerste is de productiestructuur van de Nederlandse economie verschoven in energie-extensieve richting. De gemiddelde volumemutatie van de bruto toegevoegde waarde van de industrie bedroeg 2,4% in de periode 1980-2003, terwijl de bruto toegevoegde waarde van de dienstensector (exclusief transport) in diezelfde periode toenam met gemiddeld 3,5% per jaar. Ten tweede gaan bedrijven en huishoudens in het algemeen zuiniger om met energie. Het energieverbruik per huishouden (in PJ) lag in 2002 40% lager dan in 1975. Ten derde is een verschuiving tussen verschillende bronnen van energie opgetreden: sinds de jaren zestig hebben gas, kern-, wind- en zonne-energie terrein gewonnen, terwijl het aandeel van olie in het totale energieverbruik is afgenomen. Bedroeg het aandeel olie(producten) van het totale energieverbruik in 1973 nog 46%, in 2002 was dit gedaald tot 36%.

De geringere invloed van schokken in de olieprijs op de Nederlandse economie kan ook worden geïllustreerd aan de hand van variantenanalyses. In de MEV 1980 werd geschat dat door een olieprijsstijging van 25% in 1979 en 20% in 1980 in dat laatste jaar het productievolume bedrijven 1,5% lager zou uitkomen, waarbij de werkloosheid zou oplopen met 0,4% van de beroepsbevolking. Bij vergelijkbare olieprijsstijgingen in 2004 en 2005 zou volgens de standaardvarianten van het SAFE-model^a het productievolume bedrijven in 2005 slechts ¼%-punt lager uitkomen dan in de centrale projectie, terwijl het werkloosheidspercentage met ¼%-punt zou toenemen. De olieprijsgevoeligheid van de Nederlandse economie is in de afgelopen 25 jaar dus ongeveer gehalveerd.

^a Zie SAFE; Een kwartaalmodel van de Nederlandse economie voor korte-termijnanalyses, CPB Document no 27, 2002.

Van de binnenlandse bestedingen dragen alleen de investeringen in woningen en de overheidsbestedingen in bescheiden mate bij aan de economische groei. De extra zorguitgaven vormen de belangrijkste reden dat ondanks de bezuinigingen de bestedingsbijdrage vanuit de collectieve sector dit jaar nog positief is. Wel is de bijdrage van de extra zorguitgaven aan de economische groei substantieel kleiner dan in de jaren hiervoor. De groeibijdrage van de particuliere consumptie en de bedrijfsinvesteringen is in de ramingsperiode nihil, wat overigens wel een verbetering is vergeleken met vorig jaar, toen de ontwikkeling van zowel de consumptie als de bedrijfsinvesteringen de economische groei nog met 0,4%-punt drukte.

Tabel 3.8 Bijdragen aan de BBP-groei, 2001-2005^a					
	2001	2002	2003	2004	2005
	bijdragen in %-punten				
Particuliere consumptie	0,4	0,1	– 0,4	0	0
Investeringen in woningen	0,1	– 0,2	– 0,2	¼	¼
Bedrijfsinvesteringen	– 0,2	– 0,7	– 0,4	0	0
Overheidsbestedingen	1,1	1,0	0,4	¼	¼
Uitvoer	0,2	0,3	– 0,3	1	1
w.v. binnenslands geproduceerd	– 0,4	0,2	– 0,2	½	½
wederuitvoer	0,1	0,0	0,1	¼	¼
diensten en energie	0,6	0,2	– 0,2	¼	¼
Totaal (BBP-groei)	1,4	0,6	– 0,9	1¼	1½
^a De finale en gecumuleerde intermediaire invoer zijn in mindering gebracht op de desbetreffende afzetcategorieën.					

De CPB-raming van de economische groei voor dit jaar is iets lager dan de augustus-raming van Consensus Forecasts (1,4%), het gemiddelde van de verwachtingen van een twaalfstal financiële instellingen. Daarentegen is de CPB-raming wat optimistischer dan de meest recente ramingen van een aantal andere instellingen (OESO, EC, IMF en DNB), die variëren tussen 0,8% en 1%. Die ramingen werden echter afgesloten toen het gunstige groeicijfer van het eerste kwartaal van dit jaar nog niet bekend was. Voor volgend jaar ligt de CPB-raming evenwel onder de augustus-raming van Consensus Forecasts en de meest recente projecties van de OESO, het IMF en DNB, die allemaal circa 2% BBP-groei ramen. De voornaamste reden voor de lagere CPB-raming is gelegen in de veel somberder verwachtingen omtrent de groei van de particuliere consumptie. De vooruitzichten van de EC komen met een BBP-groei van 1,6% nagenoeg met die van het CPB overeen.

De vergelijkbaarheid van de genoemde ramingen wordt overigens bemoeilijkt doordat de momenten waarop de diverse ramingen worden afgesloten verschillen en mede daardoor de onderliggende informatie over recente economische en beleidsmatige ontwikkelingen niet identiek is. Zo zijn bijvoorbeeld de economische gevolgen van het in de Miljoenennota 2005 aangekondigde beleid wel in de CPB-raming verwerkt, maar nog niet in die van de andere instellingen.

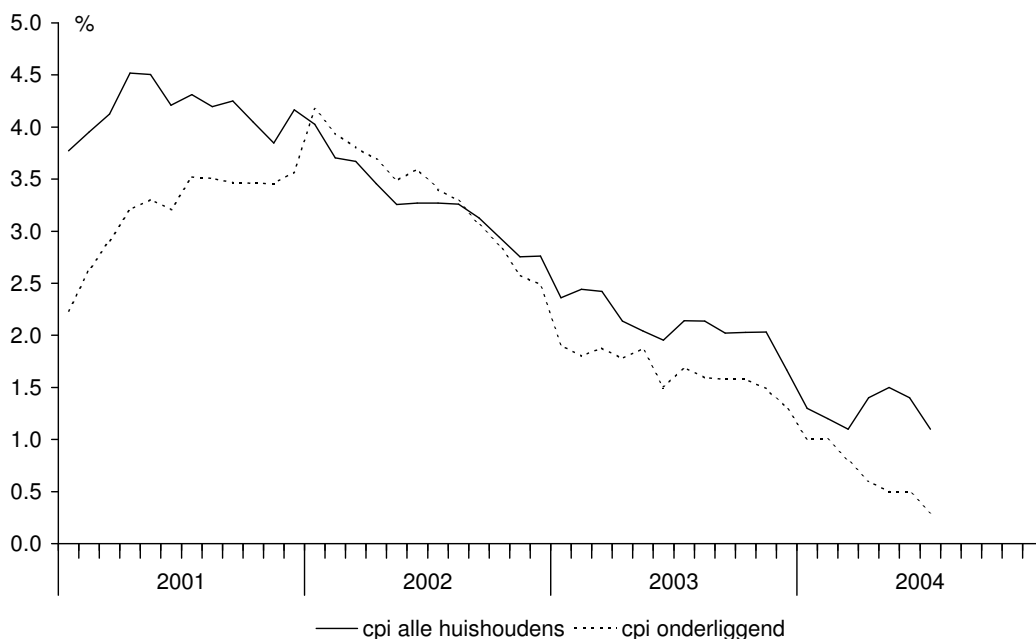
3.2 Prijzen en winsten

De inflatie wordt voor dit jaar en volgend jaar geraamd op 1¼%. De lage inflatie is vooral te danken aan de gunstige ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product. De stijging van de prijzen voor olie en andere grondstoffen en de verhoging van indirecte belastingen hebben een opwaarts effect. De prijs van de binnenslands geproduceerde uitvoer stijgt dit jaar naar verwachting nog in lichte mate, maar voor komend jaar wordt een stabilisatie voorzien. Dan zal voor het eerst sinds 2000 de prijsconcurrentiepositie iets kunnen verbeteren. Ook de financiële situatie van het bedrijfsleven, afgemeten aan solvabiliteit, rentabiliteit en cash-flowquote, is in de ramingsjaren naar verwachting wat gunstiger dan vorig jaar.

3.2.1 Inflatie

De consumentenprijsindex (CPI) stijgt naar verwachting zowel dit jaar als volgend jaar met 1¼%. Met deze stabilisatie komt er een einde aan de daling van de inflatie, die medio 2001 is ingezet (zie figuur 3.7). De inflatie in Nederland ligt in beide ramingsjaren onder het gemiddelde in het eurogebied.

Figuur 3.7 Inflatie en onderliggende inflatie, januari 2001 - juli 2004 (basisjaar 2000, mutatie in %)

De lage inflatie in 2004 is vooral te danken aan de gematigde ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product. De stijging van de arbeidskosten wordt gecompenseerd door een conjunctureel herstel van de arbeidsproductiviteit. De invoerprijzen hebben, ondanks de appreciatie van de euro, een opwaarts effect op de inflatie. Dit is vooral te wijten aan de sterke stijging van de olieprijs en van andere grondstoffen. Ook de stijgingen van de accijnzen op laagzwavelige brandstoffen en tabak hebben een opwaarts effect op de inflatie. De brutomarge zal naar verwachting dit jaar verder afnemen; de daling sinds 1999 bedraagt hiermee ruim 3%-

punt. De prijsverlaging bij de supermarkten, voor zover deze niet is gecompenseerd door verbetering van de productiviteit, draagt hieraan bij. Onder de veronderstelling dat de prijzen in de supermarkten blijvend zijn verlaagd, heeft dit gedurende één jaar een drukkend effect op de inflatie (gemeten over twaalf maanden). Aangezien de prijsverlagingen vanaf november 2003 geleidelijk zichtbaar werden in de inflatie, vervalt dit effect gedeeltelijk tegen het einde van dit jaar. De liberalisering van de energiemarkt voor kleinverbruikers met ingang van 1 juli jongstleden biedt kleinverbruikers de mogelijkheid over te stappen op een goedkopere leverancier (zie kader).

Tabel 3.9 Stijging consumptieprijs naar onderdelen, 2001-2005					
	2001	2002	2003	2004	2005
bijdragen in %-punten					
Invoer	0,8	0,2	0,0	$\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$
Indirecte belastingen en niet-marktsector	1,8	0,6	1,0	1	1
Arbeidskosten	2,3	2,6	1,5	0	0
Brutomargeverbetering ^a	- 0,4	- 0,8	- 0,3	- $\frac{1}{2}$	0
Consumptieprijs	4,6	2,7	2,3	$1\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{4}$
mutaties per jaar in %					
Consumentenprijsindex (CPI)	4,5	3,4	2,1	$1\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{4}$
Idem, afgeleid ^b	3,6	3,4	1,9	1	1
Onderliggende inflatie ^c	3,5	3,4	1,7	$\frac{3}{4}$	1
Geharmoniseerde inflatie (HICP)	5,1	3,9	2,2	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{4}$
Idem, eurogebied	2,4	2,3	2,1	$2\frac{1}{4}$	$1\frac{3}{4}$
^a Inclusief afschrijvingen en rente.					
^b CPI exclusief het effect van veranderingen in de tarieven van indirecte en consumptiegebonden belastingen.					
^c CPI exclusief groente, fruit, energie, overheidsdiensten, en indirecte en consumptiegebonden belastingen.					

Hoewel de inflatie in de raming voor volgend jaar even hoog is als dit jaar, veranderen de onderliggende determinanten wel. De bijdrage van de invoer aan de inflatie zal in 2005 naar verwachting enigszins afnemen, doordat gerekend is met enige daling van de olieprijs. Voor de arbeidskosten per eenheid product wordt zelfs een daling voorzien, doordat de loonkosten nauwelijks toenemen en ruimschoots gecompenseerd worden door een stijging van de productiviteit. De verhoging van de energiebelasting heeft een opwaarts effect op de inflatie. Hoewel de ontwikkeling van de consumptie volgend jaar waarschijnlijk nog weinig florissant is, zal de brutomarge naar verwachting niet verder verslechteren.

De afgeleide inflatie, dit is de inflatie exclusief het effect van veranderingen in de tarieven van indirecte en consumptiegebonden belastingen, komt in 2004 en in 2005 naar verwachting uit op 1%. De afgeleide inflatie ligt in beide jaren onder de inflatie, doordat de verhogingen van de accijnzen respectievelijk de energiebelasting hierin niet meetellen. De onderliggende inflatie, waarin ook de prijzen van oogstproducten, energie en overheidsdiensten niet meewegen, wordt

voor dit jaar geraamd op ¾% en voor volgend jaar op 1%. De lage onderliggende inflatie weerspiegelt de stand van de conjunctuur, waarbij de feitelijke productie ruim onder het potentiële niveau ligt. De geharmoniseerde inflatie is in Nederland sterker gedaald dan in het eurogebied. Dit wordt veroorzaakt door de relatief sterke conjuncturele teruggang in ons land en doordat wisselkoersveranderingen vergeleken met de meeste landen in het eurogebied hier snel in de inflatie doorwerken.

Keuzemogelijkheid energieleverancier gunstig voor inflatie?

Sinds 1 juli 2004 kunnen 6,5 mln huishoudens en 0,5 mln kleine bedrijven zelf hun energieleverancier kiezen. In juli tot en met september van dit jaar stapten in totaal 283 000 kleinverbruikers over op een andere leverancier voor elektriciteit en 85 000 op een andere leverancier voor gas. Vanaf 1 juli 2001 was het voor huishoudens al mogelijk om een andere leverancier voor groene energie te kiezen. In totaal zijn circa 2,5 mln huishoudens overgestapt op groene energie. Daarvan zijn de afgelopen drie jaar 450 000 (18%) overgestapt op een andere leverancier; 6% koos bij de overstap naar groene energie direct voor een andere leverancier, 12% is na verloop van tijd met een andere groene energieleverancier in zee gegaan. De overige 82% neemt groene energie af van de oorspronkelijke leverancier. In totaal is inmiddels ruim 10% gewisseld van electriciteitsleverancier. Het aantal mensen dat is overgestapt op een andere leverancier voor gas is nog vrij gering, wellicht doordat deze mogelijkheid relatief minder bekend is.^a Prijsverschillen tussen de leveranciers vormen een belangrijke prikkel om over te stappen. Volgens een onderzoek van de toezichthouder DTe leidt het verschil tussen de hoogste en laagste tarieven voor een gemiddeld huishouden tot een verschil in de jaarrekening van 25 à 35 euro voor grijze stroom, 65 à 85 euro voor groene stroom en ongeveer 100 euro voor gas. Voor de meeste huishoudens zullen de verschillen kleiner zijn dan deze uitersten, maar een voordeel van 50 tot 100 euro op jaarbasis is volgens de DTe voor velen haalbaar. De hoogte van het te besparen bedrag hangt af van het verbruik, de beschikking over enkele of dubbele meters en de keus voor groene of grijze stroom. Via websites kan de consument zelf bepalen hoe groot het te behalen voordeel in zijn situatie is.

De prijsverschillen zijn relatief groot in verhouding tot de door de energiebedrijven zelf beïnvloedbare kosten. Een gemiddeld huishouden van 3 à 4 personen besteedt ongeveer 1300 euro per jaar aan energie (ruim 500 euro aan elektriciteit en bijna 800 euro aan gas). Ruwweg de helft van dit bedrag betreft echter BTW, energiebelasting en transportkosten voor elektriciteit. Het transporttarief wordt vastgesteld door de DTe, de leveringsbedrijven hebben hier zelf geen invloed op. Door efficiënt te werken en door slim in te kopen kan een energiebedrijf de beïnvloedbare kosten (ruim 600 euro) omlaag brengen.

In een enquête van de Consumentenbond uit 2002 antwoordde eenderde van de consumenten dat men zou overstappen bij een jaarlijkse besparing van 50 euro, en tweederde bij een besparing van 100 euro.^b De prijsverschillen bij grijze stroom zijn wellicht te klein om veel mensen te doen overstappen. De prijsverschillen bij gas zijn hiervoor wel groot genoeg. Het is daarom aannemelijk dat het aantal kleinverbruikers dat overstapt op een andere energieleverancier, mogelijk tegelijk voor gas en elektriciteit, nog verder zal toenemen. Bij het aangegeven overstapgedrag is het voor leveranciers die meer dan 75 euro duurder zijn dan hun concurrenten winstgevend om hun tarieven te verlagen.^c De cijfers suggereren dat de duurste leveranciers onder druk van verlies van klanten hun tarieven moeten verlagen of dat de goedkoopste leveranciers hun winst kunnen vergroten door de tarieven te verhogen.

^a Zie www.energiened.nl.

^b Consumentenbond, Weggaan of blijven?, Den Haag, februari 2002.

^c Deze aanpak is ontleend aan M. Giulietti, C. Waddams Price en M. Waterson, Consumer Choice and Industrial Policy: a study of UK Energy Markets, Center for the Study of Energy Markets, Paper CSEMWP-112, april 2003.

3.2.2 Uitvoerprijs en ruilvoet

De prijs van de binnenslands geproduceerde uitvoer (ongerekend energie) zal dit jaar naar verwachting met $\frac{3}{4}\%$ toenemen. Dit is een minder sterke stijging dan vorig jaar. Volgend jaar blijven de uitvoerprijzen van in Nederland geproduceerde goederen in de projectie gelijk.

In de afgelopen drie jaar hadden vooral de oplopende arbeidskosten een opwaarts effect op de uitvoerprijzen. Door loonmatiging en de aantrekkende arbeidsproductiviteit dalen dit en komend jaar de arbeidskosten per eenheid product echter, met een drukkend effect op de uitvoerprijzen van respectievelijk 1 en $1\frac{1}{4}\%$ -punt. Dit en volgend jaar is er vooral een opwaarts effect op de uitvoerprijs vanuit de hogere invoerprijzen van grondstoffen en halffabrikaten.

Tabel 3.10 Aspecten prijzen buitenlandse handel in goederen, exclusief energie, 2001-2005					
	2001	2002	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %				
Prijs binnenslands geproduceerde uitvoer	2,3	- 0,3	1,2	$\frac{3}{4}$	0
Prijs wederuitvoer	0,1	- 2,0	- 2,8	- $\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$
Uitvoerprijs	1,3	- 1,0	- 0,6	$\frac{1}{4}$	0
Invoerprijs	1,1	- 2,0	- 1,3	1	$\frac{3}{4}$
Ruilvoet	0,2	1,0	0,7	- $\frac{3}{4}$	- $\frac{3}{4}$
Concurrentenprijs	1,2	- 3,3	- 4,8	$\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$
Bijdragen aan prijsstijging binnenslands geproduceerde uitvoer^a					
Invoer grondstoffen en halffabrikaten	1,1	- 0,8	0,2	1	$\frac{3}{4}$
Energiekosten	- 0,3	- 0,1	0,1	$\frac{1}{2}$	- $\frac{1}{4}$
Arbeidskosten	1,8	2,2	0,9	- 1	- $1\frac{1}{4}$
Verbetering brutomarge ^b	- 0,3	- 1,5	0,0	0	$\frac{3}{4}$

^a Bijdragen in %-punten.

^b Inclusief afschrijvingen en rente.

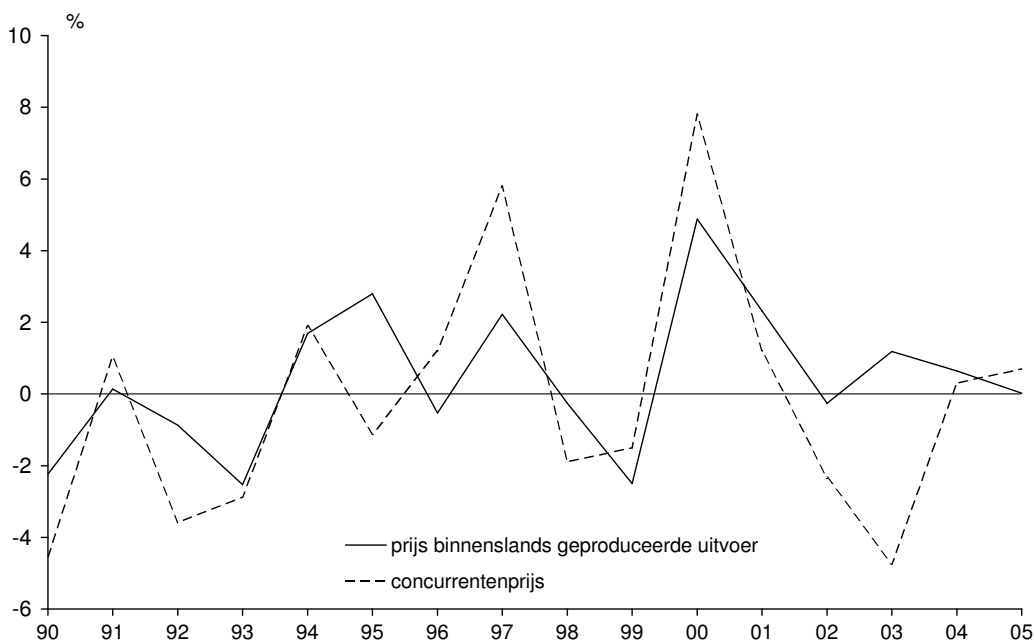
In 2004 draagt ook de sterk gestegen olieprijs bij aan de verdere toename van de prijs van de binnenslands geproduceerde uitvoer. Door de duurdere grondstoffen zijn exporteurs dit jaar nog niet in staat hun winstmarge te vergroten. De forse verslechtering van de prijsconcurrentiepositie in de afgelopen drie jaar, deels veroorzaakt door de appreciatie van de euro, belet Nederlandse producenten de gestegen grondstoffenprijzen volledig door te berekenen aan hun buitenlandse klanten. Van een verdere intering op de marges, zoals in 2001 en 2002 het geval was, is vermoedelijk echter geen sprake.

In de raming ligt besloten dat de olieprijzen volgend jaar gemiddeld lager liggen dan dit jaar. In combinatie met de daling van de arbeidskosten per eenheid product en de tamelijk gunstige ontwikkeling van de wereldhandel zorgt dit ervoor dat de Nederlandse exporteurs volgend jaar hun winstmarge met $\frac{3}{4}\%$ -punt kunnen vergroten en tegelijkertijd hun prijsconcurrentiepositie wat kunnen verbeteren.

De uitvoerprijzen van Nederlandse producten stijgen dit jaar waarschijnlijk $\frac{1}{2}\%$ -punt harder dan die van buitenlandse concurrenten, maar deze verslechtering van de prijsconcurrentiepositie

bedraagt slechts een fractie van die van vorig jaar (zie figuur 3.8). Dit komt door de gunstiger ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product, maar vooral ook doordat de euro dit jaar naar verwachting minder apprecieert dan vorig jaar. In de raming is voor volgend jaar uitgegaan van een stabiele eurokoers. Het nadelige effect van de wisselkoersontwikkeling op de prijsconcurrentiepositie van Nederlandse producten valt daarmee weg. Door de gunstige ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product worden de Nederlandse producten volgend jaar niet duurder, ondanks de verbeterde brutomarge. Voor het eerst sinds 2000 treedt zodoende volgend jaar naar verwachting een (lichte) verbetering op van de prijsconcurrentiepositie.

Figuur 3.8 Prijs binnenslands geproduceerde uitvoer en concurrentenprijs, procentuele mutaties, 1990-2005

In tegenstelling tot de prijzen van in Nederland geproduceerde goederen, liggen de prijzen van wederuitvoerproducten dit jaar naar verwachting $\frac{1}{4}\%$ lager dan vorig jaar. Deze prijzen worden voor een belangrijk deel bepaald door wisselkoersfluctuaties en de wereldwijde prijsontwikkeling van computers en andere ICT-producten. De prijs van computers heeft een sterke conjuncturele component. Aan het einde van de jaren negentig steeg de vraag naar computers sterk met als gevolg dat vooral de prijzen van computeronderdelen, waaronder chips, fors toenamen. Vooral in 2002 was de wereldwijde vraag veel minder groot met prijsdalingen als gevolg. In de loop van vorig jaar trok de markt weliswaar weer aan, maar de resulterende prijsstijgingen werden voor het eurogebied volledig tenietgedaan door de appreciatie van de euro. Hierdoor nam de prijs van wederuitvoerproducten vorig jaar met 2,8% af. Voor dit jaar is gerekend met een geringe waardeestijging van de euro, waardoor de prijzen van wederuitvoerproducten veel minder sterk afnemen. In de projectie voor volgend jaar ligt een stabiele eurokoers besloten, wat samen met de naar verwachting nog wat aantrekkende

wereldvraag naar ICT-producten zorgt voor een lichte toename van de prijs van wederuitvoerproducten.

In de raming ligt besloten dat de prijzen van ingevoerde goederen (ongerekend energie) dit en volgend jaar sterker zullen stijgen dan de uitvoerprijs. De verwachte prijsontwikkeling van in Nederland geproduceerde goederen en die van wederuitvoerproducten resulteert in een verandering van de totale uitvoerprijs van respectievelijk $\frac{1}{4}\%$ en 0% . De prijzen van ingevoerde goederen zullen dit jaar naar verwachting met 1% en volgend jaar met $\frac{3}{4}\%$ toenemen. Dit leidt in beide ramingsjaren tot een verslechtering van de ruilvoet. Dit jaar is dat vooral het gevolg van de hogere invoerprijzen van grondstoffen en olie. Volgend jaar weerspiegelt de ruilvoetverslechtering vooral de verbetering van de prijsconcurrentiepositie van de Nederlandse exporteurs.

3.2.3 Winstgevendheid

De ontwikkeling van de winstgevendheid van bedrijven in de marktsector is dit jaar naar verwachting nog altijd niet erg rooskleurig. Weliswaar komt er naar verwachting een einde aan de verslechtering van de kapitaalinkomensquote, het complement van de arbeidsinkomensquote, maar het niveau blijft in historisch perspectief laag. De gunstige ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit wordt gecompenseerd door de stijging van de loonvoet en de verwachte ruilvoetverslechtering.

Tabel 3.11 Determinanten van de arbeidsinkomensquote marktsector, 2001-2005					
	2001	2002	2003	2004	2005
	mutaties per jaar in %-punt				
Arbeidsinkomensquote	83,4	85,3	86,9	87	86 $\frac{1}{4}$
Idem, mutatie	1,1	1,9	1,6	0	– $\frac{3}{4}$
Bijdrage arbeidskosten per eenheid product	4,7	5,3	3,0	– $\frac{1}{4}$	– 1
w.v. bijdrage loonvoet	4,6	5,5	3,2	2 $\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
bijdrage arbeidsproductiviteit ^a	0,1	– 0,2	– 0,2	– 2 $\frac{3}{4}$	– 1 $\frac{1}{2}$
Bijdrage binnenlandse afzetprijs ^b	– 2,9	– 2,9	– 0,7	– $\frac{1}{2}$	– $\frac{1}{2}$
Bijdrage externe ruilvoet	– 0,6	– 0,3	– 0,6	$\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$
^a Netto toegevoegde waarde per arbeidsjaar.					
^b Ongerekend indirecte belastingen en subsidies.					

Volgend jaar loopt de kapitaalinkomensquote naar verwachting met $\frac{3}{4}\%$ -punt op, vooral door de gematigde loonontwikkeling. Ook dat niveau ligt echter nog altijd $\frac{1}{2}\%$ -punt onder het gemiddelde niveau van de afgelopen twintig jaar (zie ook paragraaf 1.2). De stijging van de kapitaalinkomensquote zou $\frac{1}{2}\%$ -punt groter zijn geweest zonder de beleidsmatige verschuiving van vennootschapsbelasting naar indirecte belastingen en lasten op arbeid. Bedacht zij dat de

verlaging van de vennootschapsbelasting niet in de kapitaalinkomensquote, maar in de winst na belasting tot uiting komt.

Door de lage kapitaalinkomensquote is ook de winstquote van de productie in Nederland dit jaar en volgend jaar met respectievelijk 8½% en 9% nog vrij laag (zie tabel 3.12). Een positief punt is dat de netto rentelastenquote dit jaar vermoedelijk daalt. De herstructureringen van de financiële balansen van bedrijven beginnen vruchten af te werpen. Door de wat oplopende rente is de netto rentelastenquote volgend jaar naar verwachting wel weer iets hoger dan dit jaar. De belastingquote neemt ondanks de wat oplopende winsten volgend jaar af, doordat het tarief van de vennootschapsbelasting in 2005 wordt verlaagd van 34,5% naar 31,5%.

Tabel 3.12 Aspecten winstgevendheid en vermogensverhoudingen, 2001-2005					
	2001	2002	2003	2004	2005
	%				
Kapitaalinkomensquote marktsector	16,6	14,7	13,1	13	13¾
Idem, gecorrigeerd ^a	20,3	19,2	17,1	17¼	18
Netto rentelastenquote	4,8	4,8	5,1	4¼	4½
Belastingquote	6,9	5,7	4,4	4¾	4½
Winstquote (van productie in Nederland)	8,8	8,7	7,5	8½	9
Rentabiliteit eigen vermogen	5,4	5,3	6,4	6¾	7
Solvabiliteit	44,4	43,8	43,7	44¼	45
Lange rente	5,0	4,9	4,1	4¼	4¾
Korte rente	4,3	3,3	2,3	2	2¼

^a Exclusief banken en verzekeringswezen, inclusief winstdeling van beleggingsresultaten op collectieve pensioenregelingen.

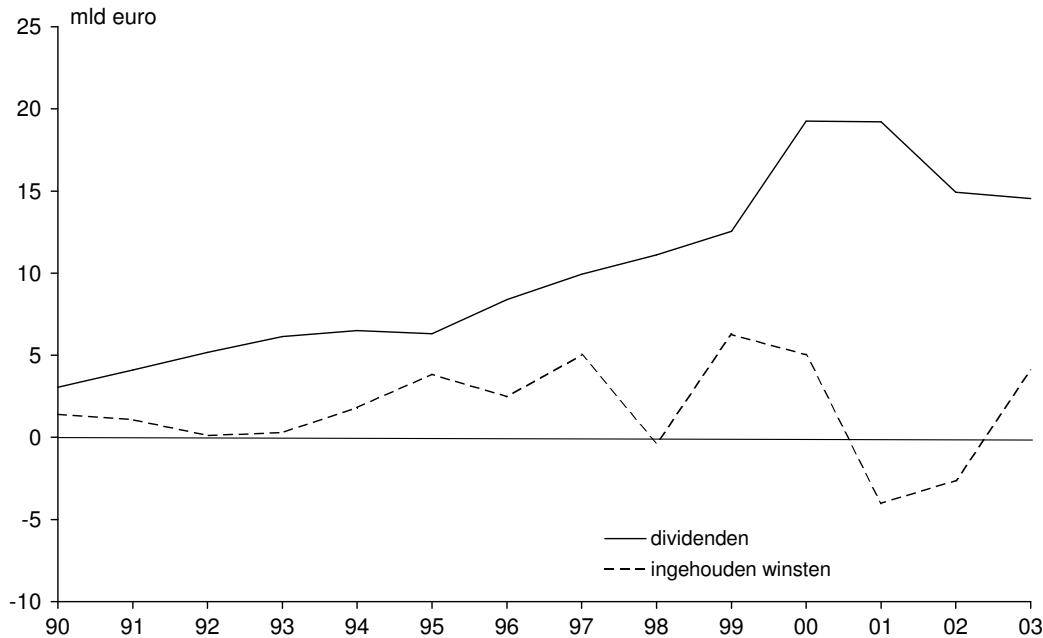
Positiever bedrijvensnieuws komt uit het buitenland, waar buitenlandse dochters van Nederlandse multinationals dit jaar kunnen profiteren van de hogere groei van de wereldeconomie. Met name de economische groei in de Verenigde Staten is van belang, omdat het aandeel van dat land in de directe Nederlandse investeringen in het buitenland, met ongeveer een kwart relatief groot is. Bovendien hoeft er dit jaar naar verwachting minder te worden afgeschreven op goodwill en komen er minder reorganisatiekosten ten laste van het Nederlandse moederbedrijf.

De ontwikkeling van de ingehouden winsten laat zien dat Nederlandse multinationals vorig jaar weer verdienen aan de buitenlandse dochters, nadat de ingehouden winst in de twee jaar ervoor negatief was door enkele grote afboekingen van betaalde goodwill (zie figuur 3.9). Daar staat tegenover dat de aan Nederland betaalde dividenden vorig jaar wat daalden. Dit kwam onder andere door de sterke waardedaling van de dollar ten opzichte van de euro. Omdat de wisselkoerseffecten dit en komend jaar naar verwachting geringer zijn, zal het negatieve effect daarvan op de dividendstromen naar Nederland verminderen.

In euro's is de winst van buitenlandse investeringen de afgelopen 15 jaar geleidelijk gestegen. Dit zegt echter weinig over het rendement, omdat ook de waarde van het bestand aan

investerings is toegenomen. Sinds 1985 is het gemiddelde rendement ongeveer gelijk gebleven. Dit is opvallend, aangezien de rendementen van buitenlandse investeringen in Nederland gestaag zijn gedaald. Een kader gaat hier dieper op in.

Figuur 3.9 Uitgekeerde dividenden en ingehouden winsten van Nederlandse investeringen in het buitenland, 1990-2003

Bedrijven hebben de winsten uit het buitenland gebruikt om de financiële balansen te herstructureren en de schuldenlast terug te dringen. Hierdoor is de solvabiliteit vorig jaar amper verder gedaald, ondanks de lagere winst op productie uit Nederland. Dit en volgend jaar zal de solvabiliteit naar verwachting toenemen tot respectievelijk 44¼ en 45%, in historisch perspectief nog altijd lage niveaus.

Het inhouden van winsten is de belangrijkste manier om de solvabiliteit te vergroten. Voorlopig blijft Nederland hiervoor in hoge mate afhankelijk van buitenlandse dochters. Hoewel de ontvangen winsten uit het buitenland van toenemend belang zijn voor Nederlandse bedrijven, is het herstel dat langs deze weg bereikt kan worden beperkt, omdat slechts een deel van het Nederlandse bedrijfsleven in het buitenland investeert. Zolang de kapitaalinkomensquote op een laag niveau blijft, zal het moeilijk zijn om de solvabiliteit te vergroten door ingehouden winsten van productie in Nederland.

Al met al lijkt de financiële situatie van het bedrijfsleven, afgemeten aan rentabiliteit, solvabiliteit en cash-flowquote, dit en komend jaar wat gunstiger dan in de afgelopen twee jaar. De verbeteringen zijn echter nog te gering voor een meer dan gematigde groei van de investeringen.

Buitenlandse directe investeringen en de Nederlandse economie

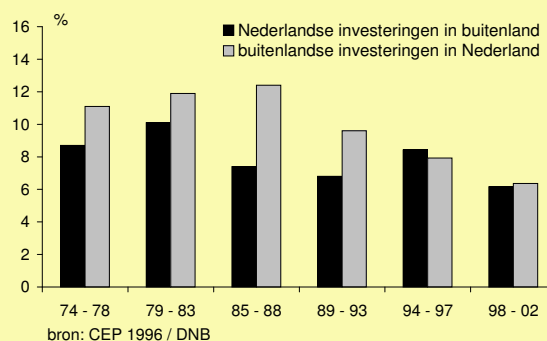
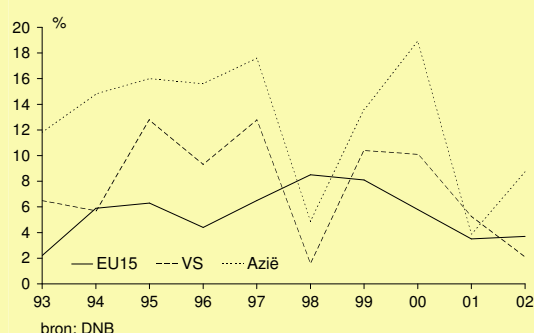
De directe investeringen van Nederlandse multinationals in het buitenland zijn in de afgelopen decennia steeds belangrijker geworden voor de Nederlandse economie. In 1985 hadden Nederlandse multinationals 59 mld euro (31% van het BBP) in het buitenland geïnvesteerd. In 2002 bedroeg de waarde van de Nederlandse investeringen in het buitenland 357 mld euro (87% van het BBP). De EU-15 is verreweg de belangrijkste regio voor de Nederlandse investeringen, terwijl de Verenigde Staten met een aandeel van bijna een kwart het belangrijkste land zijn. In Azië wordt door Nederlandse bedrijven relatief weinig geïnvesteerd.

Ook de directe investeringen van buitenlandse ondernemingen in Nederland zijn sterk toegenomen. In 1985 was er voor 30 mld in Nederland geïnvesteerd, terwijl dit bedrag in 2002 was opgelopen tot 328 mld euro. Het zijn vooral bedrijven uit de EU-15, de Verenigde Staten, Japan en Zwitserland die in Nederland investeren. De waarde van de Nederlandse investeringen in het buitenland is groter dan die van buitenlandse investeringen in Nederland. Het verschil is wel gestaag kleiner geworden. Herwaarderingen door afboekingen op betaalde goodwill, wisselkoers- en beursfluctuaties kunnen de waarde van investeringen sterk beïnvloeden. Met name de afgelopen drie jaar pakten deze fluctuaties door de dalende dollarkoers en enkele grote afboekingen ongunstig uit voor de waarde van de Nederlandse investeringen in het buitenland. Voor dit en komend jaar worden dergelijke waardeverminderingen niet voorzien.

Directe investeringen door Nederland in het buitenland zorgen niet alleen voor vermogensaanwas, maar genereren ook opbrengsten. Deze bestaan uit dividenden die worden uitgekeerd aan Nederlandse aandeelhouders, ingehouden winsten die ten goede komen aan het Nederlandse moederbedrijf en rente op intra-concernleningen. Het saldo van de winsten van Nederlandse investeringen in het buitenland en de winsten van buitenlandse investeringen in Nederland komt tot uitdrukking in het saldo primaire inkomens. Het gemiddelde rendement van de investeringen verschilt tussen landen door bijvoorbeeld een ander risicoprofiel, andere investeringsmotieven of een andere leeftijd van de investeringen. Gemiddeld zijn de rendementen van Nederlandse investeringen in Azië het hoogst en die in de EU-15 het laagst (zie linker-figuur).

Het gemiddelde rendement van buitenlandse investeringen in Nederland was in de periode 1974-1993 beduidend groter dan dat van Nederlandse investeringen in het buitenland. De laatste tien jaren is dit verschil nagenoeg verdwenen (zie rechter-figuur). Deze opmerkelijke verandering is geconcentreerd bij het verkeer met de VS. In het verleden lag het rendement van de Amerikaanse investeringen in Nederland aanzienlijk boven dat van Nederlandse investeringen in de VS, maar dit verschil is de afgelopen tien jaar veel kleiner geworden. Uit het beschikbare cijfermateriaal blijkt niet wat de oorzaak hiervan is.

Rendementen directe investeringen van Nederland in het buitenland (linker- en rechter-figuur) en van buitenlandse investeringen in Nederland (rechter-figuur)

4 Arbeid en inkomen

4.1 Arbeidsmarkt

De stijging van de loonvoet neemt naar verwachting af tot 2¾% in 2004 en ½% in 2005. Dit komt door meer gematigde contractloonstijgingen en een gunstige ontwikkeling van de sociale lasten voor werkgevers in 2005. De werkgelegenheid neemt in de raming dit jaar nog sterk af, maar volgend jaar niet meer. De werkloosheid neemt naar verwachting toe tot 6½% in 2004 en 7% in 2005.

4.1.1 Loonvoet

De loonvoet in de marktsector is in 2000 tot en met 2002 ieder jaar met 5% of meer gestegen; in 2003 nam de stijging af tot 3,8%. In 2004 en 2005 vlakt de stijging naar verwachting verder af tot respectievelijk 2¾% en ½%. Gecorrigeerd voor het statistische effect van de verlenging van de loondoorbetaling bij ziekte valt de stijging van de loonvoet volgend jaar wel iets hoger uit (1%). Deze ontwikkeling van de loonvoet is toe te schrijven aan de afnemende contractloonstijging en aan een gunstiger ontwikkeling van de sociale lasten voor werkgevers (zie tabel 4.1).

Tabel 4.1 Opbouw loonvoetmutatie marktsector, 2001-2005						
	2001 ^a	2002	2003	2004	2005	2005 ^b
Contractloon (incl. overloop)	4,2	3,5	2,7	1½	¾	(¾)
Incidenteel	2,8	1,6	0,3	½	– ¼	(¼)
Brutoloon	7,0	5,1	3,0	2	½	(1)
Sociale lasten werkgevers	– 1,5	1,5	0,8	1	0	(0)
Loonvoet marktsector	5,5	6,6	3,8	2¾	½	(1)
Effect loonkostensubsidies	0,1	0,0	0,2	¼	¼	(¼)
Loonvoet inclusief loonkostensubsidies	5,6	6,5	4,0	3	¾	(1)

^a De brutering van de overhevelingstoelag in 2001 is geboekt als een stijging van de incidentele looncomponent met 1,7% en een overeenkomstige daling van de sociale lasten werkgevers.

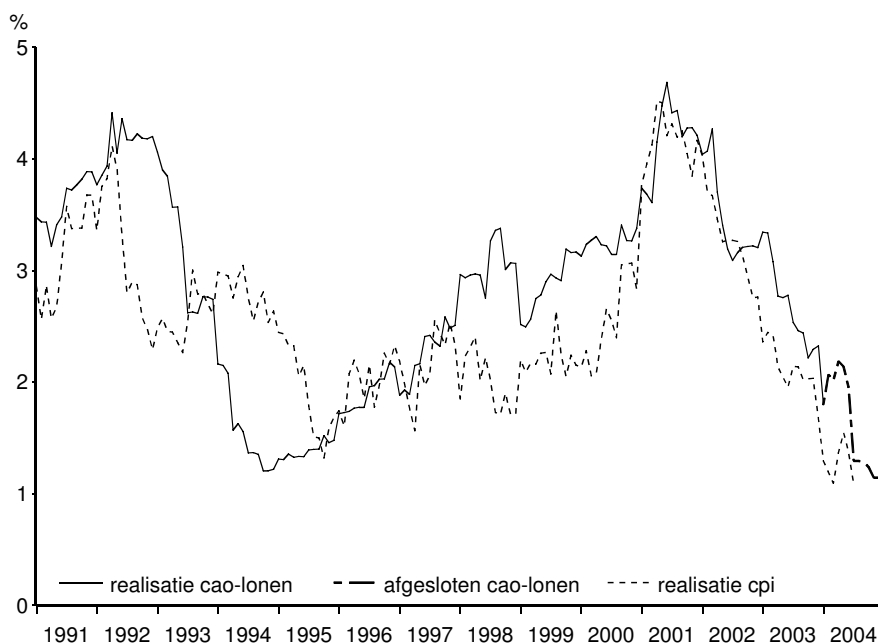
^b De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ). Zie *CEP 2004*, blz. 99.

De contractloonstijging in de marktsector neemt naar verwachting af tot 1½% in 2004 en ¾% in 2005. De matiging van de contractloonstijging hangt samen met de lage inflatie en de stijging van de werkloosheid. Het herstel van de arbeidsproductiviteitsgroei heeft echter een opwaarts effect. Het effect van het Najaarsakkoord van oktober 2003 op de loonontwikkeling in 2004 is beperkt, doordat veelvuldig gebruik wordt gemaakt van de mogelijkheid afspraken te maken over eenmalige resultaatafhankelijke beloning en vergoedingen voor gestegen ziektekosten. De doorwerking naar 2005 is hierdoor wel geringer dan anders het geval was geweest. Het kabinetsvoornemen om loonafspraken voor 2005 die niet voldoen aan de nullijn niet algemeen

verbindend te verklaren zal waarschijnlijk ook weinig effect hebben op de contractloonontwikkeling (zie kader).

In de raming voor 2004 is rekening gehouden met recente informatie van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid over afgesloten cao's. Voor ongeveer de helft van de werknemers is inmiddels een cao voor het gehele jaar afgesloten; voor de meeste andere werknemers liggen de cao-lonen al voor een gedeelte van het jaar vast. De contractloonstijging marktsector komt op basis van deze cao-gegevens op jaarbasis uit op minstens 1,3%. In de raming ligt besloten dat in een deel van de af te sluiten cao's nog eenmalige beloningen voor 2004 worden afgesproken.

Figuur 4.1 Contractloonstijging marktsector en inflatie, 1991-2004

Mede vanwege langdurige onzekerheid over de uitkomsten van het overleg tussen kabinet en sociale partners over levensloop en prepensioen zijn er nog nauwelijks (1% van de werknemers) cao's voor geheel 2005 afgesloten. Voor 2005 wordt de contractloonstijging in de marktsector voor nog niet afgesloten cao's op niveaubasis gelijk aan de inflatie geraamd. Op jaarbasis komt de loonstijging dan lager uit, omdat de overloop vanuit 2004 lager is dan de verwachte overloop naar 2006. Bij een inflatie van 1¼% in 2005 komt de contractloonstijging op jaarbasis uit op ¾%. De contractloonstijging in de zorg en bij de overheid zal in beide ramingsjaren naar verwachting gering zijn. Dit komt doordat de doorwerking van eerdere contractloonstijgingen naar 2004 gering is en het budget voor verbetering van de arbeidsvoorwaarden beleidsmatig gekort is.

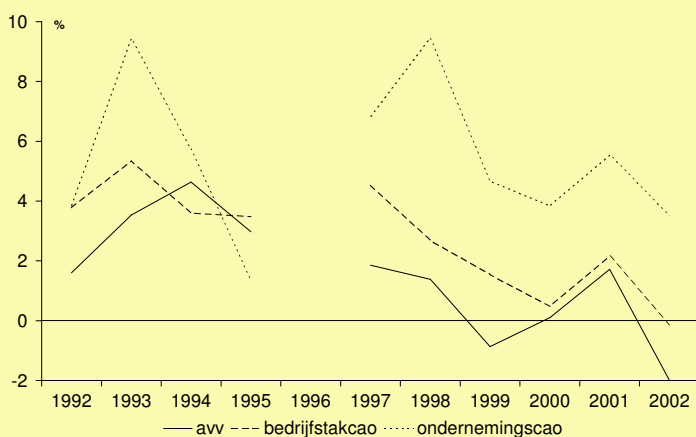
Effect niet algemeen-verbindendverklaren van contractloonstijgingen naar verwachting beperkt

Het kabinet acht het in de huidige situatie van groot belang dat er geen stijging van de contractlonen optreedt. Daarom zullen van 1 november 2004 tot en met 31 december 2005 cao-afspraken die leiden tot een stijging van de contractlonen niet via algemeen verbindendverklaring worden ondersteund. Eenmalige resultaatafhankelijke beloningen zijn overigens wel toegestaan. Via algemeen-verbindendverklaring (avv) valt ongeveer 5% van het totale aantal werknemers onder een bedrijfstakcao; de cao-partijen zelf rapporteren overigens hogere aantallen. Dit zijn werknemers die werkzaam zijn bij een werkgever die geen lid is van een van de bij de cao betrokken werkgeversorganisaties. Het betreft relatief vaak werknemers bij kleine bedrijven, met name in de sectoren horeca, bouwnijverheid en handel.

Ook in België, Finland, Frankrijk, Griekenland, Luxemburg, Portugal en Spanje bestaan er wettelijke regelingen om het werkingsgebied van cao's uit te breiden tot niet-aangesloten werkgevers. In Duitsland bestaat hiervoor ook een wettelijke regeling, maar deze heeft vooral betrekking op afspraken over arbeidsomstandigheden, niet over lonen. De Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Canada en Japan kennen geen algemeen-verbindendverklaring.

Uit empirisch onderzoek^a blijkt dat werknemers onder een cao in het algemeen een hoger uurloon hebben dan vergelijkbare werknemers die werkzaam zijn bij een werkgever waar geen cao van toepassing is. Werknemers onder een ondernemingscao blijken in de regel nog beter af te zijn dan vergelijkbare werknemers onder een bedrijfstakcao. Werknemers die via avv onder een bedrijfstakcao vallen verdienen ook meer dan werknemers bij een werkgever zonder cao, maar minder dan hun collega's die direct onder een bedrijfstakcao vallen. Het cao-effect lijkt sterker te zijn voor laagopgeleiden dan voor hoogopgeleiden (niet afgebeeld in figuur). Het effect van cao's en avv lijkt in de loop van de tijd te zijn afgenomen. Dit hangt mogelijk samen met de stijging van het gemiddelde opleidingsniveau van werknemers.

Effect cao-regimes op uurloon ten opzichte van werknemers bij werkgever zonder cao

De maatregel is voor de sociale partners mogelijk een prikkel om geen structurele loonsverhogingen af te spreken, maar eenmalige resultaatafhankelijke beloningen, aangezien deze wel voor avv in aanmerking komen. Een loonafpraak zonder avv zou een onderneming kunnen prikkelen om het lidmaatschap van de werkgeversorganisatie op te zeggen, teneinde niet langer aan de bedrijfstakcao gebonden te zijn. Het zou ook een prikkel kunnen zijn voor werknemers om, al of niet via de vakbond, de werkgever onder druk te zetten om lid te worden van de werkgeversorganisatie of op zijn minst vergelijkbare arbeidsvoorwaarden te bieden. Vanwege de tijdelijkheid van de maatregel om loonafspraken die niet aan de nullijn voldoen niet te avv-en zullen de verschuivingen in het lidmaatschap van werkgeversorganisaties waarschijnlijk gering zijn. Gecombineerd met het beperkte aantal werknemers dat via avv onder een cao valt en het geringe effect van avv op het loon van individuele werknemers zal het indirecte effect van de maatregel op de macro loonvoet en de werkgelegenheid naar verwachting beperkt zijn.

^a Voor dit onderzoek is gebruikgemaakt van data van de Arbeidsvoorwaardenonderzoeken (AVO) van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid; zie ook noot 5 in hoofdstuk 6. De data voor 1996 bevatten geen onderscheid tussen ondernemings- en bedrijfstakcao's.

Bovenwettelijke aanvullingen bij ziekte en arbeidsongeschiktheid

Bovenwettelijke aanvullingen zijn door werkgevers betaalde aanvullingen op een wettelijke collectieve uitkering ingeval een bepaald risico, bijvoorbeeld ziekte of arbeidsongeschiktheid, zich voordoet. Deze aanvullingen worden meestal binnen collectieve arbeidsovereenkomsten vastgesteld, maar kunnen ook individueel worden overeengekomen. Bovenwettelijke aanvullingen kunnen voorzien in een behoefte aan een betere inkomensverzekering dan wettelijk geregeld, maar kunnen ook negatieve economische effecten met zich meebrengen. Ze vergroten ondermeer de kans dat verzekerden langer dan strikt nodig een beroep op een verzekering doen (moreel gevaar).

Onderstaande tabel geeft een overzicht van de gewogen gemiddelde uitkering (inclusief het bovenwettelijke deel) bij ziekte en arbeidsongeschiktheid in een steekproef van 125 grote cao's in 2003. Deze cao's zijn van toepassing op 5,2 miljoen werknemers. De wettelijke uitkering bedraagt in alle genoemde jaren 70% van het laatst verdiende loon. Uit het overzicht blijkt derhalve dat de bovenwettelijke aanvulling in het eerste ziektejaar gemiddeld 30% van het laatst verdiende loon bedraagt en in het eerste WAO-jaar 20%. Bovenwettelijke aanvullingen bij arbeidsongeschiktheid komen voor zover bekend in het buitenland alleen in Noorwegen voor.

Gemiddelde inkomensniveau in eerste 4 jaar van ziekte/arbeitsongeschiktheid in 2003 (in % laatst verdiende loon)

Eerste ziektejaar	Eerste WAO-jaar	Tweede WAO-jaar	Derde WAO-jaar
100%	90%	74%	70%

Bron: Voorjaarsrapportage CAO-afspraken 2004, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2004.

In 2005 wordt de periode van loondoorbetaling bij ziekte verlengd van één naar twee jaar. In dit tweede ziektejaar bedraagt de loondoorbetaling wettelijk ook 70% van het laatst verdiende loon. Het kabinet treft maatregelen om bovenwettelijke loonaanvullingen in het tweede ziektejaar te ontmoedigen. Als een zieke werknemer in het tweede ziektejaar een aanvulling van zijn werkgever op het loon krijgt, loopt de loondoorbetalingsverplichting van de werkgever langer door. Deze verplichting eindigt pas wanneer de werkgever een jaar lang geen loonaanvulling heeft betaald. Daarna wordt de arbeidsongeschiktheidsuitkering niet berekend op basis van het laatstverdiende loon, maar op basis van het minimumloon. Voor beide partijen is het daarmee erg onaantrekkelijk om een bovenwettelijke aanvulling op het loon in het tweede ziektejaar af te spreken. Bovendien zullen dergelijke cao-bepalingen waarschijnlijk niet algemeen verbindend worden verklaard. Daarom is er in de raming van uitgegaan dat in 2005 geen bovenwettelijke aanvullingen in het tweede ziektejaar overeengekomen zullen worden.

Het achterwege blijven van aanvullingen op de loondoorbetaling in het tweede ziektejaar kan verschillende positieve economische effecten opleveren. In de eerste plaats vergroot dit de prikkel tot reïntegratie, wat tot minder instroom in de arbeidsongeschiktheidsregelingen zal leiden. Daarnaast zullen de arbeidskosten lager uitkomen. Met een bovenwettelijke aanvulling van 20%-punt is macro-economisch een bedrag gemoeid van circa 250 mln euro. Lagere arbeidskosten stimuleren de vraag naar arbeid en verbeteren de internationale concurrentiepositie van bedrijven. Wel is er natuurlijk een negatief inkomenseffect voor personen in hun tweede ziektejaar. Het structurele effect op de werkgelegenheid is positief, omdat de kleinere wig de evenwichtswerkloosheid vermindert.

In de raming voor de incidentele loonontwikkeling in 2004 en 2005 is rekening gehouden met een positief structureffect, als gevolg van wijzigingen in de samenstelling van de beroepsbevolking. De verlenging van de loondoorbetalingsverplichting bij ziekte (VLZ) leidt tot een stijging van het aantal (gezonde plus zieke) werknemers, terwijl de brutoloonsom nauwelijks verandert. De VLZ heeft daarmee een negatief (statistisch) effect op de incidentele loonontwikkeling.

De incidentele loonstijging in 2001 in de zorgsector is in de definitieve Nationale rekeningen substantieel hoger (+1,8%-punt) dan in de nader voorlopige cijfers die vorig jaar zijn gepubliceerd. Door deze opwaartse bijstellingen voor 2001, en in mindere mate die voor 2002, weerspiegelen de cijfers beter dan voorheen de verbetering van de arbeidsvoorwaarden via toenmalige beleidsmatige intensivering (Van Rijn-gelden).

De sociale lasten voor werkgevers nemen dit jaar toe vanwege een stijging van de premies voor pensioen, arbeidsongeschiktheid en wachtgeld. Volgend jaar zijn zij per saldo naar verwachting stabiel. Tegenover een stijging van de loondoorbetaling bij ziekte staat dan een daling van de WAO-premie. De pensioenpremies in de marktsector zullen naar verwachting weinig veranderen. Hierbij is verondersteld dat de Pensioen- en Verzekeringskamer voorlopig geen aanpassing van bestaande herstelplannen zal eisen. Het vervallen van de bovenwettelijke aanvullingen bij ziekte en arbeidsongeschiktheid in 2005 heeft een klein neerwaarts effect op de sociale lasten voor werkgevers (zie kader).

4.1.2 Werkgelegenheid

De werkgelegenheid van werknemers in arbeidsjaren is in het eerste kwartaal van 2004 sterker gedaald dan in de voorafgaande kwartalen (zie tabel 4.2).³² De arbeidsmarkt reageert meestal vertraagd op de conjunctuur. Daardoor kwam de economische recessie, die in het tweede kwartaal van 2003 zijn dieptepunt bereikte, pas begin 2004 tot uiting in een scherpe daling van de werkgelegenheid. Het tweede kwartaal van 2004 laat echter al een minder scherpe daling zien. De ontwikkeling van de arbeidsmarktindicatoren in tabel 4.2, waaraan enige voorspellende waarde kan worden toegekend voor het verdere verloop van de werkgelegenheid, is gematigd positief. De daling van het aantal vacatures komt in het eerste kwartaal van 2004 nagenoeg tot stilstand en het aantal uitzenduren neemt minder sterk af dan in voorgaande kwartalen. Het aantal faillissementen is in het tweede kwartaal van 2004 zelfs gedaald. Alleen de toename van het aantal ontslag aanvragen blijft in het eerste kwartaal van 2004 relatief hoog. De CPB-werkgelegenheidsbarometer, die wordt samengesteld uit de indicatoren in de tabel, geeft aan dat de werkgelegenheid rond de jaarwisseling weer zou kunnen stijgen (zie kader).

³² Metingen in jaar mutaties uit Arbeidsrekeningen van het CBS. De maandmutaties van de werkzame beroepsbevolking uit de Enquête Beroepsbevolking (EBB), een ander werkgelegenheidsbegrip, duiden overigens op een geringere daling.

Tabel 4.2 Arbeidsmarktindicatoren per kwartaal, 2002-I t/m 2004-II

	2002				2003				2004	
	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II
	niveau	jaarmutaties ^a								
Arbeidsvolume ^b	5759	11	- 26	- 46	- 42	- 32	- 63	- 85	- 103	- 79
Vacatures ^c	178	- 56	- 56	- 43	- 54	- 37	- 34	- 27	- 3	
Uitzenduren ^d	54,6	- 3,6	- 4,2	- 2,1	- 4,0	- 6,7	- 7,1	- 5,3	- 3,1	
Ontslagaanvragen ^e	18,0	4,1	4,5	3,3	1,2	4,8	2,9	6,1	3,5	
Faillissementen ^f	951	139	213	200	194	490	236	230	261	- 192

^a Ten opzichte van het overeenkomstige kwartaal in het voorgaande jaar.

^b In duizenden, arbeidsjaren van werknemers.

^c In duizenden, inclusief vacatures bij Overheid (ultimo cijfers).

^d In miljoenen.

^e In duizenden, ontslagaanvragen ingediend bij de CWI's.

^f In eenheden, uitgezonderd eenmansbedrijven.

De ontwikkeling van de werkgelegenheid zal naar verwachting in 2004 een dieptepunt bereiken. De verwachte terugloop van de arbeidsvraag bedraagt 1¼% (zie tabel 4.3). Voor volgend jaar wordt geen verdere daling van de werkgelegenheid verwacht. De groei van de werkgelegenheid in 2005 is vrijwel geheel statistisch van aard en wordt veroorzaakt door de verlenging van de loondoorbetalingsverplichting bij ziekte (wet VLZ, zie kader op blz. 99 van het CEP 2004). Het herstel van de productie in 2004 heeft met enige vertraging een gunstig effect op de werkgelegenheid in 2005. Verder heeft de gematigde loonontwikkeling en het gematigde herstel van de winst een licht positief effect op de vraag naar arbeid in 2005.

Tabel 4.3 Werkgelegenheid naar sectoren in arbeidsjaren, 2000-2005

	2003	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2005 ^a
	niveaus in dzd	mutaties per jaar in %						
Loontrekkers bedrijven	4911	2,2	1,5	- 0,5	- 1,4	- 1½	¼	(0)
w.v. marktsector	4140	2,2	0,9	- 1,3	- 2,3	- 2¼	¼	(- ¼)
zorg	711	2,5	5,1	4,6	3,8	2¼	1	(¾)
Zelfstandigen	743	- 0,2	- 0,7	- 0,7	- 0,8	- ½	- ½	
Overheid	785	1,3	2,6	2,8	1,7	¼	½	(¼)
Totaal	6439	1,8	1,3	- 0,1	- 1,0	- 1¼	¼	(0)

^a De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van de Wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ). Zie CEP 2004, blz. 99.

Werkgelegenheidsbarometer

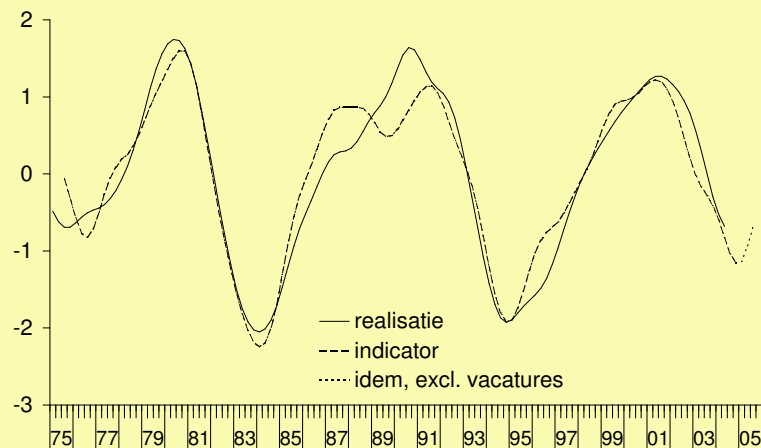
Het CPB maakt gebruik van een conjunctuurindicator om eventuele omslagen in de economische activiteit (BBP) in de nabije toekomst bijtijds te kunnen signaleren. In aanvulling daarop heeft het CPB een 'leading indicator' voor de werkgelegenheidsontwikkeling samengesteld, de zogenoemde werkgelegenheidsbarometer. De verschillende voorlopende arbeidsmarktindicatoren zijn onlangs weer onderzocht op hun bruikbaarheid.^a Vijf reeksen blijken drie tot zeven kwartalen vooruit een naderende omslag in de ontwikkeling van de werkgelegenheid (in arbeidsjaren) aan te kunnen geven.

Samenstelling werkgelegenheidsbarometer

Voorlooptijd in kwartalen

Ontslagaanvragen	6
Faillissementen	6
Vacatures	3
Uitzendvolume	7
CPB-conjunctuurindicator	3

CPB-werkgelegenheidsbarometer, 1975-2005^a

^a Deze indicator geeft de verhouding aan tussen het actuele en trendmatige niveau van de werkgelegenheid (in arbeidsjaren). Een opgaande (neergaande) lijn geeft aan dat de groei hoger (lager) ligt dan de trendmatige groei.

De meeste voorlopende reeksen wijzen op een kentering op de arbeidsmarkt, te weten de CPB-conjunctuurindicator, faillissementen, vacatures en uitzendvolume, terwijl bij de ontslagaanvragen de ongunstige ontwikkeling lijkt af te vlakken. Op basis van de vijf geselecteerde reeksen geeft de werkgelegenheidsbarometer voor de resterende kwartalen van 2004 weliswaar nog een voortzetting aan van de neergaande ontwikkeling, maar het dalingstempo vermindert al wel (zie figuur). Het aantal vacatures heeft een te korte voorlooptijd om al iets over 2005 te kunnen zeggen.^b Op basis van de overige vier variabelen geeft de barometer een omslag aan. Afgaande op deze indicatoren zal de situatie op de arbeidsmarkt in de loop van 2005 verder verbeteren. Dit signaal ondersteunt de prognose dat de werkgelegenheid volgend jaar aantrekt.

^a De werkgelegenheidsbarometer is in 1993 voor het eerst gepubliceerd. Meer informatie over (de revisie van) de werkgelegenheidsbarometer staat in een CPB Memorandum op de website, www.cpb.nl.

^b Voor de CPB-conjunctuurindicator zijn 'realisaties' tot en met het eerste kwartaal van 2005 beschikbaar. Ondanks de korte voorlooptijd kan deze reeks daarom toch gebruikt worden voor de raming voor 2005.

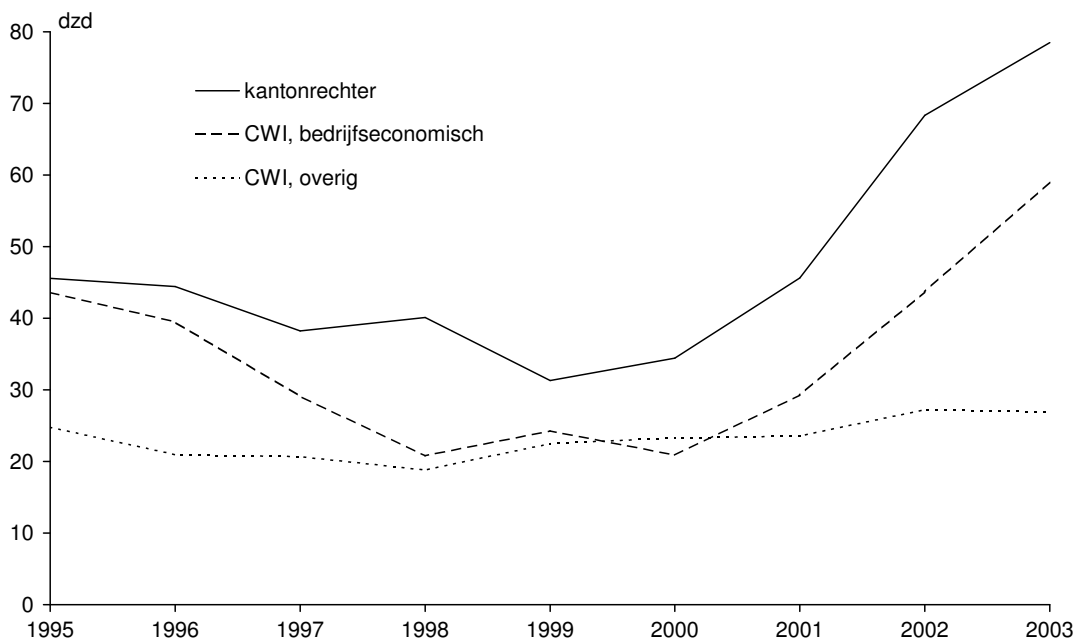
In de projectie voor 2004 is de teruggang van de werkgelegenheid wederom volledig geconcentreerd bij de marktsector. Deze neergang volgt op twee eerdere jaren van werkgelegenheidsverlies in de marktsector, met name bij de industrie, de bouwnijverheid en de financiële en zakelijke dienstverlening. De zorgsector blijft de grootste motor van de werkgelegenheidsgroei, alhoewel het groeitempo in die sector lager ligt dan in voorgaande jaren. In 2004 en 2005 steekt ook de ontwikkeling bij de overheid, evenals in voorgaande jaren, gunstig af bij die in de marktsector. Tegenover een inkrimping van de personeelssterkte in het openbaar bestuur en bij de krijgsmacht staan uitbreidingen in het onderwijs, en in iets mindere mate bij justitie en politie.

Onder zelfstandigen neemt de werkgelegenheid verder af. Dit wordt met name veroorzaakt door de sector landbouw. Bij de overige sectoren stabiliseert het aantal zelfstandigen na de sterke groei in de periode van begin jaren negentig tot eind jaren negentig.

Ontslagprocedures

Op het gebied van het ontslagrecht kent Nederland een duaal systeem: bedrijven kunnen een verzoek tot ontbinding van een arbeidsovereenkomst zowel bij het Centrum voor Werk en Inkomen (CWI) als bij een kantonrechter indienen. Hoewel de kantonrechter vaak een ontslagvergoeding toekent waar de CWI's dat niet kunnen, kiezen werkgevers soms toch voor de 'duurdere' kantonrechter. Een belangrijke reden is dat het CWI bepaalde criteria strikter toepast, zoals het Last-In-First-Out principe, zodat ontslagaanvragen voor bepaalde werknemers soms niet worden toegekend. Omdat de kantonrechter gemiddeld genomen makkelijker het ontslag toelaat en het ontslag hierbij sneller ingaat kan deze route, ondanks de ontslagvergoeding, voor werkgevers toch aantrekkelijk zijn.

Figuur 4.2 Ontslagaanvragen per jaar, 1995–2003

De CWI's registreren en rapporteren de reden van ontslag van ontslagaanvragen. In figuur 4.2 worden deze aanvragen in twee categorieën ingedeeld. Het aantal ontslagaanvragen om bedrijfseconomische redenen bij de CWI's bereikte een dieptepunt in 2000 en lijkt met de conjunctuur mee te bewegen, terwijl het aantal ontslagaanvragen om overige redenen stabiel blijft gedurende de periode. Het aantal ontbindingsverzoeken dat bij de kantonrechters om bedrijfseconomische redenen wordt ingediend is onbekend, omdat daar de reden van ontslag niet wordt geregistreerd. Het aantal aanvragen bij de kantonrechters, ongeacht de reden van ontslag, is vanaf 2000 sterk gestegen, net zoals de aanvragen om bedrijfseconomische redenen bij de CWI's (zie figuur 4.2). Het is daarom aannemelijk dat ontslagaanvragen bij de kantonrechter in belangrijke mate geschieden om bedrijfseconomische redenen. Werkgevers maken dus een afweging tussen het CWI en de kantonrechter bij ontslag om bedrijfs-economische redenen.

Vanwege de dualiteit is het Nederlandse systeem van ontslagrecht uniek in Europa. In een recente studie van de OESO³³ blijkt dat het Nederlandse stelsel van ontslagrecht bij individueel en collectief ontslag tot de meest restrictieve van Europa behoort. De procedure via de CWI's wordt door de OESO als restrictief gekenmerkt op grond van de relatief strikte criteria en de relatief lange opzegtermijn bij de toekenning van het ontslag. De procedure via de kantonrechter wordt eveneens als restrictief beoordeeld vanwege haar relatief hoge ontslagvergoeding. De studie onderkent niet dat het Nederlandse ontslagrecht enige flexibiliteit kent doordat werkgevers kunnen kiezen tussen de twee routes tot ontslag.

Door de voorgenomen wetgeving anticumulatie WW zullen de ontslagprocedures moeizamer worden en zal het Nederlandse ontslagrecht aan flexibiliteit inboeten. Als de ontslagvergoeding, voor zover deze geen betrekking heeft op scholing of reïntegratie, wordt gekort op de uitkering zullen werknemers waarschijnlijk vaker ernstig bezwaar aantekenen tegen ontslag. Zonder overeenstemming tussen werkgever en werknemer over een ontslagvergoeding kan de zaak niet pro forma worden afgedaan, maar moet de kantonrechter inhoudelijk toetsen of het ontslag terecht is. Het verschil tussen ontslag via het CWI en de kantonrechter zal hierdoor afnemen. Enerzijds zal de WW minder aantrekkelijk worden door anticumulatie van de ontslagvergoeding, met name als alternatieve uittredingsroute voor oudere werknemers. Hierdoor zal het beroep op de WW enigszins afnemen. Anderzijds zullen bedrijven minder snel personeel aannemen, omdat het eventuele ontslag moeilijk is.

4.1.3 Arbeidsaanbod, werkloosheid en vacatures

Het arbeidsaanbod groeit in de projectie in 2004 met ongeveer 30 000 en in 2005 met ongeveer 95 000 personen, hetgeen neerkomt op een toename met ½% respectievelijk 1¼% (zie tabel 4.5). In 2004 heeft de conjunctuur een sterk negatieve invloed via het 'discouraged worker' effect, zodat de geraamde stijging van 30 000 personen ruim beneden de toename van het structurele arbeidsaanbod (zie tabel 4.4 voor een decompositie hiervan) van ongeveer 75 000

³³ OESO, Employment protection regulation and labour market performance, in: Employment Outlook, 2004.

ligt. In 2005 trekt de vraag naar arbeid weer enigszins aan, zodat de geraamde stijging van 95 000 dichter bij de toename van het structurele arbeidsaanbod van ongeveer 115 000 ligt.

Tabel 4.4 Decompositie toename arbeidsaanbod, 2004-2005			
	2004		2005
	mutaties in dzd personen		
Trend	30		30
w.v. demografie		– 20	– 20
participatie		50	50
Beleid	45		60
Statistisch effect VLZ	0		25
Structureel arbeidsaanbod	75		115
Conjunctuureffect	– 45		– 20
Totaal	30		95

De trendmatige groei (naar verwachting 30 000 in 2004 en 2005) wordt vooral veroorzaakt door het zogenaamde ‘cohort effect’ in de arbeidsparticipatie van vrouwen (naar verwachting 50 000 in 2004 en 2005). Jongere generaties vrouwen participeren immers meer dan oudere generaties. Dit wordt treffend in beeld gebracht door een recente studie van de OESO, waarin de arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland wordt besproken.³⁴ Vrouwen geboren in 1936–1940 hadden op de leeftijd 30–34 met 20% een fors lagere arbeidsparticipatie dan de vrouwen geboren in 1966–1970 die op dezelfde leeftijd een participatie hebben van ongeveer 75%. Voor ieder cohort is de arbeidsparticipatie hoger dan voor het voorgaande cohort.

Tegenover het positieve participatie-effect staat een negatief demografisch effect. Het negatieve demografische effect van de veroudering van de bevolking in de beroepsgeschikte leeftijden overtreft ruimschoots het licht positieve demografische effect van de groei van de bevolking. Het totale demografische effect wordt geraamd op ongeveer – 20 000 in 2004 en 2005.

Verschillende beleidsmaatregelen hebben een positief effect op het arbeidsaanbod in de komende jaren. Deze effecten worden geraamd op 45 000 personen in 2004 en 60 000 personen in 2005. Een belangrijk deel daarvan wordt veroorzaakt door de hervormingen in de WW, zoals de afschaffing van de vervolgitkering WW per augustus 2003 en de afschaffing van de kortdurende uitkering per januari 2005. Beide maatregelen zullen vanaf 2005 een sterk volume-effect op het arbeidsaanbod hebben. Verder spelen de herkeuringen in de WAO die per oktober 2004 zullen beginnen een belangrijke rol. De overgang van VUT naar prepensioen heeft nog een klein effect, omdat de meeste bedrijfstakken in het begin van de overgangperiode tussen VUT en prepensioen zitten. Tot slot heeft de verlenging van de loondoorbetalingsverplichting

³⁴ J.M. Burniaux, R. Duval en F. Jaumotte, Coping with ageing: A dynamic approach to quantify the impact of alternative policy options on future labour supply in OECD countries, Economics Department Working Papers No. 371, 2004.

bij ziekte (wet VLZ) van één naar twee jaar een positief statistisch effect op het arbeidsaanbod, ter grootte van ongeveer 25 000 personen. Deze maatregel verklaart voor een belangrijk deel waarom de toename van het structurele arbeidsaanbod in 2005 zoveel hoger ligt dan in 2004. De maatregel heeft overigens ook een positief gedragseffect.³⁵

Tabel 4.5 Vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, 2000-2005								
	2001	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2005 ^a
	niveaus in dzd	mutaties per jaar in %						
Werkgelegenheid								
arbeidsjaren	6439	1,8	1,3	– 0,1	– 1,0	– 1¼	¼	(0)
personen totaal	8294	2,2	2,1	0,4	– 0,4	– 1	½	(¼)
personen vanaf 12 uur per week	7300	2,8	1,9	– 0,1	– 0,5	– 1	½	(¼)
Beroepsbevolking	7696	2,3	1,6	0,6	0,8	½	1¼	(1)
		niveaus in dzd						
Werkloze beroepsbevolking		270	252	302	396	495	550	
Werkloosheids- en bijstandsuitkeringen								
personen		623	572	572	640	715	750	
uitkeringsjaren		576	543	551	605	670	710	
		niveaus in % van de beroepsbevolking						
Werkloze beroepsbevolking		3,6	3,3	4,0	5,1	6½	7	
Werkloosheids- en bijstandsuitkeringen								
personen		8,3	7,5	7,5	8,3	9¼	9½	
uitkeringsjaren		7,7	7,2	7,2	7,9	8¾	9	

^a De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van de Wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ). Zie *CEP 2004*, blz. 99.

In 2005 groeit de werkgelegenheid in personen naar verwachting met ½%. Dit is iets meer dan de verwachte groei van ¼% voor de werkgelegenheid in arbeidsjaren (tabel 4.5) als gevolg van een verdere groei van deeltijd. Het veel voorkomen van deeltijd betekent dat het aantal gewerkte uren per persoon van de potentiële beroepsbevolking relatief laag is. In een internationale vergelijking scoort Nederland als één van de laagste van de OESO-landen (zie kader). De groei van deeltijd in Nederland is al ruim een decennium hoog. Er zijn geen aanwijzingen dat deze groei in de komende jaren zal afzwakken, omdat de participatie van vrouwen nog steeds toeneemt en omdat bedrijfstakken waarin veel in deeltijd wordt gewerkt, zoals de zorg, nog steeds groeien.

³⁵ Zie H. Stegeman, Verwerking wet Verlenging Loondoorbetaling bij Ziekte in CEP 2004, CPB Memorandum 86, 2004.

Arbeidsduur en arbeidsparticipatie

In vergelijking met andere Europese landen is de gemiddelde arbeidsduur per werknemer in Nederland uitzonderlijk laag. Voor een deel hangt dit samen met het relatief hoge aantal verlofdagen in Nederland^a, waardoor het aantal gewerkte weken per jaar wat lager is dan in de meeste andere Europese landen. De belangrijkste oorzaak van het verschil in arbeidsduur wordt echter niet zozeer gevonden in het aantal werkweken, maar eerder in de lengte daarvan (zie tabel). De gemiddelde werkweek in Nederland is met nog geen 32 uur beduidend lager dan in bijvoorbeeld Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk (respectievelijk 37, 36 en 38 uur).

Arbeidsduur in een aantal Europese landen (2002)

	Uren per week ^{a, c}	Weken per jaar ^{b, c}	Uren per jaar, per werknemer	Bruto arbeidsparticipatie	Uren per jaar, per hoofd van de pot. beroepsbevolking
	(a)	(b)	(c)=(a)*(b)	(d)	(e)=(c)*(d)
Zwitserland	37,5	42,3	1586	81,3	1289
Verenigd Koninkrijk	38,2	40,5	1546	76,6	1184
Denemarken	36,3	38,9	1410	79,9	1127
Finland	38,8	38,5	1491	74,5	1111
Spanje	38,8	42,2	1639	67,1	1100
Noorwegen	37,3	36,0	1339	80,3	1075
Zweden	38,1	35,4	1349	79,0	1066
Duitsland	36,5	40,6	1480	71,5	1058
Frankrijk	36,2	40,5	1467	68,3	1002
Italië	37,4	41,0	1533	61,2	938
Nederland	31,8	38,4	1223	76,5	936
België	36,3	40,0	1451	64,1	930

^a Het aantal uren per week is inclusief overwerk.

^b Bij de berekening van het aantal werkweken wordt gecorrigeerd voor vakantie- en verlofdagen, en ziekte.

^c Definities wijken af van CBS-definities om internationale vergelijking mogelijk te maken.

Bron: OESO, Employment Outlook, 2004.

Het hoge aantal deeltijdbanen in Nederland vormt een voor de hand liggende verklaring voor de relatief lage arbeidsduur. In Nederland werkt 34% van de personen die in deeltijd werken (korter dan 30 uur per week) in de belangrijkste baan, ruim tweemaal zo hoog als gemiddeld in de EU-15 en de OESO-landen. Dit hoge aantal deeltijdbanen in Nederland wordt voor een belangrijk deel verklaard uit de voorkeuren van werknemers,^b zodat het waarschijnlijk is dat dit gepaard gaat met een hogere arbeidsparticipatie. In andere landen zal immers een deel van de personen die in deeltijd hadden willen werken helemaal niet participeren, zodat de arbeidsdeelname gemeten in personen daar lager is. Een vergelijking over alle landen van de OESO^c laat zien dat dit inderdaad het geval is: Nederland kent weliswaar het laagste aantal gewerkte uren per werknemer, maar de participatiegraad ligt iets boven het gemiddelde. Ook voor andere OESO-landen lijkt een dergelijk negatieve correlatie tussen arbeidsduur en participatiegraad te gelden.^d Het positieve participatie-effect weegt echter niet op tegen het negatieve arbeidsduureffect. Op België na kennen alle genoemde landen een hoger aantal gewerkte uren per hoofd van de potentiële beroepsbevolking dan Nederland.

^a Zie MEV 2002, blz. 93.

^b Zie R. Euwals en M. Hogerbrugge, Explaining the growth of part-time employment: Factors of supply and demand. CPB Discussion Paper, No. 31, 2004.

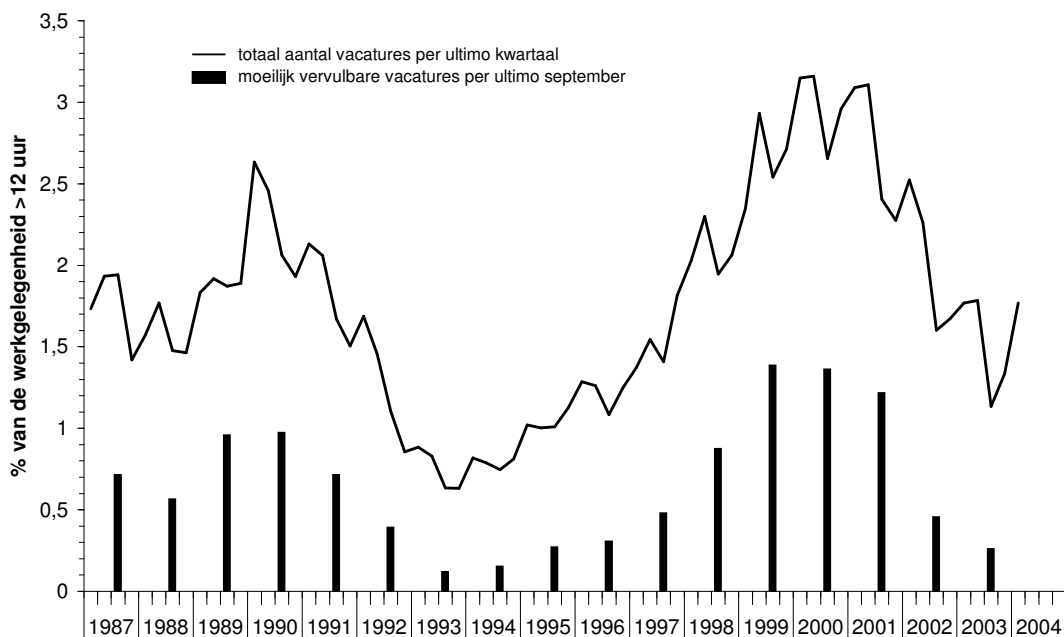
^c Zie OESO, Employment Outlook, 2004.

^d Hiermee is echter nog niet bewezen dat een causaal verband bestaat tussen arbeidsduur en participatiegraad. Zie onder meer OESO 2004, op. cit.; CPB, De macro-economische effecten van arbeidsduurverlenging, CPB Notitie 2004/16; A. Kapteyn, A. Kalwij en A. Zaidi, The myth of worksharing, Labour Economics, vol. 11, blz. 293-313, 2004.

De werkloosheid loopt in 2004 naar verwachting op tot 495 000 personen, ofwel 6½% van de beroepsbevolking. Het lichte herstel van de vraag naar arbeid in 2005 is niet sterk genoeg om de stijging van het arbeidsaanbod te absorberen. Hierdoor stijgt de werkloosheid volgend jaar verder naar 550 000 personen, ofwel 7% van de beroepsbevolking. De evenwichtswerkloosheid stijgt naar verwachting verder tot 5¼% in 2004 en 5¾% in 2005. Deze toename wordt hoofdzakelijk verklaard door de grotere wig als gevolg van lastenverzwaringen en hogere pensioenpremies. In beide jaren ligt de geraamde werkloosheid ruim boven de evenwichtswerkloosheid. De conjuncturele component in de werkloosheid is dus hoog.

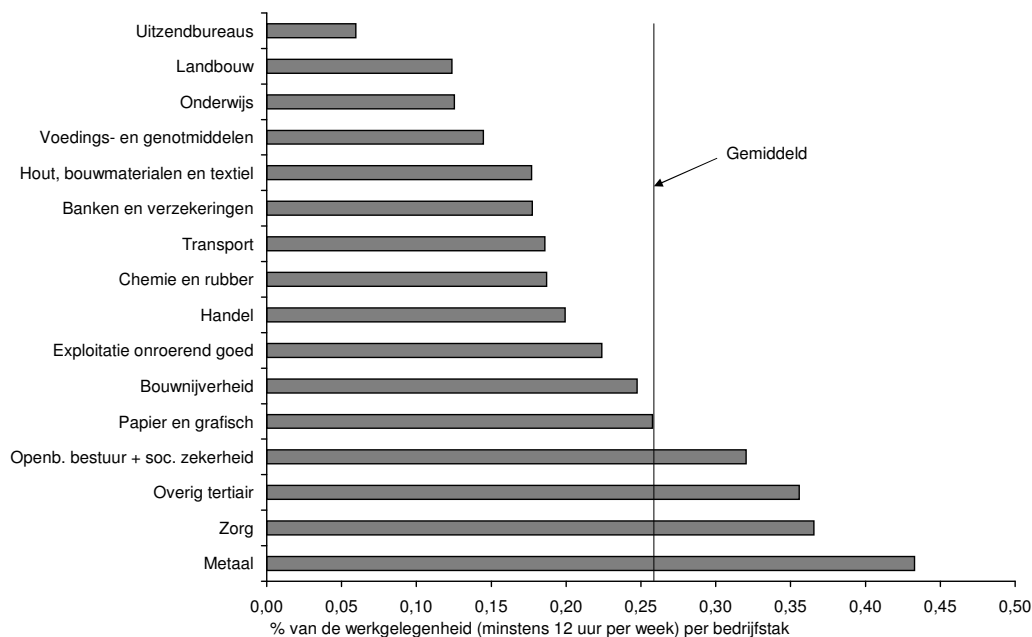
Tabel 4.5 toont de raming van de werkgelegenheid in arbeidsjaren en in personen. De ontwikkeling van de arbeidsduur van een voltijdswerknemer wordt gerapporteerd in bijlage A7. Deze wordt geraamd op basis van gegevens uit de laatst afgesloten cao's. In enkele cao's, zoals het openbaar vervoer en het beroepsgoederenvervoer, is een vermindering van het aantal ADV-dagen met één of anderhalve dag afgesproken ter financiering van het prepensioen. Het aantal werknemers dat hiermee te maken krijgt is klein, zodat deze afspraken de raming van de gemiddelde arbeidsduur nauwelijks beïnvloeden. De projectie voor 2004 en 2005 voorziet dan ook niet in een stijging van de gemiddelde arbeidsduur van voltijdswerknemers, die internationaal gezien laag blijft. Sommige cao's, zoals bij de politie en de tankstations, bieden op individuele basis de mogelijkheid tot een verlenging van de werkweek en een verhoging van het loon. Dergelijke afspraken komen niet tot uiting in de raming van de arbeidsduur. Mocht in de toekomst worden besloten tot een verlenging van de arbeidsduur, dan neemt de werkgelegenheid in personen op de korte termijn af. De mate waarin dat effect optreedt hangt sterk af van de reacties van de uurlonen (zie kader in paragraaf 1.2).

Figuur 4.3 Vacatures en moeilijk vervulbare vacatures (exclusief overheid), 1987-I t/m 2004-I

Het aantal vacatures als percentage van de werkgelegenheid daalt sinds medio 2001 (figuur 4.3). De stijging in het laatst waargenomen kwartaal duidt erop dat het diepste punt van het voorgaande conjunctuurdal in 1993 niet zal worden bereikt. Het aantal moeilijk vervulbare vacatures is sterk gedaald, van ongeveer 1,2% in 1999/2000 tot ongeveer 0,3% in 2003. Met name de bedrijfstak metaal kampte in 2003 met moeilijk vervulbare vacatures (figuur 4.4). De bedrijfstakken zorg en overig tertiair hebben al enige jaren te kampen met een relatief hoog percentage moeilijk vervulbare vacatures (zie blz. 107 van het CEP 2004).

Figuur 4.4 Moeilijk vervulbare vacatures naar bedrijfstak, 2003

4.2 Koopkracht

In de ramingen voor 2004 en 2005 neemt de koopkracht van huishoudens in doorsnee af met respectievelijk ¼% en 1%. Werknemers in de collectieve sector ondervinden zowel dit jaar als volgend jaar een grote koopkrachtdaling. In 2005 gaan verder vooral uitkeringsgerechtigden zonder kinderen erop achteruit. De koopkracht van 65-plussers ontwikkelt zich in beide jaren relatief gunstig.

De koopkracht van huishoudens neemt, na de sterke daling in 2003, in de raming voor 2004 nog iets verder af. Huishoudens ondervinden in doorsnee een koopkrachtdaling van ¼%-punt (zie tabel 4.6). Dit blijkt uit berekeningen voor een steekproef van ongeveer 40 000 huishoudens die ieder representatief zijn voor gemiddeld 150 huishoudens. De contractlonen in de marktsector nemen gemiddeld met 1½% toe en komen daarmee net boven de verwachte inflatie van 1¼%

uit. Het wettelijk minimumloon en de uitkeringen nemen op jaarbasis nominaal slechts met 0,6% toe.

De koopkracht van werkenden in de marktsector ($-1/4\%$) ontwikkelt zich iets gunstiger dan die van uitkeringsgerechtigden ($-1/2\%$). De daling voor uitkeringsgerechtigden wordt voornamelijk veroorzaakt door de beperkte stijging van de uitkeringen en de versoering van de huursubsidie per 1 juli 2004. De koopkrachtontwikkeling van werknemers in de collectieve sector (-2%) steekt ongunstig af bij die van de overige werkenden. De contractlonen zijn beleidsmatig gekort en de verdere stijging van de pensioenpremies en de invoering van een middelloonstelsel met gemiddeld lagere franchises is nadelig voor hun koopkracht. Veel 65-plussers gaan er dit jaar iets op vooruit.

Tabel 4.6 Koopkracht (exclusief incidenteel) naar huishoudtype, inkomensbron hoofdverdiener en huishoudinkomen, 2004-2005												
Bruto huishoudinkomen ^a	Alleenverdieners		Tweeverdieners		Alleenstaanden ^b		Alle huishoudtypen					
	2004 ^c	2005 ^d	2004 ^c	2005 ^d	2004 ^c	2005 ^d	2004 ^c	2005 ^d				
mediaan koopkrachtmutatie in %												
Werknemers												
< 150% WML	1/2	- 1/4	}	1/4	}	- 1	0	- 1 1/2				
150-250% WML	- 1	- 1 1/4							- 1 1/4	- 2	}	- 3/4
> 250% WML	- 1	- 1	- 3/4	- 1 1/4	- 1	- 1 1/4						
Uitkeringsgerechtigden												
< 120% WML	- 1/4	- 1	}	- 1/2	}	- 1 1/2	- 1/2	- 2	}	- 1/2	}	- 1 3/4
> 120% WML	- 3/4	- 1 1/4										
65-plussers												
< 120% AOW	}	- 1/4	}	1/4	1/2	1/4	1/2	- 1/4	}	1/2	}	- 1/4
> 120% AOW												
Totaal										- 1/4		- 1
^a Bruto inkomen uit arbeid of uitkering; WML = bruto minimumloon, AOW = bruto 100% AOW-uitkering.												
^b Inclusief alleenstaande ouders.												
^c De verhoging van de eigen bijdragen AWBZ, de versoering van de bijstand en de tegemoetkoming buitengewone uitgaven zijn niet in de koopkracht verwerkt; het gemiddelde effect over alle huishoudens is -1/4%.												
^d De invoering van de wet Basisvoorziening Kinderopvang is niet in de koopkracht verwerkt.												

In de raming voor 2005 ondervinden huishoudens een mediane koopkrachtontwikkeling van -1% (zie tabel 4.6). De contractlonen in de markt nemen nog slechts met gemiddeld $3/4\%$ toe, terwijl de werknemers in de collectieve sector weinig tot geen loonstijging krijgen. Ook het wettelijk minimumloon en de uitkeringen worden bevroren. De geraamde inflatie bedraagt $1\frac{1}{4}\%$, waardoor per saldo de reële lonen en uitkeringen dalen. Bovendien worden de lasten van gezinnen met $1\frac{3}{4}$ mld euro verzwaard. Bijna alle huishoudens ondervinden in 2005 een koopkrachtdaling; dit is ook duidelijk te zien in de puntenwolken (figuur 4.5). Dynamische koopkrachteffecten, die bijvoorbeeld het gevolg zijn van veranderingen in de huishoud-

samenstelling of de sociaal-economische positie, komen in dit statische beeld niet tot uitdrukking.

Alle huishoudens ondervinden nadeel van de afschaffing van de Zalmsnip, een korting van 45 euro op de lokale lasten. Ook de stijging van de belastingtarieven in de eerste twee schijven met respectievelijk 0,8%-punt en 1,4%-punt is ongunstig voor de koopkracht. De stijging van de algemene heffingskorting met 43 euro en de verlenging van de eerste schijf is onvoldoende om deze tariefsmutaties te compenseren.

De koopkracht van ZFW-verzekerden ontwikkelt zich gemiddeld iets gunstiger dan die van particulier verzekerden. De invoering van de no-claimteruggaveregeling à 250 euro in de ZFW heeft naar verwachting een positief effect per verzekerde van gemiddeld 20 euro per jaar door de afname van de vraag naar zorg. De nominale premie zal door de no-claim met circa 60 euro toenemen, terwijl de gemiddelde teruggaaf per verzekerde naar verwachting op circa 80 euro zal uitkomen (zie kader). Afhankelijk van het beroep op zorg zullen de individuele effecten gunstiger of juist ongunstiger zijn dan dit gemiddelde. De particulier verzekerden, daarentegen, zien een stijging van de particuliere ziektekostenpremies tegemoet.

Tabel 4.7 Koopkracht standaard huishoudens (exclusief incidenteel), 2001-2005

	2001	2002	2003	2004	2005
	mutaties in %				
Modaal	6,3	1,1	- 1,3	0	- ¾
Modaal, alleenstaand	4,8	0,3	- 1,3	- ¼	- 1¾
2 x Modaal	4,8	- 0,2	- 1,1	- 1	- 1¼
Tweeverdieners, 1½ x modaal met kinderen	6,1	0,6	- 1,3	1¼	- 1
Minimumuitkeringsgerechtigde met kinderen ^a	4,3	2,1	- 0,9	¼	- ¼
Minimumuitkeringsgerechtigde, alleenstaand ^a	2,9	0,7	- 1,1	- ¼	- 1½
AOW, alleenstaand	3,4	1,1	- 0,7	½	- ¼

^a De koopkracht van de huishoudens op minimumniveau met huursubsidie neemt in 2004 en 2005 ½ tot ¾-punt minder toe door de verlaging van de huursubsidie met 12 euro per maand per 1 juli 2004 en 2,28 euro per maand per 1 juli 2005 en de gelijktijdige lagere indexatie van de normhuren.

Huishoudens met kinderen gaan er over het algemeen minder op achteruit dan huishoudens zonder kinderen. De verhoging van de aanvullende kinderkorting met 135 euro is gunstig voor huishoudens met kinderen en een inkomen tot 30 000 euro. Daarnaast is voor werkende tweeverdieners met kinderen en werkende alleenstaande ouders de hogere aanvullende combinatiekorting positief.

Vanaf 2005 kan de bijtelling van het eigenwoningforfait niet hoger zijn dan de hypotheekrenteaftrek. Huiseigenaren die hun hypotheek hebben afgelost, hoeven het eigenwoningforfait dus niet meer bij hun inkomen op te tellen. Vooral voor ouderen is dit gunstig, omdat zij relatief vaak hun hypotheekschuld hebben afgelost. De hertaxatie van de WOZ-waarden en de daarmee gepaard gaande verlaging van de tarieven pakt gemiddeld neutraal uit. Voor huiseigenaren met een lagere WOZ-waardestijging dan gemiddeld pakt deze

Boeking no-claimteruggave in de koopkracht

Betalingen vinden soms niet plaats in het jaar waarop zij betrekking hebben. Bij de berekening van de koopkracht moet dan een keuze gemaakt worden of de betaling geboekt wordt in het jaar waarin de feitelijke betaling plaatsvindt (kasbasis) of in het jaar waarop deze betrekking heeft (transactiebasis). Boeking op kasbasis heeft als voordeel dat dit meer aansluit bij de liquiditeit die huishoudens ervaren. Boeking op transactiebasis is soms inzichtelijker, doordat de effecten zichtbaar zijn in het jaar waarin maatregelen ingaan.

Bij de berekening van de koopkracht wordt bijvoorbeeld uitgegaan van de uiteindelijk te betalen belasting en premies volksverzekeringen (transactiebasis). Huishoudens met bijzondere bijtel- en aftrekposten, zoals eigenwoningforfait, hypotheekrente, buitengewone uitgaven of vermogen moeten na afloop van het jaar aangifte doen. Ondanks het bestaan van voorheffingen en voorlopige teruggaven vindt er meestal na afloop van het jaar nog een verrekening met de fiscus plaats. Huishoudens weten echter de tarieven en kunnen hiermee redelijkerwijs rekening houden bij hun bestedingen. De verschillen tussen 'kas' en 'trans' worden niet betrokken in de berekening van de koopkracht.

In het verlengde hiervan wordt de invoering van de no-claimteruggave in de zorg op transactiebasis verwerkt in de koopkracht. Bij de invoering van de no-claimteruggave in de zorg moeten ZFW-verzekerden in 2005 per volwassene 250 euro vooruitbetalen; in 2006 krijgen zij gemiddeld 80 euro terug. De teruggave kan geboekt worden in het jaar waarop deze betrekking heeft (2005) of in het jaar waarin deze feitelijk plaatsvindt (2006). Een voorbeeld kan de gevolgen van deze keuze verduidelijken.

Stel dat de invoering van een no-claimteruggave in de zorg wordt gecompenseerd door een gemiddeld even grote premieverlaging. De premieverlaging is dan gelijk aan 170 euro (vooruitbetaling minus gemiddelde teruggave). Bij boeking van de teruggave op transactiebasis, dus in het jaar waarop de teruggave betrekking heeft, heeft de invoering van de no-claimteruggave geen effect op de ziektekosten. Het voorschot van 250 euro wordt gecompenseerd door de premieverlaging van 170 euro en de teruggave van 80 euro. Op transactiebasis is het koopkrachteffect dus nihil.

Als de teruggave op kasbasis, dus in het jaar van de feitelijke betaling, wordt geboekt, is er in het jaar van invoering wel een voorfinanciering van 80 euro, maar geen teruggave. De ziektekosten stijgen dan met 80 euro (250 euro minus 170 euro). In het jaar na invoering is er een teruggave van 80 euro en weer een voorfinanciering van 80 euro; de ziektekosten zijn dan lager dan in het voorgaande jaar. Uitgaande van een nominaal beschikbaar inkomen van 16 000 euro zijn de resulterende koopkrachteffecten op kasbasis in het jaar van invoering $-1\frac{1}{2}\%$ en het jaar daarna $+1\frac{1}{2}\%$. Met name dit laatste effect is weinig inzichtelijk, omdat het niet verbonden is met een maatregel die in dat jaar ingaat. Over de gehele kabinetsperiode (2004-2007) bezien is op kasbasis het beschikbaar inkomen iets lager, maar het effect op de gemiddelde koopkrachtmutatie blijft nihil.

operatie positief uit, voor huiseigenaren met een hogere WOZ-waardestijging negatief.

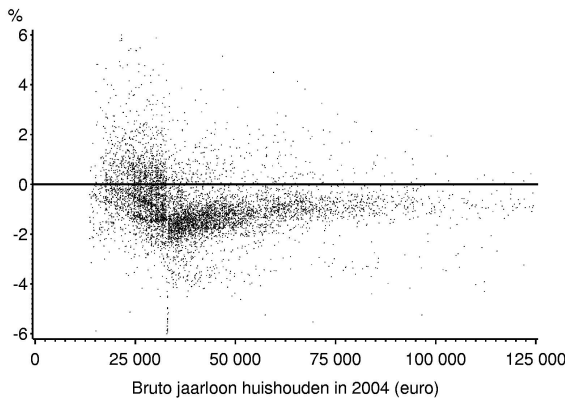
Huishoudens met veel vermogen profiteren in 2005 van de stijging van de lange rente;

huishoudens met veel schulden moeten meer rente gaan betalen.

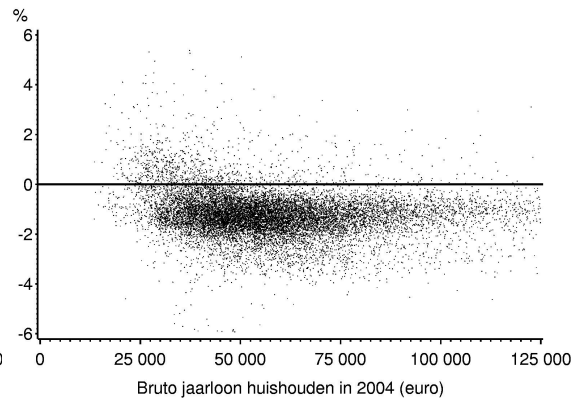
In het algemeen is de koopkrachtontwikkeling van werkenden ($-1\frac{1}{4}\%$) gunstiger dan die van uitkeringsgerechtigden ($-1\frac{3}{4}\%$). De afschaffing van de fiscale faciliteit voor dubbel spaarloon voor werknemers die in één jaar twee werkgevers hebben en pc-privé is weliswaar nadelig voor de koopkracht van werkenden, maar daar staan een verhoging van de arbeidskorting en de aanvullende combinatiekorting tegenover. Uitkeringsgerechtigden, daarentegen, ondervinden nadeel van de bevrozing van de uitkeringen; ook slaat de korting op de huursubsidie vooral bij deze groep neer. De uiteenlopende koopkrachtontwikkeling van

Figuur 4.5 Koopkracht (exclusief incidenteel) naar huishoudtype, inkomensbron hoofdverdiener en huishoudinkomen, 2005 (mutatie in %)

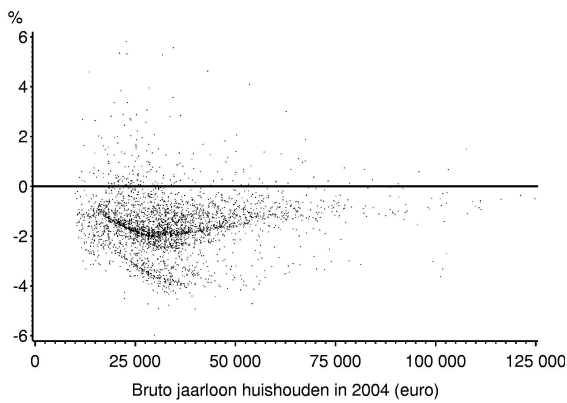
Werkenden alleenverdieners

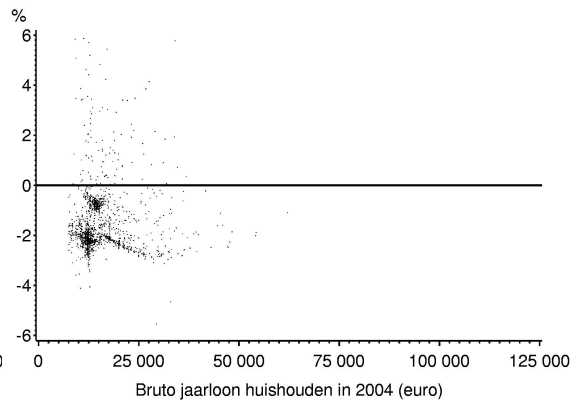
Werkenden tweeverdieners

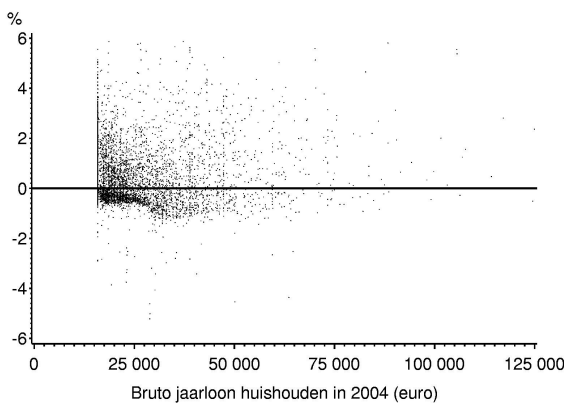
Werkenden alleenstaanden

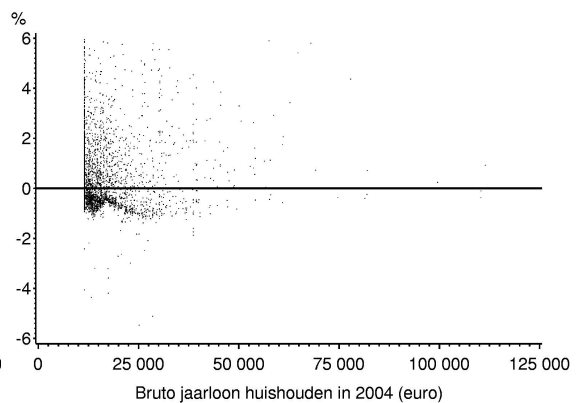
Uitkeringsgerechtigden alleenstaanden

65-plussers tweeverdieners

65-plussers alleenstaanden

werkenden en uitkeringsgerechtigden zorgt voor een daling van de replacement rate, de verhouding tussen het beschikbaar inkomen uit een uitkering en uit werk, met $\frac{1}{4}\%$ -punt.

De koopkracht van 65-plussers ($-\frac{1}{4}\%$) steekt gunstig af bij die van de uitkeringsgerechtigden en werkenden. De nieuwe bruto toeslag op de AOW van 60 euro en de verhoging van de (alleenstaande) ouderenkortingen zijn hiervan de oorzaak.

5 De collectieve sector

5.1 De collectieve uitgaven

Ondanks de matige economische groei laat de collectieve-uitgavenquote dit jaar voor het eerst sinds 2000 een daling zien. Voor volgend jaar wordt een verdere daling verwacht. Dit weerspiegelt de aanzienlijke ombuigingen van de kabinetten Balkenende, waaronder de bevrozing van de contractlonen in de collectieve sector en van de sociale uitkeringen. De aanvullende beleidspakketten uit de Miljoenennota 2004 en 2005 leiden tot een aanzienlijke onderschrijding van het uitgavenkader dat is opgesteld op basis van het Hoofdlijnenakkoord. De verhouding tussen het aantal inactieven en actieven stijgt in 2004 en 2005 verder tot 70½%, een stijging met 4½%-punt ten opzichte van 2001. Deze stijging wordt met name veroorzaakt door de sterke toename van de werkloze beroepsbevolking.

5.1.1 Beleidsuitgangspunten

Aanpassing beleidsuitgangspunten 2004

Na afronding van het CEP 2004 heeft het kabinet besloten tot een aanvullend beleidspakket, waaruit een netto-uitgavenbeperking van 1,5 mld euro in 2004 en 2005 voortvloeit. In 2004 wordt het grootste deel van de maatregelen genomen op de rijksbegroting in enge zin. Het betreft vooral eenmalige maatregelen die het EMU-saldo niet structureel verbeteren. Met De Nederlandsche Bank is de afspraak gemaakt dat wordt teruggekeerd naar uitkering van een interim-dividend (eenmalig 0,35 mld euro). Ook worden extra landbouwgronden verkocht (0,15 mld). Daarnaast wordt een aantal uitgaven doorgeschoven van 2004 naar latere jaren. Dit geldt voor de extra uitgavenruimte voor ontwikkelingssamenwerking (ODA) uit hoofde van de aflossing door India (0,3 mld euro), investeringsuitgaven voor de Betuweroute en de tweede Coentunnel (0,25 mld euro) en aanschaf van defensiematerieel (0,1 mld euro). De structurele maatregelen blijven beperkt tot het verkleinen van het budget voor aanbesteding (0,2 mld euro). Tot slot heeft de doorwerking van dit pakket maatregelen in 2004 een korting van 0,2 mld euro tot gevolg op de voeding van het Gemeente- en Provinciefonds.

Op het terrein van de zorg verwacht het kabinet zonder nadere maatregelen in 2004 een grote overschrijding in de AWBZ. Daarom zijn de productieafspraken tussen de zorgkantoren en de zorgaanbieders zoveel mogelijk op het niveau van 1 maart 2004 bevroren. Alleen in bijzondere situaties worden nog aanvullende productie-afspraken gehonoreerd. In de raming van de AWBZ-uitgaven wordt rekening gehouden met geld voor het wegwerken van knelpunten en met weglek naar Persoonsgebonden budgetten (PGB's). Het CPB ging in het CEP 2004 uit van een lagere overschrijding in de AWBZ indien geen maatregelen werden genomen in 2004 en boekt derhalve voor de bevrozing van de productie-afspraken geen opbrengst in. De uitgavenraming in deze MEV impliceert wel volledige uitputting van het budget.

Beleid 2005

De Miljoenennota 2005 bevat de beleidsuitgangspunten voor 2005. Het daarin opgenomen beleid vloeit voort uit het Strategisch Akkoord, het Hoofdlijnenakkoord en de drie aanvullende beleidspakketten (zoals opgenomen in de Miljoenennota 2003, 2004 en 2005) die na beide regeerakkoorden zijn opgesteld (zie tabel 1.6). Bij de ombuigingen (bruto 4¾ mld euro) ligt de nadruk op bezuinigingen op zowel het volume als de beloning van het overheidsapparaat, het versoberen van diverse regelingen in de sociale zekerheid, het bevriezen van de uitkeringshoogte en bezuinigingen op diverse subsidieregelingen. De intensiveringen (1¼ mld euro) richten zich op veiligheid, kennis, mobiliteit en zorg.

De sociale zekerheidsuitgaven worden in 2005 beperkt door een aantal maatregelen. Zo wordt de WW verder versoberd. Na de afschaffing van de vervolgitkering in de WW in 2003, wordt de kortdurende WW-uitkering afgeschaft en tevens worden de eisen om in aanmerking te komen voor een WW-uitkering aangescherpt. Dit leidt in 2005 tot een besparing van 0,2 mld euro. In de komende jaren zal de besparing nog verder oplopen. Bij het aanvullend pakket in de Miljoenennota 2005 wordt de anticumulatie van WW-uitkeringen alsnog in 2005 ingevoerd (75 mln euro).³⁶ Eerder was deze maatregel, afkomstig uit het Strategisch Akkoord, geschrapt vanwege het Najaarsakkoord van 2003. Daarnaast wordt de leeftijd waarop werknemers in aanmerking kunnen komen voor de IOAW verhoogd van 50 naar 55 jaar. Dit levert vooral op termijn een besparing op. Net als in 2004 worden ook in 2005 de uitkeringen bevroren. Dit levert een besparing van 0,2 mld euro op. Het per 1 augustus 2004 afschaffen van de arbeidsongeschiktheidsregeling van zelfstandigen, de WAZ, leidt in 2005 tot een besparing van 20 mln euro. Doordat het een jaar duurt voordat zelfstandigen in deze regeling terechtkomen, treden in 2004 nog geen besparingen op. Een van de instrumenten om reïntegratie te bevorderen, de Wet op de (re)integratie arbeidsgehandicapten (wet Rea), wordt versoberd, onder meer door het schrappen van subsidies voor reïntegratietrajecten voor werknemers tijdens hun eerste of tweede ziektejaar. Dit leidt tot een besparing van 0,15 mld euro in 2005. De in 2004 verlengde loondoorbetalingsverplichting bij ziekte (wet VLZ) leidt tot een daling van de instroom in de WAO. Vanwege de daarmee samenhangende verlaging van de WAO-premie levert dit geen besparing op. Door het verlengen van de loondoorbetalingsverplichting bij ziekte komt wel capaciteit vrij om WAO-ers te herkeuren. Arbeidsongeschikten zullen gekeurd worden volgens het nieuwe, per 1 oktober 2004 aan te scherpen schattingsbesluit. Dit levert een besparing van 0,1 mld euro in 2005 op.

De sociale zekerheidsuitgaven stijgen in 2005 met 0,15 mld euro door de introductie van een bruto toeslag op de AOW. Deze wordt ingevoerd om de koopkrachtdaling van 65-plussers te verminderen.

In aanvulling op de in 2004 genomen maatregelen om de AWBZ-uitgaven te beheersen worden ook in 2005 maatregelen getroffen. Daartoe is in een convenant met de zorgaanbieders

³⁶ In de berekeningen is er vanuit gegaan dat deze maatregel per 1 januari 2005 van kracht wordt. Inmiddels is bekend geworden dat dit pas in de loop van 2005 het geval zal zijn.

Tabel 5.1 Kerngegevens collectieve sector, 2001-2005

	2001	2002	2003	2004	2005	
	% BBP					
Collectieve uitgaven						
Directe bestedingen	27,6	29,0	29,9	29,8	29,4	
w.v. beloning werknemers	10,1	10,5	10,8	10,8	10,7	
materiële aankopen	6,8	6,9	7,0	6,9	6,8	
investerings	3,3	3,6	3,6	3,4	3,4	
uitkeringen in natura	7,4	8,1	8,6	8,6	8,5	
Overdrachten in geld	15,7	15,5	15,9	15,7	15,4	
w.v. subsidies (incl. EU)	1,7	1,8	1,7	1,6	1,5	
overige overdrachten in geld	14,0	13,7	14,1	14,1	14,0	
w.v. huishoudens	11,1	11,2	11,7	11,7	11,5	
bedrijven	0,7	0,5	0,5	0,4	0,4	
buitenland	2,1	2,0	1,9	2,0	2,1	
Rente	3,4	3,1	2,9	2,9	2,9	
Bruto collectieve uitgaven	46,8	47,6	48,7	48,4	47,8	
Niet-belastingmiddelen	6,7	6,2	6,2	6,2	6,0	
w.v. materiële verkopen	3,1	3,1	3,2	3,1	3,1	
gasbaten	1,0	0,9	0,9	0,9	0,9	
overige inkomsten	2,6	2,2	2,1	2,2	2,1	
Netto collectieve uitgaven	40,1	41,4	42,5	42,2	41,8	
Collectieve lasten	40,0	39,4	39,3	39,3	39,2	
w.v. belastingen	25,7	25,6	24,8	24,6	24,9	
premies wettelijke sociale verzekering	14,3	13,9	14,5	14,7	14,3	
EMU-saldo en schuld						
EMU-saldo collectieve sector	- 0,1	- 1,9	- 3,2	- 2,9	- 2,6	
w.v. rijk ^a	- 0,1	- 1,0	- 3,0	- 2,4	- 2,2	
overige centrale overheid	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	
lokale overheid ^a	- 0,1	- 0,5	- 0,2	- 0,7	- 0,5	
wettelijke sociale verzekering	0,1	- 0,5	0,0	0,2	0,1	
EMU-saldo structureel (EC-methode)	- 2,4	- 3,2	- 2,6	- 2,0	- 1,3	
Bruto schuld collectieve sector (EMU)	52,9	52,6	54,1	55,9	58,0	
Diversen^b	mutaties in % per jaar					
Reële bruto collectieve uitgaven	2,6	2,3	1,5	$\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$	
Werkgelegenheid sector overheid	1,8	2,1	1,2	0	$\frac{1}{4}$	(- $\frac{1}{4}$)
Werkgelegenheid zorg (incl. zelfstandigen)	5,0	3,3	4,1	$2\frac{1}{4}$	1	($\frac{3}{4}$)
Loonvoet sector overheid	6,0	5,0	3,6	3	$\frac{1}{2}$	($\frac{3}{4}$)
Prijs netto materiële overheidsconsumptie (IMOC)	4,1	3,4	2,4	$1\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{2}$	
Verhouding niet-actieven versus actieven (in %)	65,9	66,5	67,5	$69\frac{1}{2}$	$70\frac{1}{2}$	

^a In 2003 komt het saldo voor de lagere overheid gecorrigeerd voor de invoering van het BTW-compensatiefonds 0,4% BBP lager uit en het saldo van het rijk 0,4% BBP hoger.

^b De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ). Zie CEP 2004, blz. 99.

afgesproken dat de AWBZ-uitgaven alleen binnen de financiële kaders van het regeerakkoord mogen groeien. De afspraak is verder dat de zorgaanbieders tot 2007 jaarlijks 1,25% meer cliënten helpen bovenop de groei van de beschikbare middelen. De maatregelen van 2004 en 2005 komen feitelijk neer op een terugkeer naar gebudgetteerde AWBZ-uitgaven. Ook in de curatieve zorg worden maatregelen genomen. Zo is er een convenant met de verzekeraars en ziekenhuizen afgesloten waarin de uitgaven aan ziekenhuiszorg tot 2007 worden geplafonneerd. Daarin is afgesproken dat de verwachte overschrijding van de beschikbare middelen in 2004 van 240 miljoen op de groeiruinimte voor 2005 wordt gekort. Hierdoor nemen de beschikbare middelen voor ziekenhuizen in 2005 nauwelijks toe. De productie zou wel moeten toenemen, omdat ook is afgesproken dat de ziekenhuizen in 2005 1,15% doelmatiger gaan werken. Bovendien is afgesproken om gericht te contracteren, waarbij de beschikbare ruimte vooral wordt aangewend op terreinen met probleemwachtijden.

In de ZFW wordt in 2005 een no-claimteruggaveregeling ingevoerd met een no-claimbedrag van maximaal 250 euro per volwassene (zie kader in paragraaf 5.2.1). In tegenstelling tot de eigen bijdragen bij een eigen risico, die tot de particuliere zorgconsumptie worden gerekend, behoren de uitgaven die samenhangen met de no-claimregeling wel tot de collectieve zorguitgaven. Over de zorgconsumptie die onder de no-claimteruggaveregeling valt, lopen de verzekerden zelf risico. Zij krijgen immers geen teruggave voorzover ze die zorg consumeren. Het gaat hierbij om een bedrag van circa 1,4 mld euro. De afname van de vraag naar zorg als gevolg van het gedragseffect bedraagt naar verwachting 0,2 mld euro in 2005. De beperking van het basispakket in 2004 wordt in 2005 voor een klein deel ongedaan gemaakt. Sommige zelfzorggeneesmiddelen worden weer opgenomen in het pakket en de hardheidsclausule bij het zittend ziekenvervoer zal ruimer worden toegepast. Deze maatregelen zijn bedoeld om chronisch zieken te ontzien en om het vervangen van zelfzorgmiddelen door duurdere middelen die nog wel worden vergoed, tegen te gaan.

5.1.2 De ontwikkeling van de collectieve uitgaven

De bruto collectieve-uitgavenquote (tabel 5.1) laat naar verwachting dit jaar voor het eerst sinds 2000 een daling zien. De reële groei van de collectieve uitgaven (gedefleerd met de prijsstijging van het BBP) zwakt sterk af, van 1½% in 2003 tot ¾% in 2004 en ¼% in 2005, terwijl de volumegroei van het BBP langzaam aantrekt. De zeer gematigde volumegroei van de collectieve uitgaven reflecteert de netto-ombuigingen, zoals vooral te zien is bij de functies openbaar bestuur, sociale zekerheid en overdrachten aan bedrijven (tabel 5.2). De stijging van de collectieve zorguitgaven wordt sterk beperkt door de verschuiving van collectieve naar particuliere zorgkosten. Tevens wordt de prijsstijging van de collectieve uitgaven beperkt door de bevrozing van de contractlonen in de collectieve sector en van de sociale uitkeringen. Ook is de prijsmutatie van de rentelasten nog steeds negatief, omdat de gemiddelde rentevoet op de schuld daalt als gevolg van het herfinancieringsvoordeel bij de huidige lage rentestand.

De netto collectieve-uitgavenquote vertoont hetzelfde patroon als de bruto quote. De relatief flinke volumemutatie van de niet-belastingmiddelen in 2004 is vooral het gevolg van het aanvullende beleidspakket, waarin de niet-belastingontvangsten een incidentele stimulans krijgen. Hoewel de gasbatenraming flink verhoogd is ten opzichte van het CEP 2004 (met name voor 2005) blijven de opbrengsten (in % BBP) van jaar op jaar gezien nagenoeg gelijk. Dit heeft te maken met zowel een lagere dollarkoers als met een lagere productie als gevolg van de liberalisering van de gasmarkt.

Tabel 5.2 Collectieve uitgaven naar functie, 2002-2005								
	2002	2005	2003	2004	2005	2003	2004	2005
	% BBP		volumemutaties in %			prijsmutaties in %		
Openbaar bestuur	11,4	11,0	- 0,1	- 1¼	- 1¾	3,1	2½	¾
Veiligheid	1,6	1,8	6,3	¾	3¼	3,3	2½	¾
Defensie	1,3	1,3	- 1,5	0	1	2,0	2¼	¾
Infrastructuur	2,0	2,0	0,7	- 3	½	1,9	1½	1
Onderwijs	4,9	5,3	3,2	2¾	2¼	3,1	2¼	½
Collectieve zorg	7,1	7,5	4,2	2	1¾	4,4	0	0
Sociale zekerheid	11,9	12,0	1,9	1	0	4,0	1	- ½
Overdrachten aan bedrijven	2,3	1,9	- 2,2	- 8½	- 4¾	3,0	1	¾
Internationale samenwerking	2,0	2,1	- 3,2	3½	6¾	3,0	1	¾
Rente	3,1	2,9	4,0	5¼	5¾	- 6,4	- 4¼	- 2½
Bruto collectieve uitgaven	47,6	47,8	1,7	½	¾	2,8	1	¼
Niet-belastingmiddelen	6,2	6,0	- 1,8	1¼	- 1¾	4,1	1	¾
Netto collectieve uitgaven	41,4	41,8	2,2	½	1	2,6	1	0
Bruto binnenlands product			- 0,9	1¼	1½	3,0	1	¾

Openbaar bestuur, veiligheid en defensie

Het volume van de uitgaven voor het openbaar bestuur krimpt zowel in 2004 als in 2005.

Maatregelen als de efficiencytaakstellingen bij het Rijk (DH-besluit 22-8-00) en de kortingen op het Gemeente- en Provinciefonds leiden naar verwachting tot een kleiner ambtenarenbestand en minder aankopen van goederen en diensten, inclusief inhuur van externen. De afgelopen jaren groeide de werkgelegenheid bij gemeenten nog met ruim 2% per jaar. De kortingen op het Gemeentefonds zullen naar verwachting tot een omslag leiden.

Als gevolg van de nieuwe Wet Werk en Bijstand zijn dit jaar de budgetten voor de ID-banen en WIW-banen onderdeel geworden van een flexibel en vrij besteedbaar reïntegratiebudget van gemeenten. Ultimo 2002 ging het om in totaal 83 000 banen, dat wil zeggen 4% van de werkgelegenheid bij de sector overheid en de zorg.³⁷ Hiervan waren er 52 000 ID-banen. Gedurende 2003 is de instroom van ID-banen sterk gedaald door een vacature-stop bij veel gemeenten. Zo was de instroom nog maar 800 personen, terwijl het in 2002 en 2001 ruim 10 000 personen betrof. Ook was de uitstroom tijdelijk hoger door de stimuleringsregeling

³⁷ De 90 000 banen bij de sociale werkplaatsen vallen overigens buiten het reïntegratiebudget.

gericht op het regulier maken van 10 000 ID-banen. Ultimo 2003 waren er daarom nog 44 000 ID-banen, een daling van 8 000 banen. Het aantal WIW-banen daalde in 2003 met 3 000. Voor 2004 en 2005 is verondersteld dat het aantal ID- en WIW-banen meeloopt met het totale reïntegratiebudget en dus ongeveer gelijk blijft.

De functie veiligheid omvat de uitgaven aan politie en justitie. Deze nemen toe door de extra gelden voor veiligheid en het jaarlijkse accres dat is gekoppeld aan de bevolkingsgroei. De defensie-uitgaven stijgen licht. Tegenover teruglopende personeelsaantallen staan meer middelen voor materiële aankopen.

Infrastructuur en onderwijs

De infrastructurele uitgaven dalen dit jaar en nemen in 2005 licht toe. De uitgaven aan de HSL-zuid en de Betuweroute lopen na een piek in 2003 duidelijk terug.

De volumegroei van de onderwijsuitgaven in 2004 en 2005 wordt in belangrijke mate bepaald door de ontwikkeling van de leerlingen- en studentenaantallen. Een deel van de groei in met name 2004 kan daarnaast worden toegeschreven aan toegenomen uitgaven aan studiebeurzen. Een jaarlijks groeiende groep studenten krijgt zijn voorwaardelijke lening omgezet in een gift, omdat de eerste groepen prestatiebeursstudenten afstuderen.

Zorg

De volumegroei van de collectieve uitgaven aan zorg wordt voor 2004 geraamd op 2% en voor 2005 op 1¾%. De uitgaven aan zorg volgens de definitie van het netto Budgettair Kader Zorg (BKZ) vertonen daarbij in 2004 en 2005 een volumegroei van ongeveer 2% respectievelijk 1,5%. Het netto BKZ omvat, in tegenstelling tot de collectieve uitgaven, ook particuliere ziektekostenverzekeringen voorzover het verstrekkingenpakket overeen komt met dat van de ZFW. De uitgaven aan de totale zorg laten in de raming voor 2004 en 2005 naar verwachting een volumegroei zien van ongeveer 4½% respectievelijk 1¾%. Deze uitgaven omvatten behalve de zorguitgaven onder het netto BKZ ook eigen betalingen, aanvullende verzekeringen en overige privaat gefinancierde zorg. Het forse verschil in volumegroei in 2004 tussen de collectieve zorguitgaven en de totale zorguitgaven wordt voornamelijk veroorzaakt door de pakketverkleining in de ZFW.

Voor de AWBZ is de toegestane volumestijging in 2004 ongeveer 6%. Dat komt overeen met de toename van de productieafspraken van 1 maart 2004 ten opzichte van 2003 en de verwachte uitgaven voor knelpunten en het weglekeffect naar PGB's. In 2005 nemen de beschikbare middelen voor AWBZ-productie volgens de afspraken in het convenant met ongeveer 1% toe ten opzichte van 2004. Bij een prijsstijging van ¼ % en een afgesproken doelmatigheidswinst van 1,25% zou het aantal geholpen cliënten dan met ongeveer 2% moeten toenemen. De afgelopen jaren is de volumegroei van de AWBZ veel hoger geweest. Het is niet duidelijk in hoeverre het hogere bereikte niveau van de AWBZ-uitgaven voldoende is om in 2005 met een geringere volumestijging te kunnen volstaan. Dit hangt mede af van de

mogelijkheden om binnen een gegeven budget zorg daar aan te wenden waar die het meest nodig is. Het volume van de ZFW neemt in 2004 naar verwachting af met 2½%. Dit is voornamelijk het gevolg van de eerder genoemde pakketverkleining en de beperkte groei van het aantal ziekenfondsverzekerden. Voor 2005 wordt een stijging van het volume met 2¾% verwacht.

In 2004 blijft de prijsstijging van de zorg aanzienlijk achter bij die van het BBP. Dat komt door de gematigde loonontwikkeling in de zorgsector en tevens door het convenant tussen VWS, KNMP, Bogin en ZN over de prijs van generieke geneesmiddelen. In het convenant is afgesproken dat fabrikanten de prijzen van generieke geneesmiddelen verlagen met gemiddeld 40%. Zo worden bestaande kortingen en bonussen voor apothekers deels omgezet in prijsverlagingen voor patiënten en verzekeraars. De achterblijvende prijsontwikkeling in 2005 wordt voornamelijk veroorzaakt door de voorziene nullijn van de lonen in de zorgsector.

Sociale zekerheid

Het aandeel van de uitgaven voor de sociale zekerheid in het BBP is naar verwachting in 2005 weer nagenoeg gelijk aan de quote van 2002. In 2003 steeg deze uitgavenquote met ½%-punt fors door zowel een relatief hoge volume- als prijsstijging. In 2004 stabiliseert de uitgavenquote, om in 2005 naar verwachting voor het eerst sinds enkele jaren weer te dalen. Diverse beleidsmaatregelen zorgen ervoor dat de in 2003 ingezette stijging dit en volgend jaar niet doorzet. Zo is de prijsmutatie lager dan die van het BBP, doordat de uitkeringen in zowel 2004 als 2005 worden bevroren. In 2005 stijgt het volume van de sociale zekerheid voor het eerst sinds een aantal jaren naar verwachting minder sterk dan het BBP-volume. Dit komt vooral door ingrepen in de WW, waardoor aanzienlijk minder werknemers in aanmerking komen voor een WW-uitkering. Daarnaast daalt het WAO-volume door de verlenging van de loondoorbetaling bij ziekte met één jaar. Deze verschuiving van publieke naar private ziektebelasting leidt tot een lagere volumemutatie van de collectieve uitgaven.

Overige uitgaven

Het volume van de overdrachten aan bedrijven laat een sterke daling zien. Dit wordt vooral veroorzaakt door de gefaseerde afschaffing van de loonkostensubsidie voor laagbetaalde werknemers (SPAK) en voor langdurig werklozen (VLW); daarnaast werkt hier ook de algemene subsidietaakstelling door.

De overdrachten aan het buitenland worden gedomineerd door de afdrachten aan de EU en de gelden voor ontwikkelingssamenwerking. De EU-afdrachten lopen op, hoewel in 2004 wordt geprofiteerd van onderuitputting op de EU-begroting in 2003. In 2005 nemen de EU-afdrachten naar verwachting met 0,7 mld euro toe, vooral als gevolg van de uitbreiding van de EU. De uitgaven aan ontwikkelingssamenwerking lopen mee met de ontwikkeling van het BBP. Daarnaast worden zij beïnvloed door de aflossing van kapitaalmarktleningen die al eerder als ODA zijn aangemerkt (zie paragraaf 5.1.1).

Ondanks de groeiende schuld, met name door de aanhoudende EMU-tekorten, blijft de rentequote naar verwachting stabiel. De in historisch perspectief lage lange-rentevoet beperkt de rentelasten over de schuldtoename en levert voordeel op bij de herfinanciering van oude leningen.

5.1.3 Uitkeringsvolume en i/a-ratio

Het aantal inactieven ten opzichte van het aantal actieven (de i/a-ratio) stijgt in zowel 2004 als 2005. Deze trend is in 2002 ingezet en wordt tot en met 2005 veroorzaakt door zowel een stijging van het aantal inactieven als een daling van het aantal actieven.

Veruit het grootste deel van de stijging van de i/a-ratio in 2004 wordt verklaard door de stijging van de werkloze beroepsbevolking met 100 000 personen. De stijging van het aantal werkloosheids- en bijstandsuitkeringen is geringer en bedraagt naar verwachting 65 000 personen. Een aantal factoren veroorzaakt dit verschil. Ten eerste leidt de Wet Werk en Bijstand, die sinds dit jaar van kracht is, tot een doelmatiger activeringsbeleid. Deze wet geeft gemeenten de volledige financiële verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de bijstand. Realisatiecijfers over de eerste helft van dit jaar kunnen erop duiden dat deze nieuwe wet inderdaad tot een kleiner beroep op de bijstand leidt. De stijging van het aantal bijstandsuitkeringen blijft sterk achter bij wat op grond van de werkloosheidsstijging verwacht werd. Hierdoor houden gemeenten als totaal dit jaar geld over (circa 0,25 mld euro) aan het door het Rijk verstrekte budget.³⁸ Dit hoeft niet te betekenen dat alle individuele gemeenten een voordeel hebben. Daarnaast zorgt de afschaffing van de vervolguutkering in de WW per 11 augustus 2003 voor het achterblijven van het WW-volume bij de ontwikkeling van de werkloze beroepsbevolking.

Tabel 5.3 Uitkeringsvolume en i/a-ratio, 1999-2005							
	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Uitkeringsvolumes^a							
AOW	2171	2192	2213	2236	2264	2295	2330
ANW	143	138	134	130	125	120	115
ZW	363	381	389	389	347	340	365
AAW/WAO	766	788	798	806	811	795	760
WW	221	184	172	185	235	285	275
ABW \ WWB	384	348	328	319	328	345 ^b	395
Totaal	4049	4031	4033	4065	4109	4185	4240
Actieven ^c	5946	6042	6117	6132	6092	6015	6010
i/a-ratio	68,1	66,7	65,9	66,3	67,5	69½	70½
^a In duizenden uitkeringsjaren m.u.v. de ABW (in personen).							
^b De CEP-raming bedroeg 368 000. Gecorrigeerd voor de bijstellingen in de conjuncturele ontwikkelingen sinds het CEP komt deze uit op 365 000.							
^c Het arbeidsvolume exclusief ziekteverzuim, in duizenden arbeidsjaren.							

³⁸ Zie H. Stegeman, Raming bijstandsvolume in MEV 2005, CPB Memorandum, www.cpb.nl.

In 2005 blijft de stijging van het aantal werkloosheidsuitkeringen met 40 000 naar verwachting wederom achter bij de stijging van de werkloze beroepsbevolking met 55 000. Dit is het resultaat van twee tegengestelde ontwikkelingen: het bijstandsvolume stijgt in de raming met 50 000 personen aanzienlijk, terwijl het aantal WW-uitkeringen met 10 000 uitkeringsjaren daalt.

Het bijstandsvolume reageert vertraagd op veranderingen in de werkloze beroepsbevolking. Mensen die hun baan kwijtraken komen vaak eerst in aanmerking voor een WW-uitkering om pas daarna in de bijstand te belanden.³⁹ Hierdoor resulteert de sterke stijging van de werkloze beroepsbevolking in 2003 en 2004 in een forse stijging van het bijstandsvolume in 2005. Verder leidt een groot aantal beleidsmaatregelen in de sociale zekerheid volgend jaar per saldo tot een groter beroep op de bijstand. De versoering van de WW, het herkeuren van WAO-ers, het optrekken van de leeftijdsgrens van 50 naar 55 jaar voor werklozen om in aanmerking te komen in de IOAW en het deels afschaffen van ID/WIW-banen leiden tot een aanzienlijke stijging van het aantal bijstandsgerechtigden. Daar staat een aantal maatregelen tegenover die zorgen voor een afname van het aantal bijstandsgerechtigden, zoals de aanscherping van het beleid ten aanzien van kinderalimentatie, de fraude-intensivering en de in 2004 ingevoerde Wet Werk en Bijstand. Per saldo leveren de diverse beleidsmaatregelen naar verwachting een bijdrage van 15 000 personen aan de stijging van het bijstandsvolume in 2005.

Door een aantal ingrepen in de WW daalt waarschijnlijk het aantal WW-uitkeringen in 2005, ondanks de stijgende werkloosheid. Naast de in 2003 afgeschafte vervolguitering, met vooral een effect in 2005, wordt per 1 januari 2005 ook de kortdurende uitkering afgeschaft en worden de toetredingseisen om in aanmerking te komen voor een WW-uitkering aangescherpt. Werknemers dienen in de 52 weken voordat ze werkloos zijn geworden 39 weken gewerkt te hebben in plaats van de huidige eis van 26 uit 39 weken. Dit leidt tot een reductie van de instroom met naar schatting 25%. Deze maatregelen hebben in 2005 een neerwaarts effect op het WW-volume van circa 40 000 uitkeringsjaren. Daarnaast worden aanvullingen van voormalige werkgevers op werkloosheidsuitkeringen vanaf 2005 volledig gekort op de WW-uitkering. Naar verwachting zullen werkgevers door deze maatregel in veel gevallen de bovenwettelijke aanvullingen op de WW afschaffen. Door deze maatregel wordt de WW minder aantrekkelijk als afvloeiingsregeling. Dit leidt in 2005 tot 5000 minder WW-uitkeringen. Wel kan deze maatregel leiden tot moeizamer ontslagprocedures. Daarnaast stijgt het aantal WW-gerechtigden met 7 000 door het herkeuren van WAO-ers.

De in 2002 ingezette daling van de instroom in de WAO zet zich naar verwachting ook in 2004 voort. De toegenomen reïntegratie-inspanningen in het kader van de op 1 april 2002 ingevoerde Wet Verbetering Poortwachter en het tot volle wasdom komen van het effect van de PEMBA-prikkel (zie kader) dragen hieraan bij.

³⁹ Zie hiervoor ook CEP 2004, blz. 123.

WAO-premiedifferentiatie effectief

Sinds 1998 betalen werkgevers in Nederland een belangrijk deel van de WAO-uitkeringslasten van hun (voormalige) werknemers. De eerste vijf uitkeringsjaren (circa 30% van de WAO-lasten in 2003) worden, met een vertraging van twee jaar, verrekend in de WAO-premie; de resterende jaren worden bekostigd via omslag. Dit systeem van premie-differentiatie staat bekend onder de naam PEMBA: Premiedifferentiatie en Marktwerving bij Arbeidsongeschiktheid.

PEMBA heeft vooral onder werkgevers weerstand opgeroepen. Zij wijzen erop dat zij verantwoordelijk worden gehouden voor kosten die door hen maar in beperkte mate beïnvloedbaar zijn. Afschaffing van PEMBA vormde daarom een belangrijk onderdeel van het WAO-advies van de SER. Met ingang van 2003 is voor werkgevers met minder dan 25 werknemers gehoor gegeven aan de wens PEMBA af te schaffen. Voor de toekomstige regeling voor volledig en duurzaam arbeidsongeschikten, de Inkomensvoorziening Volledig Arbeidsongeschikten (IVA), zal PEMBA mogelijk worden afgeschaft, onder meer onder de voorwaarde dat de jaarlijkse instroom in deze regeling beperkt blijft tot maximaal 25 000 personen. Bij de regeling Werkhervatting Gedeeltelijke Arbeidsongeschikten (WGA), voor gedeeltelijk dan wel tijdelijk arbeidsongeschikten, blijft (een vorm van) premiedifferentiatie behouden.

Heeft PEMBA geleid tot een daling in de instroom in de WAO? Recent CPB-onderzoek^a duidt erop dat dit inderdaad het geval is geweest. Veel werkgevers hebben zich laten verrassen door PEMBA: toen zij werden geconfronteerd met premieverhogingen, hebben zij hun preventieve activiteiten vergroot. Dit heeft voor hen geleid tot een gemiddeld 15% lagere WAO-instroom na één jaar. Dit effect van PEMBA is vooral zichtbaar bij middelgrote en grotere werkgevers: voor werkgevers met minder dan 25 werknemers is het effect gering. Het onderzoek toont ook aan dat het effect van PEMBA op de totale instroom geleidelijk tot stand is gekomen: veel werkgevers hebben aanvankelijk (nog) geen WAO-schadelast, betalen het minimumpremiepercentage en zijn relatief onbekend met PEMBA. Pas bij premieverhogingen verandert dit.

Het geschatte effect van PEMBA, gemiddeld zo'n 15% lagere instroom in de WAO, is substantieel. Niettemin zou er nog sprake kunnen zijn van een onderschatting. Ten eerste kunnen werkgevers al bij invoering van PEMBA hun preventieve activiteiten hebben uitgebreid. Ten tweede is het mogelijk dat preventie pas na verloop van tijd meer gaat renderen. Een tijdsperiode van één jaar is dus wellicht te kort om het volledige effect van PEMBA te kunnen bepalen. Ten derde is het effect van PEMBA op de uitstroom uit de WAO vanwege extra reïntegratie-activiteiten niet onderzocht.

De instroom in de WAO is de laatste jaren sterk gedaald. In 1998 bedroeg de instroom nog circa 100 000 personen, tegenover een verwachte WAO-instroom van bijna 60 000 personen in 2004. Uit de onderzoeksresultaten kan worden afgeleid dat deze daling voor minimaal 15 000 personen valt toe te rekenen aan PEMBA. Eventuele afschaffing van PEMBA in de IVA zou betekenen dat dit effect deels teniet wordt gedaan. Naar verwachting zal het grootste deel van de toekomstige WAO-lasten komen te liggen bij de IVA, omdat de gemiddelde uitkeringsduur in de IVA aanmerkelijk langer is dan bij de WGA en de (gemiddelde) uitkeringshoogte hoger ligt. Met andere woorden: een belangrijk deel van de huidige prikkel van premiedifferentiatie gaat verloren in het geval van afschaffing van PEMBA in de IVA. De prikkel tot preventie-activiteiten vermindert dan. Dit heeft een instroomverhogend effect op zowel de IVA als de WGA. Wel blijft het effect van premiedifferentiatie in de WGA en van loondoorbetaling bij ziekte in de eerste twee jaren op de preventie van arbeidsongeschiktheid bestaan. Daarnaast zal de premiedifferentiatie in de WGA de reïntegratie van gedeeltelijk arbeidsongeschikten blijven bevorderen.

^a Zie P. Koning, Estimating the effect of experience rating on the inflow into disability insurance in the Netherlands, CPB Discussion Paper 37, 2004, www.cpb.nl.

Het WAO-volume zal in 2004 en 2005 waarschijnlijk verder afnemen door beleidsmaatregelen. Het kabinet wil per 1 oktober 2004 het zogenoemde schattingsbesluit voor WAO, WAZ en Wajong aanpassen. Het schattingsbesluit geeft de regels die een arbeidsdeskundige moet hanteren bij het bepalen van de mate van arbeidsongeschiktheid. De arbeidsdeskundige bepaalt wat een persoon, gegeven zijn medische beperkingen en vaardigheden, nog voor werk zou kunnen verrichten en wat hij daarmee zou kunnen verdienen. De aanscherping van het schattingsbesluit leidt ertoe dat de resterende verdien capaciteit veelal hoger zal uitvallen en daarmee de mate van arbeidsongeschiktheid lager. Belangrijk element is dat voortaan de verdien capaciteit bepaald kan worden op basis van functies waarvoor drie arbeidsplaatsen beschikbaar zijn, tegen gemiddeld tien voorheen. Dit leidt naar verwachting tot een vermindering van het arbeidsongeschiktheidsvolume met 2 000 uitkeringsjaren in 2004 en 23 000 uitkeringsjaren in 2005.

Daarnaast is per 1 januari 2004 de periode van loondoorbetaling bij ziekte verlengd tot 2 jaar. Hierdoor zullen in 2005 geen personen direct na hun periode van ziekte de WAO in stromen. Dit gebeurt pas weer in 2006. Ook structureel heeft de verlenging van de loondoorbetaling een neerwaarts effect op de instroom, omdat op dit moment in het eerste WAO-jaar circa 10% weer herstelt. Bovendien kan een gedragseffect optreden doordat werkgevers sterker financieel geprikkeld worden om zieke werknemers te reïntegreren. Indien sociale partners geen aanvullingen op de loondoorbetaling van 70% overeenkomen, zullen zieke werknemers eveneens gestimuleerd worden tot hervatting van werk. Het kabinet wil bovenwettelijke aanvullingen gedurende het tweede ziektejaar voorkomen door een wettelijke regeling en het eventueel niet algemeen verbindend verklaren van bovenwettelijke aanvullingen (zie kader in paragraaf 4.1.1.).

Al met al zal de totale instroom in de WAO in 2004 naar verwachting wat lager liggen dan in 2003, namelijk op circa 62 000 uitkeringsjaren. In 2005 zal de instroom door de verlenging van de periode van loondoorbetaling bij ziekte beperkt blijven tot personen met een WAO-recht die na een niet geslaagde reïntegratie opnieuw instromen of instromen vanuit een verlengde wachttijd onder het oude regime. Dit betreft naar schatting ongeveer 20 000 uitkeringen. Tegenover de forse daling van de WAO-instroom in 2005 staat dus een bijna even hoge groei van het ziekteverzuimvolume.

De WAZ, de arbeidsongeschiktheidsregeling voor zelfstandigen, is per 1 augustus 2004 afgeschaft. Gezien de wachttijd voor een uitkering (een jaar) houdt dit in dat er vanaf 1 augustus 2005 geen nieuwe instroom meer mogelijk is. Zelfstandigen hoeven vanaf 1 januari 2004 geen premie meer te betalen, maar zijn in de eerste zeven maanden van 2004 nog wel wettelijk verzekerd tegen arbeidsongeschiktheid. Degenen die op 1 augustus 2005 een uitkering hebben, blijven deze behouden. Doordat de gemiddelde verblijfsduur in de WAZ lang is, zal het bestandsvolume in de komende jaren maar geleidelijk teruglopen .

5.1.4 Uitgavenkaders

De uitgavenkaders zijn opgesteld op basis van het Hoofdlijnenakkoord. Wegens het overschrijden van de signaalwaarden van het EMU-saldo (2,5% BBP voor het feitelijk tekort; 0,5% BBP voor de jaarlijkse verbetering van het structurele tekort) heeft het kabinet in augustus 2003 besloten tot een aanvullend pakket met ombuigingen en lastenverzwaringen. Als gevolg hiervan is het uitgavenniveau lager komen te liggen dan het uitgavenkader. Om te voorkomen dat dit tot intensiveringen zou leiden heeft het kabinet vorig jaar zomer besloten dat de uitgavenramingen ten tijde van de Miljoenennota 2004 voorlopig als maximum zouden gelden, dat wil zeggen als aanvullend uitgavenkader zouden worden gehanteerd tot het eerstvolgende hoofdbesluitvormingsmoment in het voorjaar. Ook nu zal deze benadering weer worden gevolgd door het kabinet.

Naar verwachting is dit jaar sprake van een overschrijding van het oorspronkelijk gestelde uitgavenkader met 1¼ mld euro en volgend jaar met 2 mld euro.⁴⁰ Indien weer wordt voldaan aan de signaalwaarden van het EMU-saldo ontstaat de ruimte om deze vrijgespeelde middelen weer aan te wenden voor extra uitgaven. Hoewel bij de besluitvorming hierover rekening zal worden gehouden met de aard (tijdelijk of structureel) van de budgettaire meevallers⁴¹, is dan *de facto* niet langer sprake van een knellend uitgavenkader.

Tabel 5.4 Overschrijding uitgavenkader, 2003-2005		2003	2004	2005
		mld euro		
Overschrijding ten opzichte van Hoofdlijnenakkoord		½	– 1¾	– 2
w.v. Rijksbegroting in enge zin		0	– 2	– 1¾
Sociale Zekerheid en Arbeidsmarktbeleid		– ¼	– ¾	– ¼
Zorg (ijklijn)		1	1¼	0

Bezien naar de afzonderlijke budgetdisciplinesectoren doen de overschrijdingen zich vooral voor bij de rijksbegroting in enge zin. Dit jaar laat naar verwachting een overschrijding zien van 2 mld euro en volgend jaar van 1¾ mld euro. Dit is vooral het gevolg van de additionele ombuigingen sinds het Hoofdlijnenakkoord.

De uitgaven bij de budgetdisciplinesector Sociale Zekerheid en Arbeidsmarkt zullen volgens de raming het kader in 2004 met ¾ mld euro overschrijden en in 2005 met ¼ mld euro. In beide jaren is dit vooral het gevolg van meevallende volume-ontwikkeling van WAO- en werkloosheidsuitkeringen ten opzichte van de raming ten tijde van het Hoofdlijnenakkoord en van de aanvullende besluitvorming die nadien heeft plaatsgevonden. In 2005 zorgt de introductie van de bruto AOW-toeslag voor verhoging van de uitgaven met 150 mln.

⁴⁰ Het uitgavenniveau uit de Miljoenennota 2004 wordt in 2004 met 1 mld euro overschreden en in 2005 met ¼ mld euro.

⁴¹ Zie Miljoenennota 2004, blz. 244. Ruimte onder het uitgavenkader voorzover ontstaan door (tijdelijke) meevallers als gevolg van een gunstiger macro-economische ontwikkeling wordt niet zonder meer aangewend; daarover besluit de Ministerraad.

De zorguitgaven komen in 2004 naar verwachting 1¼ mld euro uit boven het kader. Een groot gedeelte van de overschrijding komt voor rekening van de AWBZ. Behalve de toegenomen productie, onder andere om de wachtlijsten te verkorten, waren er ook tegenvallers bij de eigen betalingen in de AWBZ, waardoor de collectief gefinancierde uitgaven hoger uitvallen. In 2005 lopen de uitgaven naar verwachting in de pas met het kader. De AWBZ is geplafonneerd en de betere aansluiting bij het kader is vooral het gevolg van de bevrozing van de productieafspraken en de ombuiging op zorgvernieuwing. De curatieve sector is niet geplafonneerd, maar door het gedragseffect van de invoering van de no-claimteruggaveregeling en het met de ziekenhuizen en verzekeraars afgesloten convenant worden de uitgaven naar verwachting beperkt.

5.2 De collectieve lasten

De lasten worden dit jaar met 3¼ mld euro verzwaaard en volgend jaar met 2½ mld euro. Ondanks deze maatregelen daalt de collectieve lastendruk. Voor een belangrijk deel is dit toe te schrijven aan de stijging van voor belastingheffing vrijgestelde pensioenpremies, de nog relatief hoge inflatiecorrectie in de loon- en inkomstenheffing en de vertraagde doorwerking van de winstgevendheid op de belastingontvangsten.

5.2.1 Beleidsuitgangspunten

De beleidsuitgangspunten voor 2004 zijn sinds het CEP 2004 op enkele punten gewijzigd. De AWBZ-premie is per 1 juli 2004 tijdelijk met 0,3%-punt verhoogd. Vanaf 1 januari 2005 wordt dit omgezet in een verhoging van de belastingtarieven van de eerste en de tweede belastingschijf met 0,3%-punt. Samen betekenen deze maatregelen een lastenverzwaring van ruim ¼ mld euro in zowel 2004 als 2005. Ook de WAO premie is per 1 juli 2004 tijdelijk verhoogd met 0,4%-punt. Vanaf 1 januari 2005 wordt deze WAO premieverhoging teruggebracht tot 0,2%-punt. Dit betekent een lastenverzwaring van ¼ mld euro in 2004 en per saldo geen mutatie in 2005. Tenslotte is de pc-privéregeling per 27 augustus 2004 afgeschaft, hetgeen de lasten met ¼ mld euro verhoogt. Hiervan slaat circa een derde in 2004 neer en de rest in 2005.

Begrotingen van gemeentes duiden voor 2004 op een extra lastenverzwaring van ruim 0,1 mld euro ten opzichte van het CEP 2004. Hiermee komt de totale lastenverzwaring door lagere overheden op ruim ¼ mld euro, met name door verhogingen van de onroerende-zaakbelasting, de rioolrechten en de provinciale opcenten van de motorrijtuigenbelasting.

In totaal worden de lasten in 2004 met ¾ mld euro extra verzwaaard ten opzichte van het CEP 2004. De totale lastenverzwaring in 2004 bedraagt hiermee 3¼ mld euro, vrijwel gelijkelijk verdeeld over bedrijven en gezinnen.⁴²

⁴² Het lastenbeeld van het CPB wijkt op enkele punten af van dat van het kabinet. De MEV 2004 bevat op blz. 129 een kader met nadere informatie terzake.

Tabel 5.5 Sociale lasten bedrijven en gezinnen, 2003-2005

	2003	2004	2005
Tarieven	%		
AOW-premie	17,90	17,90	17,90
ANW-premie	1,25	1,25	1,25
AWBZ-premie	12,30	13,40	13,45
Premie volksverzekeringen	31,45	32,55	32,60
Belastingtarief eerste schijf	1,70	1,00	1,80
Belastingtarief tweede schijf	7,20	7,95	9,35
Gecombineerd tarief eerste schijf	33,15	33,55	34,40
Gecombineerd tarief tweede schijf	38,65	40,50	41,95
Idem 65+ eerste schijf	15,25	15,65	16,50
Idem 65+ tweede schijf	20,75	22,60	24,05
Belastingtarief derde schijf	42,00	42,00	42,00
Belastingtarief vierde schijf	52,00	52,00	52,00
WAO-basispremie werkgever	5,05	5,30	5,15
WAO gedifferentieerde premie werkgever	2,35	2,35	2,10
WW-gemiddelde wachtgeldpremie werkgever	1,30	1,90	1,95
WW-marginale AWF-premie werkgever	1,55	1,55	2,00
WW-marginale AWF-premie werknemer	5,80	5,80	5,85
ZFW procentuele premie werkgever	6,75	6,75	6,75
ZFW procentuele premie werknemer	1,70	1,25	1,45
Sociale lasten bedrijven	in % van het brutoloon		
Totaal werkgevers:	25,2	26,4	26,6
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	11,0	11,3	11,2
pensioenpremies (incl. VUT)	10,6	11,4	11,6
overige particuliere sociale premies	0,2	0,2	0,2
rechtstreeks betaalde sociale lasten	3,4	3,4	3,5
Totaal werknemers:	20,5	21,4	21,4
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	17,2	17,7	17,5
pensioenpremies (incl. VUT)	3,2	3,5	3,7
overige particuliere sociale premies	0,1	0,1	0,1
Inkomensgrenzen	euro		
Lengte eerste belastingschijf	15883	16265	16893
Lengte tweede belastingschijf	12967	13278	13464
Lengte derde belastingschijf	20614	21109	21405
Heffingskorting	1766	1825	1894
Arbeidskorting	1104	1213	1287
Franchise AWF, per dag	57	58	58
Max. premie-inkomensgrens WNVZ, per dag	165	167	167
Max. premie-inkomensgrens ZFW, per dag	111	113	114
Verzekeringsloongrens ZFW	31750	32600	32900
Nominale betaling ZFW per volwassene ^a	356	308	361

^a In 2005 exclusief de gemiddelde no-claimteruggave van 77 euro. Inclusief deze teruggave bedraagt de betaling gemiddeld 284 euro.

In 2005 worden de lasten met ruim 2½ mld euro verzwaaard. De indirecte belastingen dragen hieraan 1¾ mld euro bij. Hiervan betreft ¾ mld euro de verhoging van de tarieven van de energiebelasting, inclusief het afschaffen van het verlaagd tarief op groene stroom. Doordat vooral de tarieven voor middelgrote gebruikers worden verhoogd slaat ½ mld euro hiervan neer bij bedrijven. Eveneens ¾ mld euro is gemoeid met het gelijktrekken van de fiscale behandeling van bestelauto's aan die van personenauto's in de motorrijtuigenbelasting en de BPM. Ook hiervan is ½ mld euro voor rekening van bedrijven. De indirecte belastingen worden verder verzwaaard door opschoning van de lijst met van BPM vrijgestelde accessoires, bestrijding van BTW-constructies en invoering van een minimumaccijns voor tabaksproducten.

De verhoging van de MEP-heffing en de invoering van een dierziektenheffing verzwaren de lasten met ¼ mld euro. De lasten van de lagere overheden worden eveneens met ¼ mld euro verzwaaard, vooral doordat de Zalmsnip wordt afgeschaft.

Maatregelen in de sfeer van de loon- en inkomstenheffing verhogen de lasten in 2005 per saldo met 1 mld euro. In de eerste plaats hangt dit samen met tariefsverhogingen. De eindheffing voor werkgevers op spaarloon wordt met 5%-punt verhoogd, de AWBZ-premie met 0,05%-punt, het belastingtarief eerste schijf met 0,8%-punt en het belastingtarief tweede schijf met 1,4%-punt. Hiermee komt het tarief tweede schijf op 41,95%, vrijwel gelijk aan het tarief derde schijf van 42%, waarmee voor 65-minners praktisch sprake is van een belastingstelsel met drie schijven in plaats van de huidige vier. De tariefsmutaties verzwaren de lasten met in totaal 2¼ mld euro. Grondslagverbreding door het vervallen van het dubbel spaarloon en de pc-privéregeling verzwaaert de lasten met ¼ mld euro. De lasten worden verder verzwaaard door beperking van de afdrachtvermindering voor langdurig werklozen en lage lonen (samen ¼ mld euro) en het afschaffen van de afdrachtvermindering kinderopvang en de aftrekpost kinderopvang (samen ¼ mld euro).⁴³

De lastenverzwaringen worden voor 1 mld euro gecompenseerd via verhogingen van heffingskortingen. Verhoging van de algemene heffingskorting betekent een lastenverlichting van ½ mld euro en verhoging van de arbeidskorting verlicht de lasten met ¼ mld euro. Daarnaast worden de lasten met tezamen ¼ mld euro verlicht door verhoging van de ouderenkorting en de aanvullende ouderenkorting, verhoging van de combinatiekorting en aanpassing van de kinderkortingen. Parallel aan de verlichting van lasten voor vennootschappen worden ook de lasten voor zelfstandigen verlicht en wel met ½ mld euro middels een verhoging van de zelfstandigenaftrek. Verder betekent de aftopping van het eigenwoningforfait op het niveau van de hypotheekrenteaftrek een lastenverlichting voor eigen woningbezitters van ¼ mld euro. Hier staat tegenover dat de dit jaar ingevoerde bijleenregeling ook volgend jaar de lasten

⁴³ De afschaffing van de afdrachtvermindering kinderopvang en het afschaffen van de aftrekpost kosten voor kinderopvang vinden beide plaats in het kader van de Wet Kinderopvang. Deze voorziet daarnaast in een nieuwe subsidie voor kinderopvang die vrijwel even groot is als de lastenverzwaringen. De subsidie maakt echter geen onderdeel uit van het lastenbeeld.

voor de eigen woningbezitter verzwakt. Per saldo resteert volgend jaar een beperkte lastenverlichting op het eigen woningbezit. Tenslotte worden de lasten met ¼ mld euro verlicht door verlenging van de eerste schijf met 400 euro.

Bij de vennootschapsbelasting wordt het algemene tarief met 3%-punt verlaagd en het tariefopstapje voor winsten tot 22 689 euro met 2%-punt. Hier staat tegenover dat de Bank Nederlandse Gemeenten en de Nederlandse Waterschapsbank met ingang van 2005 VpB-plichtig worden. Per saldo verlichten deze maatregelen de lasten voor bedrijven met een kleine 1¼ mld euro. Een kleine ¼ mld euro hiervan slaat neer bij de gaswinning.

De WAO-premie wordt volgend jaar met ½ mld euro verlaagd. De helft van de verlaging betreft compensatie voor de verlenging van de loondoorbetaling bij ziekte. Deze financieringsverschuiving is per saldo vrijwel lastenneutraal. De verhoging van de AWF-premie met 0,5%-punt betekent een lastenverzwaring van circa ¼ mld euro.

De gemiddelde nominale ZFW betalingen stijgen in 2005 door de introductie van de no-claimteruggaveregeling (zie kader). Na aftrek van de gemiddelde no-claimteruggave van de premie komen de nominale betalingen wat lager uit dan in 2004, hetgeen een lastenverlichting van ¼ mld euro betekent. Bij het bepalen van de lastenontwikkeling wordt de gemiddelde teruggave namelijk ook meegerekend. De daling van het bedrag inclusief gemiddelde no-claimteruggave heeft vooral te maken met de naar verwachting lagere gemiddelde opslagpremie die de individuele ziekenfondsen vaststellen. In 2005 dalen de ZFW-uitgaven waar de ziekenfondsen zelf risico over lopen door de invoering van de no-claimteruggaveregeling en door de gematigde nominale ontwikkeling. Verder daalt de rekenpremie door het gedragseffect van de no-claimteruggaveregeling. Ook bij een dalende opslagpremie nemen de reserves van de ziekenfondsen nog toe: de verhouding tussen de feitelijke reserves en de minimaal vereiste solvabiliteitsmarge stijgt van circa 170% in 2004 naar ruim 190% in 2005.⁴⁴

In 2005 wordt de Diagnose-behandel-combinatie (DBC) ingevoerd. Dit is een nieuwe manier om de ziekenhuisproductie te financieren, waarbij voor een heel traject in het ziekenhuis een bepaalde prijs geldt. Op het ogenblik dat een DBC wordt geopend, is de verzekeraar waar de verzekerde op dat moment verzekerd is, verplicht om voor de gehele DBC de uiteindelijke rekening te betalen. Dit betekent dat op het moment van het openen van een DBC de verzekeraar een onherroepelijke verplichting krijgt, waarvoor hij verplicht is een voorziening te treffen.

Vanwege deze verplichting moeten de verzekeraars extra voorzieningen aanhouden. Het kabinet vindt het niet gewenst dat de premies voor mensen die onder de WTZ vallen, hierdoor stijgen. Daarom worden de extra benodigde voorzieningen gedekt via een 85 euro hogere

⁴⁴ In de raming is verondersteld dat ziekenfondsen streven naar een marge van minimaal 150%. Verondersteld is dat fondsen die hieronder zitten hun premie verhogen, terwijl fondsen die hierboven zitten niet hun premie verlagen. Bovendien is de raming van de nagestreefde reserve iets verhoogd vanwege onzekerheden over de uitgaven waarmee ziekenfondsen in 2005 worden geconfronteerd.

De no-claimteruggaveregeling

De regering heeft in het voorjaar besloten tot de invoering van een no-claimteruggaveregeling van 250 euro in de Ziekenfondswet vanaf 1 januari 2005 in plaats van het eerder voorgenomen eigen risico. Wat is het verschil tussen beide regelingen?

Bij een eigen risico van 250 euro moet een verzekerde alle zorgkosten tot 250 euro zelf betalen. In ruil daarvoor krijgt de verzekerde korting op de premie. Zolang de kosten die de verzekerde betaalt lager zijn dan de korting op de premie, gaat de verzekerde er dus op vooruit. Bij een no-claimteruggaveregeling hoeft de verzekerde niet zelf de kosten van de zorg te betalen. Bij een no-claim bedrag van 250 euro krijgt een verzekerde het verschil tussen 250 euro en de kosten terug als deze onder de 250 euro blijven. Stel dat verzekerden gemiddeld in een jaar de no-claim voor 170 euro met kosten vullen. Dat betekent dat ze gemiddeld 80 euro terugkrijgen. De premie wordt met deze 80 euro verhoogd. De verzekerde betaalt dus een hogere premie in plaats van een lagere premie zoals bij een eigen risico. Daar staat tegenover dat de verzekerde misschien achteraf geld terugkrijgt. Mensen die minder dan 170 euro kosten maken, gaan erop vooruit: zij betalen 80 euro meer premie, maar krijgen meer dan 80 euro terug. Als bij het eigen risico de premiekorting volgens dezelfde principes wordt bepaald als de premieverhoging bij de no-claim, dan zijn de koopkrachteffecten voor de verzekerden gelijk bij een eigen risico en een no-claim. Verzekerden met lage of geen kosten gaan er op vooruit en verzekerden met hoge kosten gaan erop achteruit.

Een belangrijk verschil is dat de no-claimverzekerden nooit direct voor hun zorg hoeven te betalen (ze hebben immers al betaald in de vorm van een hogere premie). Er bestaat dus geen risico dat mensen bij de dokter wegblijven omdat ze tijdelijk zonder geld zitten en de ziekenfondsen lopen geen inningsrisico over de zorgkosten.

Naar verwachting leidt een eigen risico tot een gedragseffect: bij beslissingen om wel of niet een beroep op zorg te doen neemt de verzekerde nu ook zijn kosten mee in zijn overweging, waardoor gemiddeld een geringer beroep op de zorg wordt gedaan. Zo'n gedragseffect doet zich ook voor bij de no-claim, omdat mensen er rekening mee houden dat de teruggave minder wordt als ze zorg gebruiken. Het lijkt echter waarschijnlijk dat dit gedragseffect iets kleiner is dan bij een eigen risico, omdat mensen bij een no-claim pas na afloop van het jaar daadwerkelijk merken dat ze minder geld terugkrijgen. In het CEP 2004 ging het CPB uit van een eigen risico van 225 euro en bedroeg het geschatte gedragseffect 0,2 mld euro. Bij de no-claimteruggaveregeling van 250 euro (dus 25 euro meer dan bij het eigen risico) is eveneens gerekend met een gedragseffect van 0,2 mld euro.

Vergelijking eigen risico en no-claim op basis van gestileerde bedragen

	Geen eigen betalingen	Eigen risico	No-claim
Nominale premie ZFW	300	130	130
Premie-opslag door no-claim	-	-	250
Gemiddelde eigen betalingen	-	170	-
Gemiddelde no-claimteruggave	-	-	- 80
Totaal	300	300	300

WTZ-omslagbijdrage. Deze bijdrage, die wordt opgebracht door de overige particulier verzekerden, stijgt per saldo maar met 14 euro. De reden is dat er, los van de invoering van DBC's, in 2005 veel minder geld nodig is dan in eerdere jaren om de reserves van de WTZ op het voorgeschreven niveau te brengen. De extra voorzieningen hebben ook gevolgen voor de particuliere ziektekostenpremies, maar de stijging daar is beperkter dan bij de

omslagbijdrage. Particuliere verzekeraars hebben de benodigde reserves naar alle waarschijnlijkheid grotendeels al gevormd. Voor de ziekenfondspremie in 2005 zijn er geen gevolgen, omdat de ziekenfondsen de toezegging krijgen van een bijdrage uit het zorgverzekeringsfonds in 2006. Zij hoeven daarom niet extra te reserveren.

Verder stijgt de procentuele werknemerspremie ZFW met 0,2%-punt waardoor de lasten met ¼ mld euro worden verzwaaard. Het is nog niet duidelijk hoe de MOOZ-heffing ter compensatie van de (meer)kosten van oudere ZFW-verzekerden in 2005 plaatsvindt. Normaal gesproken zou deze heffing worden geïnd in 2006, maar meetellen voor het EMU-saldo van 2005. Door de stelselherziening zijn er in 2006 geen particulier verzekerden meer om de heffing op te brengen. Het kabinet is voornemens het bedrag in 2006 toch via een herkenbare heffing te innen, maar zal pas later besluiten over de definitieve vormgeving van de heffing. In de raming van de EMU-relevante inkomsten is er van uitgegaan dat het bedrag (0,6 mld euro) inderdaad zal worden geïnd en mee zal tellen voor het EMU-saldo van 2005.

Tabel 5.6 Microlastenontwikkeling, 2002-2005				
	2002	2003	2004	2005
	mld euro			
Indirecte belastingen	- ¼	¾	¾	1¾
Directe belastingen	- ¼	- ½	½	½
Totaal rijksbelastingen	- ¾	¼	1¼	2¼
OPL-belastingen	0	¼	¼	¼
Totaal belastingen	- ¾	½	1½	2½
Sociale premies	- ½	3¾	1½	- ¼
Heffingen	0	¼	¼	¼
Totaal microlastendruk:	- 1¼	4¼	3¼	2½
w.v. bedrijven	- ¼	½	1½	¾
Gezinnen	- 1	4¼	1¾	1¾
Overheid	0	- ¼	0	0

5.2.2 Ontwikkeling belasting- en premieontvangsten

De bij de beleidsuitgangspunten gemelde lastenverzwaringen omvatten een aantal maatregelen die geen betrekking hebben op de EMU-relevante ontvangsten in tabel 5.6. Dit betreft maatregelen in de sfeer van de afdrachtsverminderingen, de Zalmsnip, de MEP-heffing en financieringsverschuivingen. In 2004 dragen dit soort maatregelen ruim 1½ mld euro bij aan de microlastenontwikkeling. In 2005 is dit ruim 1¼ mld euro. Verder is bij de vennootschapsbelasting sprake van beleidseffecten die niet relevant zijn voor de microlastenontwikkeling ten bedrage van bijna ¾ mld euro in 2004 en ¼ mld euro in 2005. Het gaat hier om gerechtelijke uitspraken en de maatregelen ter compensatie van de budgettaire effecten daarvan. De gerechtelijke uitspraken hebben vooral vorig jaar tot een budgettaire derving geleid, terwijl de compensatiemaatregelen pas dit en volgend jaar tot ontvangsten leiden. Per saldo is de

beleidsmatige bijdrage aan de ontwikkeling van de EMU-relevante belasting- en premie-ontvangsten hiermee 2¼ mld euro (0,5% BBP) in 2004 en 1¼ mld euro (0,3% BBP) in 2005.

Desondanks blijft de ontwikkeling van de EMU-relevante belasting- en premieontvangsten in de ramingsjaren naar verwachting licht achter bij het BBP; de ontvangsten dalen van 39,3% BBP in 2003 naar 39,2% BBP in 2005. Endogeen dalen de ontvangsten als percentage van het BBP dus fors, en wel met 0,8%-punt.

De endogene daling van de ontvangsten is geconcentreerd bij de loon- en inkomstenheffing en de premies werknemersverzekeringen. In de eerste plaats hangt dit samen met de verwachte geleidelijke daling van de arbeidsinkomensquote. In beide jaren speelt bovendien een rol dat de loonstijging ruimschoots achterblijft bij de tabelcorrectiefactor. Hierdoor treedt degressie op: een groter deel van het looninkomen komt in lagere belastingschijven terecht en de heffingskortingen stijgen sterker dan het belastbaar inkomen. Voorts worden de ontvangsten in 2004 negatief beïnvloed door stijging van de, voor belasting- en premieheffing aftrekbare, pensioenpremies. In 2005 komt naar verwachting een einde aan de stijging van de pensioenpremies. De hypotheekrenteaftrek stijgt in beide jaren fors, door het naijlend effect van de woningprijsstijgingen uit het recente verleden op de hypotheekschuld en door het wegvallen van de temperende werking van de dalende rente (zie kader in CEP 2003, blz. 153). In 2004 staat hier een stijging van het eigenwoningforfait tegenover, zodat in dat jaar de aftrek- en bijtelposten per saldo gelijke tred houden met het BBP. Het tarief voor het eigenwoningforfait is met ingang van dit jaar verhoogd van 0,8% naar 0,85% als gevolg van de wettelijke indexatie.

Tabel 5.7 Belasting- en premieontvangsten 2003-2005							
	2003	2004	2005	2004	2005	2004	2005
				beleid		endogeen	
	niveau in % BBP			mutaties in % BBP per jaar			
Totaal	39,3	39,3	39,2	0,5	0,3	- 0,5	- 0,3
w.v. belastingen	24,8	24,6	25,0	0,4	0,4	- 0,7	0,0
Premies	14,5	14,7	14,3	0,1	- 0,2	0,2	- 0,3
Loon- en inkomstenheffing	13,8	13,8	13,7	0,2	0,1	- 0,2	- 0,2
w.v. belastingen	6,4	5,8	6,0	0,0	0,3	- 0,6	- 0,1
Premies volksverzekeringen	7,4	8,0	7,7	0,3	- 0,1	0,4	- 0,2
Premies werknemersverzekeringen	7,1	6,7	6,6	- 0,2	0,0	- 0,2	- 0,1
Belasting over de toegevoegde waarde (BTW)	7,7	7,6	7,6	0,0	0,0	0,0	0,0
Vennootschapsbelasting (excl. gas)	2,6	2,7	2,6	0,2	- 0,2	- 0,1	0,1
Overige belastingen	8,2	8,5	8,8	0,2	0,3	0,1	0,0

De endogene ontwikkeling van de BTW-ontvangsten houdt in beide ramingsjaren vrijwel gelijke tred met het BBP. Hierbij staan de BTW-ontvangsten onder druk door de vrijwel stilvallende groei van de consumptieve bestedingen. Wat nog resteert aan consumptiegroei wordt bovendien vooral gedragen door goederen en diensten die onder het verlaagde of

nultarief van de BTW vallen. Een uitzondering hierop vormt het onder het algemeen tarief vallende aardgas, waarvan zowel het volume als de prijs aanmerkelijk harder stijgen dan die van het BBP. De dempende werking van de particuliere consumptie wordt in beide jaren grotendeels gecompenseerd doordat de investeringen in woningen, die fors harder groeien dan het BBP, steun bieden aan de groei van de BTW-grondslag.

De endogene ontwikkeling van de vennootschapsbelasting (exclusief gas) blijft in de raming voor 2004 licht achter bij het BBP om in 2005 juist wat sneller te groeien. Dit hangt samen met de winstontwikkeling. Spiegelbeeldig aan de ontwikkeling van de arbeidsinkomensquote zal deze naar verwachting in 2005 verbeteren. Dit werkt met enige vertraging door in de opbrengsten van de vennootschapsbelasting. Het effect van de verbeterde winstgevendheid wordt echter gedempt door de naweeën van de ongunstige winstontwikkeling in de afgelopen jaren, via neerwaartse bijstellingen van voorlopige aanslagen over de afgelopen jaren en verliesverrekening.

De overige belastingen groeien in 2004 naar verwachting endogeen harder dan het BBP. Hieraan wordt bijgedragen door onder meer de dividendbelasting, de brandstoffenaccijnzen, de energiebelasting, de vennootschapsbelasting op gaswinning en de motorrijtuigenbelasting. De dividendbelasting profiteert van een gestage stroom dividenduitkeringen, waarbij belaste contante dividenduitkeringen aan populariteit winnen ten koste van zogeheten stockdividend, dat niet belast is (zie het kader op blz. 133 van het CEP 2002). De brandstoffenaccijnzen groeien relatief snel doordat de tabelcorrectiefactor, waarmee de accijnstarieven worden geïndexeerd, vertraagd reageert op de inflatie en in 2004 1½%-punt hoger is dan de BBP-deflator. Dit speelt ook een rol bij de energiebelasting die verder wordt opgestuwd doordat de volumegroei van de aardgasconsumptie in 2004 aanmerkelijk hoger is dan de volumegroei van het BBP. De vennootschapsbelasting op gaswinning wordt positief beïnvloed door de aan de olieprijs gekoppelde gasprijs. De motorrijtuigenbelasting tenslotte is een belasting op het autopark en kent daarmee een vrij stabiele trendmatige ontwikkeling - meer nieuwe auto's betekent over het algemeen ook dat meer oude auto's naar schroothoop of buitenland gaan - die wat hoger ligt dan de actuele BBP-groei.

5.3 EMU-saldo en schuld

De omvangrijke ombuigingen en lastenverzwaringen leiden naar verwachting tot een verbetering van het EMU-tekort van 3,2% BBP in 2003 tot 2,9% in 2004 en 2,6% in 2005. Het structurele tekort verbetert in beide jaren met tenminste 0,5% BBP, zodat wordt voldaan aan de Europese begrotingsafspraken. Door de aanhoudende begrotingstekorten en de lage BBP-groei loopt de EMU-schuldquote snel op, van 52½% BBP in 2002 naar 58% in 2005. Hiermee komt de EMU-schuldnorm van 60% BBP in zicht.

In het recessiejaar 2003 kwam het EMU-tekort uit op 3,2% BBP. Daarmee overschreed Nederland de tekortlimiet van 3% van de Europese begrotingsafspraken. De omvangrijke

ombuigingen en lastenverzwaringen leiden naar verwachting tot een verbetering van het EMU-tekort tot 2,9% BBP in 2004 en 2,6% BBP in 2005. Indien de tekort-ontwikkeling wordt gecorrigeerd voor conjuncturele factoren (de nog altijd benedentrendmatige BBP-groei) is sprake van een aanzienlijk grotere verbetering. Volgens de rekenmethode die de Europese Commissie hanteert bij de toetsing van de Europese begrotingsafspraken, daalt het structurele tekort van 2,6% BBP in 2003 naar 2,0% BBP in 2004 en 1,3% BBP in 2005. Daarmee voldoet het actuele cijferbeeld aan de eis van Europese begrotingsafspraken dat het structurele saldo verbetert met minimaal 0,5% BBP per jaar. Het CPB hanteert een iets andere methode en berekent het structurele tekort op 2,7% BBP in 2003, 1,2% BBP in 2004 en 0,5% BBP in 2005. De berekening van de structurele component van het EMU-saldo is omgeven met een aanzienlijke onzekerheidsmarge⁴⁵. Dat geldt temeer daar in beide methoden niet wordt gecorrigeerd voor eenmalige maatregelen en kasverschuivingen (het doorschuiven naar latere jaren of juist naar voren halen van uitgaven en inkomsten). Bij de beleidsuitgangspunten is aangegeven dat het aanvullende beleidspakket waartoe het kabinet voor 2004 heeft besloten, aan de uitgavenkant grotendeels bestaat uit dergelijke maatregelen, die het structurele tekortcijfer dit jaar dus neerwaarts vertekenen.

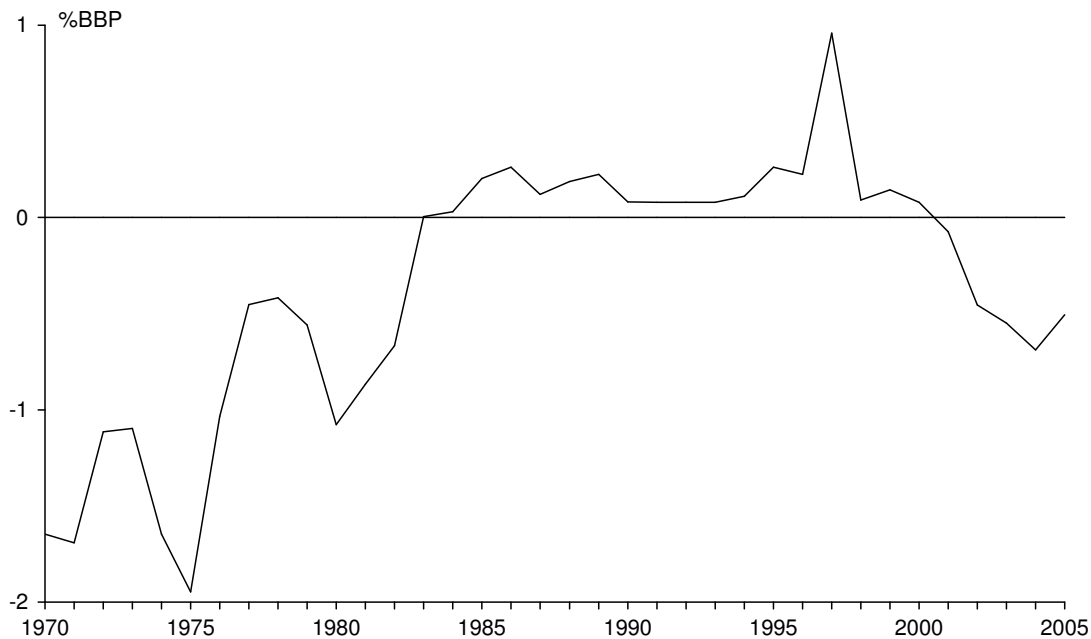
Ten opzichte van het CEP 2004 is sprake van een verbetering van het EMU-saldo van 0,4% BBP in zowel 2004 als 2005. Aan deze verbetering dragen vooral het aanvullende beleidspakket, de hogere aardgasbaten en de meevallende ontwikkeling van het uitkeringsvolume (WW, bijstand, WAO) bij. Daartegenover staat een opvallende tegenvaller (0,5% BBP in 2004 en 0,4% BBP in 2005) bij het vorderingensaldo van de lokale overheid.

De afgelopen jaren is het EMU-saldo van de lokale overheid snel verslechterd. In 2001 was voor het eerst sinds bijna twintig jaar sprake van een tekort (0,1% BBP). Volgens de nieuwe CBS-cijfers groeide dit tekort in 2003, gecorrigeerd voor het eenmalige effect van de invoering van het BTW-compensatiefonds⁴⁶, naar 0,6% BBP.

In de jaren zeventig was ook sprake van substantiële tekorten bij de lokale overheid (zie figuur 5.1). Deze hingen in belangrijke mate samen met het rijksbeleid om investeringen van gemeenten in stadsvernieuwing en volkshuisvesting te stimuleren, bijvoorbeeld door rijksleningen. Ook bleek de rijksbijdrage aan grote gemeenten onvoldoende. Om de financiële positie van gemeenten te verbeteren zijn midden jaren zeventig de uitkeringen van het Gemeente- en Provinciefonds drastisch verhoogd is, de systematiek aangepast is en de belastinggrondslag van gemeenten verbreed (door invoering van de OZB).

⁴⁵ Zie ook CEP 2004 blz. 31.

⁴⁶ Door de invoering van het BTW-compensatiefonds is sprake van een eenmalige verbetering van het EMU-saldo van de lokale overheid met 0,4% BBP, waar een even grote eenmalige verslechtering van het EMU-saldo van het Rijk tegenover staat.

Figuur 5.1 EMU-saldo lokale overheid, 1970-2005

De huidige tekorten van de lokale overheid betreffen vooral de gemeenten. Vergelijking van 2003 met 2000 leert dat de verslechtering van het EMU-saldo met 0,6% BBP grotendeels wordt verklaard door meer investeringen (0,2% BBP) en minder netto-opbrengsten uit grond (0,25% BBP; vergeleken met 1997 zelfs 0,5% BBP minder). De verminderde opbrengst uit grond wordt zowel veroorzaakt door extra aankopen van grond als door minder verkoopopbrengsten. De extra investeringen kunnen voor een deel samenhangen met het bouwrijp maken van grond.

Voor 2004 wordt een EMU-tekort van de lokale overheid van 0,7% BBP geraamd; in het CEP 2004 werd nog uitgegaan van een tekort van 0,2% BBP. Deze forse neerwaartse bijstelling van de raming hangt samen met de neerwaartse bijstelling voor 2003. Bovendien sluit de nieuwe raming goed aan op de resultaten van een enquête onder gemeenten met meer dan 50 000 inwoners.⁴⁷ Mede op basis van deze enquête wordt voor 2005 een tekort van de lokale overheid van 0,5% BBP verwacht. De situatie van grote EMU-tekorten bij de lokale overheid kan zich ook de jaren daarna blijven voordoen (zie kader).

In de Wet Financiering Decentrale Overheden (FIDO) is aangegeven dat als lokale overheden bijdragen aan het overschrijden van de tekortlimiet van 3%, ze een aandeel moeten leveren om dit probleem op te lossen. Het kabinet heeft samen met de lokale overheden een commissie gevraagd om hierover advies uit te brengen.⁴⁸ De commissie adviseert om voor gemeenten, provincies en waterschappen een evenredig aandeel vast te stellen in een EMU-tekort van 2,5%, dat in de praktijk dient als referentiewaarde voor ingrijpen. Overschrijdingen

⁴⁷ Zie Rapport werkgroep beheersen EMU-saldo lokale overheid.

⁴⁸ P.P.J.J.M. van Besouw, J.K.T. Postma en C.G.M. Sterks, Advies EMU-saldo lokale overheid, augustus 2004.

Het baten-lastenstelsel van lokale overheden en het EMU-saldo

De lokale overheden hanteren een baten-lastenstelsel. Hierin is een sluitend structureel saldo van baten en lasten de begrotingsnorm. Voor het macro-economisch beleid wordt echter het EMU-saldo als begrotingsnorm gehanteerd. Wat is de relatie tussen het baten-lastenstelsel en het EMU-saldo?

Het EMU-saldo is het saldo van inkomsten en uitgaven van de overheid. Financiële transacties als de verkoop van deelnemingen of het verstrekken van leningen worden hierbij niet meegenomen. De huidige grote EMU-tekorten van gemeenten zijn veroorzaakt door snel gestegen investeringen, extra aankopen van grond en teruggelopen opbrengsten uit verkopen van grond. Dit betekent vooral een verschuiving in de samenstelling van het totale vermogen, namelijk van financiële activa naar niet-financiële activa als grond en infrastructuur. In de periode 1998-2002 is het eigen vermogen van gemeenten toegenomen van 16,5 miljard euro naar 25 miljard euro, een toename van 50%.^a Deze toename is in belangrijke mate te danken aan boekwinsten op de verkoop van aandelen en deelnemingen, met name Bouwfonds en energiebedrijven.

In het baten-lastenstelsel blijven de aan- en verkoop van grond en investeringsgoederen buiten de exploitatierekening. Wel worden de afschrijvingen op investeringsgoederen tot de lasten gerekend. Boekwinsten op aandelen, deelnemingen en verkopen van grond worden wel geregistreerd als baten. Bij enkele gemeenten zijn er nog grote boekwinsten te halen uit de verkoop van erfpachtgronden; bij de gemeente Amsterdam gaat het zelfs om 22,5 mld euro.^b Het stelsel staat hierbij toe dat dergelijke boekwinsten worden gebruikt voor de vorming van reserves en voorzieningen. Op deze wijze kunnen de overschotten op de exploitatierekening van het ene jaar worden gebruikt voor het financieren van lasten in andere jaren.

Een en ander illustreert dat een sluitend saldo van baten en lasten niet samen hoeft te gaan met een EMU-saldo van nul. Op de korte termijn kunnen de verschillen met name door investeringen, aan- en verkopen van grond en (reservering van) boekwinsten groot zijn. Dit geldt in iets mindere mate ook op de lange termijn. Systematische verschillen tussen afschrijvingen en investeringen kunnen ontstaan doordat de afschrijvingen tegen historische kostprijs worden gewaardeerd en doordat bij in de tijd groeiende investeringen de afschrijvingen altijd naijlen. Ook bij de aan- en verkopen van grond en bij het aanwenden van de soms zeer grote boekwinsten op deelnemingen kunnen langdurige verschillen ontstaan.

Het EMU-saldo van de lokale overheid was over de periode 1976-2003 gemiddeld 0% BBP. Juist in de periode van laagconjunctuur is het EMU-tekort verslechterd. Dit suggereert dat met het aantrekken van de conjunctuur ook het EMU-tekort van de lokale overheid verdwijnt. Deze analyse over het verleden houdt echter onvoldoende rekening met specifieke factoren. Hierbij kan worden gedacht aan de toegenomen budgettaire risico's (bijvoorbeeld ten aanzien van de bijstand), extra aankopen van grond in het kader van het nieuwe ruimtelijke beleid, specifieke grote investeringsprojecten (bijvoorbeeld aanleg Tweede Maasvlakte), grote onderhoudsinvesteringen voor de riolering en aan het bewust interen op de reserves. De in het algemeen gunstige vermogenspositie van gemeenten lijkt voldoende ruimte te bieden om een negatief EMU-saldo langdurig vol te houden binnen de beperkingen van het baten-lastenstelsel. Uit analyse van de cijfers van individuele gemeenten blijkt voorts dat de afgelopen jaren vooral het EMU-saldo van de gemeenten met een relatief goede vermogenspositie is verslechterd. Het voldoen aan de eisen van het baten-lastenstelsel kan dus ook komende jaren samengaan met grote EMU-tekorten bij de lokale overheid.

^a Financieel overzicht gemeenten 2004, www.minbzk.nl.

^b E. Gerritsen, Stille reserves van gemeenten, COELO, 2002.

moeten worden beboet. Volgens de commissie moeten lokale overheden vrij kunnen kiezen uit een mandje van reductiemaatregelen.

In het rapport stelt de commissie dat is gezocht naar zo algemeen mogelijke maatregelen die de autonomie van de lokale overheden optimaal waarborgen. ‘Specifieke maatregelen beperken het aantal vrijheidsgraden waardoor welvaartsverliezen ontstaan. Generieke maatregelen stellen overheden in staat hun eigen afwegingen te maken in het licht van de lokale situatie.’⁴⁹ In dat licht is het onduidelijk waarom de commissie zich in haar advies beperkt tot een specifiek mandje van maatregelen aan de uitgavenkant. De beleidsvrijheid van lokale overheden kan evenzeer worden vergroot door andere uitgavencategorieën erbij te betrekken en ook meer lokale belastingverschillen te accepteren. Dat biedt ook ruimte voor het opvangen van verschillen in uitgaven waarvoor gemeenten zelf meer risico (gaan) lopen, zoals de bijstand en in de nabije toekomst delen van de AWBZ-uitgaven en aan verschillen in het voorzieningenniveau voor de burgers conform lokale behoeften.

Het vermogensoverschot van de sociale fondsen neemt in 2004 naar verwachting met 1 mld tot 6 mld euro toe. Volgend jaar neemt het vermogensoverschot in de raming verder toe tot 6¾ mld euro. Bij de volksverzekeringen verbetert met name de vermogenspositie van de AWBZ met 1¾ mld euro wederom fors. Dit wordt veroorzaakt door premieverhogingen, waardoor de uitgaven bij de inkomsten achterblijven. Het vermogensoverschot van de werknemersverzekeringen neemt in 2005 met ½ mld euro af. Door meer werkloosheidsuitkeringen dan in 2003 is de exploitatie van het AWF-fonds in zowel 2004 als 2005 negatief. Echter, door een neerwaartse bijstelling van de conjunctuurreserve in 2004 die nagenoeg gelijk is aan het exploitatietekort in dat jaar, komt dit pas in 2005 tot uiting in een verslechtering van de vermogenspositie van het fonds, ondanks een premieverhoging. Het vermogensoverschot van de WAO-fondsen stijgt, voornamelijk als gevolg van de verhoging van de premie medio 2004, maar ook door een daling van het aantal uitkeringsgerechtigden.

Tabel 5.8 Vermogenspositie van de centrale sociale fondsen (mld euro)^a, 2001-2005

	2001	2002	2003	2004	2005
AOW	1	0	¼	¼	– ¼
ANW	0	0	0	¼	¼
WAZ/WAO	2	3¾	4¼	4¼	4½
AWF ^b	4¾	4½	4½	4½	4¼
AWBZ	– 1	– 4	– 4¾	– 3	– 1¼
ZFW	1½	1¼	¾	– ¼	– ¾
Totaal	8½	5½	5	6	6¾

^a De vermogenspositie meet het verschil tussen het vermogen en de norm per ultimo van het jaar.

^b De mutatie van de vermogenspositie in het AWF wordt in 2001 1¼ mld euro neerwaarts beïnvloed door de extra conjunctuurreserve. In 2004 wordt de mutatie van de vermogenspositie ½ mld euro opwaarts beïnvloed door de bijstelling van de conjunctuurreserve.

⁴⁹ Zie blz. 3 van het rapport.

De EMU-schuldquote is na een top van 78% in 1993 gedaald tot 52,6% in 2002. Naar verwachting zal de overheidsschuld in 2005 weer opgelopen zijn tot 58% BBP. Hiermee komt ook de EMU-schuldnorm van 60% in zicht.

De drijvende kracht achter de snelle daling van de schuldquote was het noemereffect. De aanzienlijke nominale groei van het BBP droeg gemiddeld ruim 3½%-punt per jaar bij aan de daling van de schuldquote van 1993 tot en met 2002. In de jaren 2003-2005 beloopt het noemereffect gemiddeld slechts 1¼%-punt, in samenhang met de lage economische groei en de in 2004 en 2005 lage inflatie. Nominaal stijgt de schuld in deze drie jaar naar verwachting met ruim 35 mld euro door de ongunstige ontwikkeling van het EMU-saldo. De zwakke conjunctuur werkt op deze wijze zowel via de teller als via de noemer door in een snelle verslechtering van de schuldquote.

6 Arbeidsproductiviteit en participatie

Dit hoofdstuk bespreekt de bijdrage van menselijk kapitaal in de vorm van hogere scholing en ervaring aan de ontwikkeling van de Nederlandse arbeidsproductiviteit en kijkt specifiek naar de effecten van de toegenomen participatie op de arbeidsproductiviteit in de laatste jaren. Doordat zowel het scholingsniveau als de ervaring toenamen hebben beide positief bijgedragen aan de productiviteitsontwikkeling. De bijdrage van menselijk kapitaal kan maar een heel klein deel verklaren van de vertraging in de productiviteitsgroei. De toegenomen participatie van laagopgeleiden heeft een licht drukkend effect gehad op de groei van de arbeidsproductiviteit, maar niet op de welvaart. De belangrijkste bron van voortdurende welvaarts groei ligt in het blijven bij de mondiale technologische ontwikkeling.

De productiviteitsgroei in de Europese Unie (EU) blijft de laatste tien jaar duidelijk achter bij die in de Verenigde Staten. De Lissabon top van maart 2000 heeft productiviteitsgroei dan ook hoog op de Europese agenda gezet. In deze context is Nederland een interessant geval, omdat het niveau van de arbeidsproductiviteit per uur in Nederland tot de hoogste binnen de EU behoort, maar de groei de laatste jaren achterblijft bij het Europese gemiddelde. De vraag is welke factoren deze vertraging in de arbeidsproductiviteitsgroei bepalen.

Een vaak gehoorde verklaring voor de lage groei van de arbeidsproductiviteit in de negentiger jaren is de sterk gegroeide participatie van laagopgeleiden.⁵⁰ In deze visie heeft de hoge werkgelegenheidstoename geleid tot een lagere arbeidsproductiviteitsgroei omdat de toetredende werknemers minder productief zijn dan de zittende werknemers. Dit hoofdstuk bespreekt de bijdrage van menselijk kapitaal in de vorm van scholing en ervaring aan de ontwikkeling van de Nederlandse arbeidsproductiviteit en kijkt specifiek naar de effecten van de toegenomen participatie op de arbeidsproductiviteit in de laatste jaren.

6.1 Menselijk kapitaal en productiviteit

6.1.1 Menselijk kapitaal en productiviteit

Menselijk kapitaal bestaat uit kennis en vaardigheden die productief ingezet kunnen worden in het productieproces. Dit kapitaal wordt onder meer gevormd door onderwijs en training. Ook (beroeps)ervaring leidt tot productiviteitsverbetering en draagt aldus bij tot het menselijk kapitaal van de werknemer.

Deze verbanden komen ook empirisch naar voren in het positieve verband tussen loonvoet en scholing, respectievelijk loonvoet en aantal jaren werkervaring.⁵¹ Op micro-economisch niveau zijn er duidelijke aanwijzingen dat scholing een belangrijke determinant is van inkomen gedurende het werkzame leven. Empirisch onderzoek wijst uit dat een extra jaar scholing leidt

⁵⁰ OESO, The sources of economic growth on OECD countries, 2003. Opgemerkt zij dat in dit speciaal onderwerp de aandacht uitgaat naar de relatie participatiegraad en groei van de arbeidsproductiviteit en niet naar het niveau van de arbeidsproductiviteit.

⁵¹ Merk op dat dat laatste, zeker voor Nederland, ook deels institutioneel is bepaald via cao's.

tot een toename van de beloning van werknemers met gemiddeld 6 à 7%. Daarnaast draagt ook werkervaring bij aan het inkomen uit arbeid. Onderzoek laat zien dat een belangrijk deel van het loon van oudere werknemers is toe te rekenen aan ervaring.⁵²

Meting van productiviteitseffect menselijk kapitaal

Uitgangspunt van de meting van de productiviteitseffecten van menselijk kapitaal is een decompositie van de groei van de productie in termen van de groei van de productiefactoren.⁵³ Hierbij worden twee belangrijke veronderstellingen gemaakt om het menselijk kapitaal in termen van de effectieve hoeveelheid arbeidsdiensten per tijdseenheid te meten. Ten eerste dat menselijk kapitaal kan worden benaderd door het genoten onderwijs en de leeftijd. De laatste wordt als benadering voor ervaring genomen. Ten tweede, omdat informatie over de marginale productiviteit van deze karakteristieken ontbreken, wordt verondersteld dat de loonverschillen een goede weergave zijn van verschillen in marginale productiviteit.⁵⁴ Gebruikmakend van beschikbare informatie over loonvoeten, leeftijd en opleidingsniveau van werknemers⁵⁵ is daartoe een verband geschat tussen loonvoet en menselijk kapitaal.⁵⁶

Een toename van het scholingsniveau van werknemers in de tijd leidt tot een toename van de toegerekende productiviteit per arbeidsjaar, aannemende dat de beloning toeneemt met het scholingsniveau. Hetzelfde geldt voor een toename van de leeftijd van werknemers. Deze toerekening vloeit voort uit de aanname dat het loon proportioneel is met de productiebijdrage van een individuele werknemer. Als deze aanname correct is, en bovendien de gehanteerde onderverdeling in leeftijd en scholingsniveau een goede benadering geeft van het menselijk kapitaal, zal de geobserveerde productiestijging ten gevolge van een toename van leeftijd of scholing goed sporen met de berekende productiestijging. Dat wil zeggen, de geobserveerde stijging in de productiviteit per arbeidsjaar kan dan precies toegerekend worden aan de verandering in opleidingsniveau en leeftijd.

Natuurlijk kent deze aanpak beperkingen. Op lange termijn zal bij goed werkende markten de gelijkheid tussen lonen en marginale productiviteit wel opgaan. Op korte termijn kunnen echter verschillen optreden waardoor de lonen lager (of hoger) zijn dan de marginale

⁵² Zie b.v. J. Heckman, L. Lochner en C. Taber, "Explaining Rising Wage Inequality: Explorations with a Dynamic General Equilibrium Model of Labor Earnings with Heterogeneous Agents," *Review of Economic Dynamics*, 1, 1998, blz.1-58.

⁵³ Dit is het 'growth accounting' kader dat voor het eerst systematisch werd toegepast door E. Denison in de zestiger jaren. De gevolgen van een mogelijk indirecte relatie tussen totale factor productiviteitsgroei en menselijk kapitaal via externe effecten worden in dit hoofdstuk buiten beschouwing gelaten. Zo stimuleren kennis en vaardigheden van mensen innovatie en de adoptie van nieuwe technologieën, wat niet tot uitdrukking komt in de beloning van de mensen die bij die activiteiten betrokken zijn.

⁵⁴ Anders gezegd, elke factor wordt beloond naar de bijdrage van de laatste eenheid van die factor aan de productie.

⁵⁵ Gebruik is gemaakt van data van de Arbeidsvoorwaardenonderzoeken (AVO) 1992-2002. Zie P.M. Venema, Arbeidsvoorwaardenontwikkeling in 2002; een onderzoek naar de ontwikkelingen in de bruto-uurlonen en extra uitkeringen. Arbeidsinspectie, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, augustus 2003.

⁵⁶ Voor de jaren 1992, 1997 en 2002 zijn loonvergelijkingen geschat waarbij rekening is gehouden met de genoemde karakteristieken alsook die van geslacht, arbeidsduur en sector. De geschatte coëfficiënten vermenigvuldigd met veranderingen in de samenstelling van de werkzame beroepsbevolking geven het effect op de productiviteit weer. Voor de tussenliggende jaren zijn de coëfficiënten geïnterpoleerd. Overigens maakt het voor de effecten nauwelijks uit of de coëfficiënten voor 1992, 1997 of 2002 worden gebruikt.

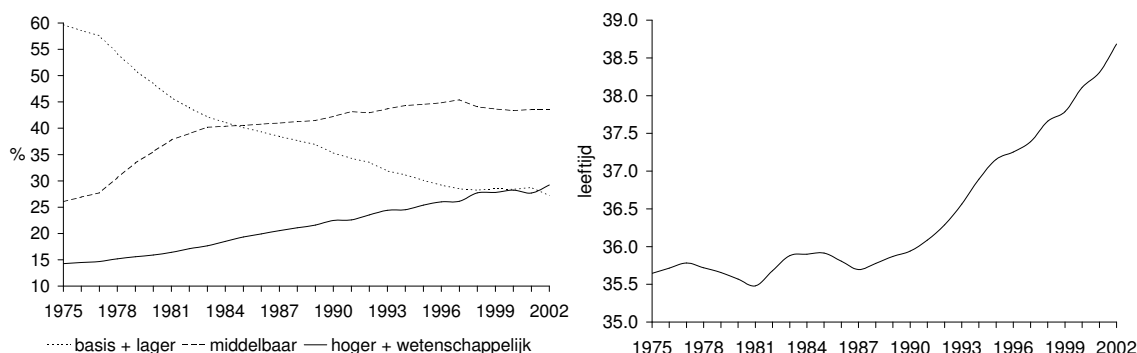
productiviteit. Empirische studies tonen aan dat het verband tussen loonvoet en scholingsniveau sterker is in landen met een competitieve arbeidsmarkt. Daarnaast wordt de relatie tussen productiviteit (menselijk kapitaal) en beloning deels verstoord bij de karakteristiek leeftijd als benadering voor ervaring. Voor werkgevers kan het aantrekkelijk zijn werknemers een carrièreperspectief te bieden waarbij een grotere inspanning nú leidt tot een hoger loon in de toekomst.⁵⁷ Er zijn duidelijke aanwijzingen dat werknemers op jonge leeftijd minder uitbetaald krijgen dan de waarde van hun bijdrage aan de productie en op oudere leeftijd meer.⁵⁸ Verder bestaat het menselijk kapitaal uit meer kennis en vaardigheden dan waar in dit hoofdstuk rekening mee wordt gehouden. Kenmerken zoals betrouwbaarheid, flexibiliteit en sociale vaardigheden vallen buiten de hier gehanteerde meting van menselijk kapitaal.

6.1.2 Verloop menselijk kapitaal

In de afgelopen 25 jaar zijn de onderwijs- en leeftijdsprofielen van de werkgelegenheid behoorlijk veranderd (zie figuur 6.1).⁵⁹

Beginnend met het vermoedelijk belangrijkste onderdeel van menselijk kapitaal, het genoten onderwijs, is in iets meer dan een kwart eeuw de samenstelling van de werkgelegenheid ingrijpend gewijzigd. Bestond in 1975 nog 60% van de werkgelegenheid uit mensen met alleen basisonderwijs of lager voortgezet onderwijs (MAVO of VBO), aan het begin van deze eeuw is dat teruggelopen tot iets meer dan 25%. In eerste instantie namen vooral de mensen met een middelbaar onderwijsniveau (HAVO, VWO of MBO) in belang toe. Gaandeweg groeide de betekenis van werkenden met hoger onderwijs (HBO) en wetenschappelijk onderwijs (WO).

Figuur 6.1 Werkgelegenheid naar onderwijsniveau (links) en gemiddelde leeftijd (rechts), 1975-2002

⁵⁷ E.P. Lazear, Agency, Earnings Profiles, Productivity, and Hours Restrictions, *American Economic Review*, 71, 1981, blz. 606-620.

⁵⁸ Zie bv. L.J. Kotlikoff en J. Gokhale, Estimating a Firm's Age-productivity Profile Using the Present Value of Workers' Earnings, *Quarterly Journal of Economics*, 107, 1992, blz. 1215-1242.

⁵⁹ Belangrijke andere trends in participatie van vrouwen en deeltijdwerken zijn onder meer beschreven in R. Euwals en M. Hogerbrugge, Explaining the growth of part-time employment: Factors of supply and demand, CPB Discussion Paper no. 31 2004.

Na 1997 lijken de aandelen van de diverse opleidingsniveaus zich aanvankelijk min of meer te stabiliseren. Ook de gemiddelde leeftijd van de werkende beroepsbevolking is aanzienlijk opgelopen sinds 1975 (zie rechterdeel figuur 6.1). De ‘vergrijzing’ wordt zichtbaar aan het eind van de jaren tachtig. In 1990 bedroeg de gemiddelde leeftijd ongeveer 36 jaar, inmiddels ligt deze met bijna 39 jaar drie jaar hoger. Achterliggende patronen zijn dat het aandeel van jongeren (i.c. 16 t/m 29 jaar) in de werkzame beroepsbevolking gestaag afneemt, terwijl de laatste jaren vooral het aandeel van 50-plussers sterk oploopt.

6.1.3 Effect menselijk kapitaal op productiviteit

De productiviteitseffecten door verschuivingen in de werkgelegenheidssamenstelling staan in tabel 6.1 weergegeven. De uitkomsten voor de jaren tachtig en begin jaren negentig komen overeen met een CPB-onderzoek uit 1998 (zie kader).⁶⁰

Tabel 6.1	Effect menselijk kapitaal op groei arbeidsproductiviteit, 1980-2000	
	1980-1990	1991-2000
Arbeidsproductiviteit ^a	2,1	1,1
Effect menselijk kapitaal	0,8	0,7
w.v. ervaring	0,3	0,3
opleiding	0,5	0,4
Arbeidsproductiviteit excl. effect menselijk kapitaal	1,3	0,4
^a Bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten per uur totale economie.		
Bron: Arbeidsinspectie, AVO 1992-2002; berekeningen CPB.		

De groei van de Nederlandse arbeidsproductiviteit is in de loop van de jaren afgenomen. Uit tabel 6.1 valt op te maken dat de vertraging in de arbeidsproductiviteitstoename op macroniveau niet direct is toe te schrijven aan een minder sterke bijdrage van menselijk kapitaal. Bij de gehanteerde veronderstelling dat de loonverschillen een goede weergave zijn van verschillen in marginale productiviteit draagt menselijk kapitaal in alle onderscheiden deelperioden zo’n ½ à ¾-punt bij aan de toename van de arbeidsproductiviteit. De bijdrage van ervaring is gemiddeld genomen redelijk constant⁶¹, terwijl die van opleiding in de loop van de tijd iets

⁶⁰ CPB, Recent trends in Dutch labor productivity: the role of changes in the composition of employment, CPB werkdocument no. 96. 1998. Overigens werden in dit document twee methoden toegepast met tegengestelde effecten (zie kader).

⁶¹ Ongeveer de helft van het effect van menselijk kapitaal wordt dus bepaald door het leeftijdseffect. CPB (1998) onderzoek leert dat de uitkomsten van de schatting van de loonvergelijking heel sterk moeten worden aangepast om de leeftijdsbijdrage substantieel lager te doen uitkomen.

afneemt.⁶² Het laatste duidt op het feit dat de verhoging van het gemiddelde opleidingsniveau niet eindeloos kan doorgaan.

Effecten menselijk kapitaal: verschillende methoden

Het meten van de effecten van menselijk kapitaal op productiviteit kan op verschillende manieren. Eerder CPB-onderzoek (1998) paste naast de hier gebruikte methode nog een andere methode toe, waarbij verschuivingen in de loonverdeling werden bestudeerd. Een groter aandeel van lagere inkomens in deze verdeling, anders gezegd het dikker worden van de linkerstaart in de loonverdeling, kan duiden op een instroom van laagproductieven.

Op grond van deze aanpak was de conclusie dat veranderingen in de arbeidsparticipatie een rol hebben gespeeld in de vertraging van de productiviteitstoename in de eerste helft van de jaren negentig. De werkgelegenheid onder de lagere inkomens nam destijds sterker toe dan die voor de totale beroepsbevolking, deels gedreven door de bevriezing van de minimumlonen. Dit zou een drukkend effect hebben gehad op de arbeidsproductiviteit van gemiddeld 0,3 %-punt per jaar in de periode 1989-1994. De relatief sterkere werkgelegenheidstoename onder de lagere inkomens was opvallend, daar de werkgelegenheid onder de lager opgeleiden minder sterk was toegenomen dan gemiddeld. Nadere analyse laat zien dat dit kwam doordat hoger opgeleiden op laagbetaalde banen zijn terechtgekomen.

Toepassing van de methode op basis van verschuivingen in de loonverdeling levert voor de periode 1992-2002 geen andere inzichten op dan in de hoofdstuktekst zijn beschreven. Zowel de ontwikkelingen van de werkgelegenheid onder de lagere inkomens als die van de lager opgeleiden blijven achter bij de gemiddelde groei van de totale werkgelegenheid.

6.2 Arbeidsproductiviteit en participatie

6.2.1 Trends in participatiegraden

Het verhaal dat de arbeidsproductiviteitsontwikkeling in Nederland de laatste jaren zou zijn gedrukt door de relatief grotere instroom van laag productieven in het productieproces wordt niet bevestigd op grond van veranderingen in de samenstelling van de werkgelegenheid.⁶³ Hoe komt dat? Kort geformuleerd komt het er op neer dat de voorraad menselijk kapitaal die is ingezet in het productieproces is toegenomen in de jaren negentig, hetgeen een positief effect heeft gehad op de arbeidsproductiviteitsgroei. Echter, een klein deel van deze groei is teniet gedaan door de sterk toegenomen participatie aan de onderkant van de arbeidsmarkt.

De werkgelegenheid groeide in de jaren negentig heel sterk en de participatie nam aanzienlijk toe. Internationaal beschouwd was Nederland daarmee toonaangevend. De gedachte dat dit een drukkend effect zou hebben gehad op de stijging van de arbeidsproductiviteit gaat ervan uit dat Nederland in de jaren negentig vooral laagproductieven in moest schakelen. De krapper wordende arbeidsmarkt zou bedrijven hebben genoodzaakt om personeel aan te nemen met een

⁶² Hoewel er redenen kunnen zijn dat de effecten van onderwijs en leeftijd conjunctuurgevoelig zijn, is dit niet duidelijk terug te vinden in de uitkomsten. Uitgaande van de veronderstelling dat de lager opgeleiden een grotere kans maken op ontslag in een neergaande conjunctuur, ligt een groter productiviteitseffect van opleiding in de lijn van de verwachtingen. Dit blijkt ook zo te zijn, maar de verschillen zijn marginaal. Het opleidingseffect is in de periode 1975-2002 in opgaande fases van de conjunctuur gemiddeld 0,1%-punt per jaar kleiner dan in neergaande fases.

⁶³ In ieder geval niet bij toepassing van de methode waarbij de (marginale) productiviteitsverschillen opgehangen worden aan loonverschillen.

lagere (marginale) productiviteit, in ieder geval lager dan die van het zittende personeel. Dit verhaal besteedt echter onvoldoende aandacht aan de aanbodzijde van de arbeidsmarkt. De beschrijving van de trends onder werkenden liet al zien dat, ook in de jaren negentig, de samenstelling opschoof naar hoger opgeleiden en ouderen. Eerder CPB-onderzoek leert dat de sterke groei van de Nederlandse werkgelegenheid valt toe te schrijven aan drie belangrijke factoren: ruim arbeidsaanbod, structurele hervormingen en gunstige externe ontwikkelingen zoals de hoge groei van de wereldhandel.⁶⁴

Tabel 6.2 vat voor de periode 1992-2002 enkele kerncijfers van de arbeidsmarkt samen voor hoger- en lager- (inclusief middelbaar onderwijsniveau) opgeleiden. De hoger opgeleiden bestaan hier uit werkenden met een HBO of WO opleidingsniveau, alle andere opleidingsniveaus vallen onder lager- en middelbaaropgeleiden. De sterke werkgelegenheidsgroei is hoofdzakelijk terug te vinden onder de hoger opgeleiden. Deze werd grotendeels mogelijk gemaakt doordat ook het aanbod van hoogopgeleiden sterk toenam.⁶⁵

Tabel 6.2 Beroepsbevolking voor laag (incl. middelbaar) en hoog opgeleiden, 1992-2002			
	1992	2002	1993-2002
	in dzd personen		Gecumuleerde groei in %
Werkzame beroepsbevolking (>12 uur/week)	6067	7336	20,9
w.v. laag en middelbaar opgeleid	4653	5192	11,6
hoog opgeleid	1414	2144	51,6
Totale beroepsbevolking ^a	6478	7638	17,9
w.v. laag en middelbaar opgeleid	4991	5425	8,7
hoog opgeleid	1487	2213	48,8
Potentiële beroepsbevolking ^b	10434	10935	4,8
w.v. laag en middelbaar opgeleid	8654	8374	- 3,2
hoog opgeleid	1780	2561	43,9

^a Som van het aantal werkzame personen met een baan van 12 uur of meer per week en de werkloze beroepsbevolking.

^b Personen tussen de 15-64 jaar.

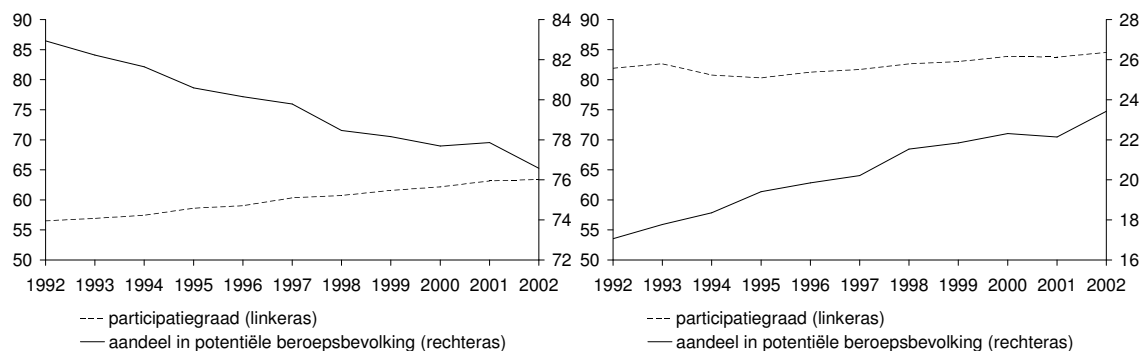
Een ander opvallend punt uit tabel 6.2 is dat het aantal lager en middelbaar opgeleiden in de potentiële beroepsbevolking in absolute aantallen afnam in de periode 1992-2002. Om dit verder te illustreren zijn in figuur 6.2 de ontwikkelingen in de participatiegraad en de aandelen in de potentiële beroepsbevolking voor lager en middelbaar, en hoger opgeleiden weergegeven.

De (bruto) participatiegraad van laagopgeleiden loopt in deze periode behoorlijk op, zelfs sterker dan bij de hoogopgeleiden. In 2002 zijn er relatief minder laagopgeleiden werkloos en stelt een groter deel zich beschikbaar voor de arbeidsmarkt dan tien jaar daarvoor.

⁶⁴ Zie CPB, *Macro Economische Verkenning 2001, De werkgelegenheid in de jaren negentig*, 2000, blz. 153-175.

⁶⁵ Voor een klein deel droeg een daling van de werkloosheid bij aan de werkgelegenheidsgroei van hoogopgeleiden.

Figuur 6.2 Participatiegraad en aandeel in potentiële beroepsbevolking voor lager en middelbaar (links) en hoger (rechts) opgeleiden, 1992-2002

6.2.2 Implicaties hogere participatie laagopgeleiden

Voor de berekening van de productiviteitseffecten van een hogere (gemiddelde) opleiding zijn werkgelegenheidscijfers gebruikt. De relatieve verschuiving naar hoger opgeleiden heeft per saldo een positief effect gehad op de productiviteitstoename in de jaren negentig. Weliswaar zijn er meer laagopgeleiden ingeschakeld in het productieproces, maar in minder grote aantallen dan hoger opgeleiden.

Figuur 6.2 laat echter zien dat de (bruto) participatiegraad van laagopgeleiden sterk is toegenomen. Het berekende productiviteitseffect van menselijk kapitaal had groter kunnen zijn als de participatiegraad van laagopgeleiden niet zou zijn gestegen. Ongeacht of deze ontwikkeling door arbeidsmarktinstituten of door concreet overheidsbeleid, zoals stimulering van werkgelegenheid van mensen met een laag opleidingsniveau, is veroorzaakt, kunnen de implicaties daarvan worden geschat door de ontwikkelingen in de totale beroepsbevolking respectievelijk de potentiële beroepsbevolking als leidraad te nemen. Als de werkgelegenheid volledig in de pas zou hebben gelopen met ontwikkelingen in de beroepsbevolking, dan zou de productiviteitsontwikkeling in de periode 1996-2000 iets gunstiger zijn geweest. De verschillen zijn echter klein: jaarlijks 0,06 respectievelijk 0,11%-punt.

Dat de toegenomen participatiegraad van laagopgeleiden op zichzelf een drukkend effect heeft gehad op de arbeidsproductiviteitsontwikkeling in de jaren negentig, is overigens geen valide argument tegen een hogere participatie van deze groep. Ten eerste heeft de hogere participatie een positief effect op de welvaart: het inkomen per hoofd van de bevolking gaat omhoog. Ten tweede, door deelname aan het productieproces blijven de vaardigheden en kennis op peil of kunnen zij zelfs toenemen, wat de welvaart in latere jaren ten goede komt.

6.3 Slotopmerkingen

De ‘common wisdom’ is dat de participatiestijging in de negentiger jaren heeft geleid tot een lagere groei van de arbeidsproductiviteit omdat de toetreders minder productief waren dan de zittende werknemers. Soms wordt de lage groei van de arbeidsproductiviteit in Nederland in de jaren negentig zelfs voor een belangrijk deel toegeschreven aan dit samenstellingseffect. De berekeningen in dit hoofdstuk bevestigen dit niet.

De trend naar de inzet van meer hoog opgeleid personeel heeft zich in de jaren negentig verder doorgezet. Daarnaast is de gemiddelde leeftijd van werkenden als benadering voor ervaring aanzienlijk toegenomen. Uitgaande van bepaalde veronderstellingen hebben beide positief bijgedragen aan de productiviteitsontwikkeling in Nederland. Wel viel de bijdrage van het menselijk kapitaal aan de productiviteitstoename iets minder groot uit door de hogere participatie van laagopgeleiden. De hogere participatie heeft desondanks een positief effect gehad op het welvaartsniveau, want het resulteert in meer inkomen per capita.

De bijdrage van menselijk kapitaal aan de arbeidsproductiviteitsontwikkeling in de vorm van een verhoging van het gemiddelde opleidingsniveau zal in de komende decennia moeilijk op hetzelfde niveau als dat van de jaren negentig zijn te handhaven. Een blik in de toekomst leert dat de groei van het totale arbeidsaanbod onder druk komt te staan en dat geldt ook voor de hoger opgeleiden. Demografische aspecten en participatiegraden bepalen het arbeidsaanbod. De vergaande vergrijzing zal de gemiddelde participatiegraad in hoge mate drukken.⁶⁶ Daarnaast zijn de participatiegraden van hoger opgeleiden al hoog. De ruimte voor verdere verhoging door beïnvloeding via sociaal-culturele trends, immigratie en integratie, en beleidswijzigingen is beperkt.⁶⁷ Kortom, de verhoging van het gemiddelde opleidingsniveau zal waarschijnlijk in de toekomst afvlakken. Dit neemt niet weg dat het op peil houden van de voorraad menselijk kapitaal voortdurend aandacht vraagt in termen van opleiding en onderwijs.

Blijft over de vraag waarom de arbeidsproductiviteitsontwikkeling dan toch verder is vertraagd in Nederland. Een puzzel die nog altijd om een afdoende antwoord vraagt vanwege het belang van productiviteitsgroei voor de ontwikkeling van de welvaart op lange termijn. Een aantal puzzelstukjes zijn bekend. Zo heeft Nederland weliswaar in internationaal perspectief een hoog niveau van de arbeidsproductiviteit, maar komt dat hoofdzakelijk op conto van de industrie. In delen van de dienstensector valt echter zowel het niveau als de groei van de productiviteit tegen. Bij internationale vergelijking blijkt dat het Nederlandse bedrijfsleven nog steeds productiviteitsverbeteringen moet kunnen behalen door meer gebruik te maken van ICT en

⁶⁶ Doordat de gemiddelde leeftijd van de werkenden zal oplopen, zal deze component wel verder kunnen bijdragen aan de toename van de arbeidsproductiviteit.

⁶⁷ Zie o.a. B. Jacobs, *The lost race between Schooling and Technology*, CPB Discussion Paper No. 25, 2003. Bovendien zal de aanhoudend sterke vraag naar hoogopgeleiden leiden tot grotere inkomensverschillen tussen laag en hoogopgeleiden.

innovaties.⁶⁸ Omdat veel bedrijven tot op heden relatief weinig in ICT hebben geïnvesteerd, lijkt deze technologie nog steeds groeipotentieel te hebben voor de toekomst. Anders dan soms gesuggereerd wordt, biedt de hoogte van de lonen in ieder geval geen geschikt aangrijpingspunt om de arbeidsproductiviteit te verhogen.⁶⁹ Hoge lonen verhogen weliswaar de arbeidsproductiviteit op korte termijn, maar deze verhoging is tijdelijk van aard en inefficiënt. Op lange termijn is een loongolf naar verwachting zelfs schadelijk voor de arbeidsproductiviteit. Lonen die te hoog zijn leiden tot hoge werkloosheid. Gestage economische groei wordt vooral bevorderd door een loonniveau waarbij de arbeidsmarkt in evenwicht is. Een belangrijke sleutel voor gestage groei van de arbeidsproductiviteit ligt bij een goed mededingingsbeleid. Voldoende concurrentie houdt bedrijven scherp, stimuleert innovaties en adoptie van bestaande technieken. Een onbekend puzzelstuk is wel of de concurrentie in met name delen van de Nederlandse dienstensector wel voldoende is.

De toename van de arbeidsproductiviteit wordt voor een kleine open economie als Nederland in hoge mate in belangrijke mate elders bepaald. Nederland kan op deelterreinen wel meedoen aan de top van onderzoek en ontwikkeling, maar de verschuiving van de totale technische grens wordt vooral bepaald door de algemene kennisaccumulatie in de (rest van de) wereld. Gegeven het hoge niveau van de Nederlandse arbeidsproductiviteit per uur, zijn de mogelijkheden voor groei door absorptie van bestaande kennis en technieken waarschijnlijk relatief klein. De belangrijkste bron van voortgaande welvaarts groei ligt echter in het bijblijven bij de mondiale technologische ontwikkeling. Ook dit vraagt om voortdurende inspanningen, ook op het gebied van menselijk kapitaal. Deze inspanningen moeten het mogelijk maken om in de toekomst de nieuwe technieken te kunnen absorberen en toe te passen.

⁶⁸ Zie H.P. van der Wiel en G. van Leeuwen, Op zoek naar productiviteitsgroei: effecten van ICT en innovatie op bedrijfsniveau in Nederland, CPB Document No. 41, 2003.

⁶⁹ Zie F. Huizinga en P. Broer, Wage moderation and productivity, CPB Discussion Paper No. 28, 2004.

Bijlagen

De cijfers in de A-bijlagen sluiten aan bij de Nationale rekeningen 2003.

Door de invoering per 1 januari 2004 van de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ) wordt de loondoorbetalingsperiode bij ziekte met een jaar verlengd. Dit leidt tot een verschuiving van WAO-lasten naar doorbetaald loon bij ziekte vanaf 2005 en heeft tevens statistische effecten op het arbeidsvolume, de loonvoet en diverse andere economische kentallen. Hierdoor kan bij sommige grootheden een onjuist beeld van de economisch inhoudelijke ontwikkeling in 2005 ontstaan. Daar waar dat het geval is, worden (veelal tussen haakjes) tevens de voor deze statistische vertekening gecorrigeerde cijfers gepresenteerd.

De toelichting op bijlage B, de bijlage over de economische ontwikkeling in het buitenland, is te vinden in het binnenkort te verschijnen CPB Memorandum hierover, dat beschikbaar komt op de website van het CPB (www.cpb.nl/nl/pub/memorandum/).

De internationale data over de loonkosten per eenheid product zijn rechtstreeks ontleend aan de OESO (Economic Outlook, no. 74, december 2003). Hierdoor kunnen de historische cijfers afwijken ten opzichte van eerder gepubliceerde data.

Bijlage A1.1 Middelen en bestedingen 2004 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2003 in prijzen 2003	Volume- mutatie	2004 in prijzen 2003	Prijs- mutatie	2004 in prijzen 2004
Beloning werknemers	240,62	- 1¼	237,50	2¾	243,76
Bedrijven	200,53	- 1½	197,32	2½	202,47
Overheid	40,08	¼	40,18	2¾	41,28
Exploitatieoverschot (netto)	89,64				92,08
Afschrijvingen	71,36	2	72,80	1	73,50
Bedrijven	61,23	2¼	62,57	1	63,16
Overheid	10,13	1	10,23	1	10,34
Belastingen	60,52				62,65
Productgebonden	55,45				57,28
Niet-productgebonden	5,07				5,36
Subsidies	7,86				7,50
Productgebonden	4,04				3,98
Niet-productgebonden	3,82				3,52
Bruto binnenlands product marktprijzen	454,28	1¼	460,34	1	464,49
Invoer	256,94	3¾	266,77	2	272,28
Goederen	211,57	4	220,23	2	224,60
Diensten	45,37	2½	46,54	2½	47,68
Finale bestedingen	711,22	2¼	727,11	1¼	736,77
Betaalde primaire inkomens	51,82				52,50
Betaalde inkomensoverdrachten	9,95				10,94
Saldo lopende transacties met het buitenland	12,08				17,36
Totaal	73,85				80,81

	2003 in prijzen 2003	Volume- mutatie	2004 in prijzen 2003	Prijs- Mutatie	2004 in prijzen 2004
Consumptieve bestedingen	339,64	1/2	340,99	1 1/4	345,66
Huishoudens	224,29	1/4	224,67	1 1/4	227,34
Overheid	115,35	3/4	116,32	1 3/4	118,32
Uitkeringen in natura	38,92	1 3/4	39,61	1/4	39,70
Lonen	48,87	1/2	49,09	2 1/2	50,34
Overig	27,56	1/4	27,62	2 1/4	28,27
Investerings vaste activa	91,64	1 3/4	93,13	1 1/4	94,35
Bedrijven	77,48	2 1/4	79,22	1 1/4	80,29
Woningen	26,62	4 1/2	27,79	2	28,37
Overige vaste activa	50,86	1 1/4	51,43	1	51,92
Overheid	14,16	- 1 3/4	13,90	1 1/4	14,06
Veranderingen voorraden	0,15		0,77		0,77
Nationale Bestedingen	431,42	3/4	434,88	1 1/4	440,78
Uitvoer	279,80	4 1/2	292,23	1 1/4	295,99
Goederen	226,88	5	238,21	1 1/4	241,10
Diensten	52,92	2	54,02	1 1/2	54,89
Finale bestedingen	711,22	2 1/4	727,11	1 1/4	736,77
Uitvoersaldo	22,85				23,70
Ontvangen primaire inkomens	45,25				51,00
Ontvangen inkomensoverdrachten	5,75				6,11
Totaal	73,85				80,81

Bijlage A 1.2 Middelen en bestedingen 2005 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2004 in prijzen 2004	Volume- mutatie	2005 in prijzen 2004	Prijs- mutatie	2005 in prijzen 2005
Beloning werknemers	243,76	1/2	244,68	1/2	245,71
Bedrijven	202,47	1/4	203,19	1/2	204,11
Overheid	41,28	1/2	41,49	1/4	41,60
Exploitatieoverschot (netto)	92,08				94,70
Afschrijvingen	73,50	2 1/2	75,27	1/2	75,74
Bedrijven	63,16	2 3/4	64,83	1/2	65,22
Overheid	10,34	1	10,44	3/4	10,51
Belastingen	62,65				65,28
Productgebonden	57,28				59,32
Niet-productgebonden	5,36				5,97
Subsidies	7,50				6,95
Productgebonden	3,98				3,89
Niet-productgebonden	3,52				3,07
Bruto binnenlands product marktprijzen	464,49	1 1/2	471,06	3/4	474,48
Invoer	272,28	5 1/2	287,51	1	290,10
Goederen	224,60	5 3/4	237,47	3/4	239,12
Diensten	47,68	5	50,04	2	50,98
Finale bestedingen	736,77	3	758,57	3/4	764,58
Betaalde primaire inkomens	52,50				54,00
Betaalde inkomensoverdrachten	10,94				11,91
Saldo lopende transacties met het buitenland	17,36				20,74
Totaal	80,81				86,66

	2004 in prijzen 2004	Volume- mutatie	2005 in prijzen 2004	Prijs- mutatie	2005 in prijzen 2005
Consumptieve bestedingen	345,66	1/4	346,11	1	349,62
Huishoudens	227,34	0	227,22	1 1/4	230,12
Overheid	118,32	1/2	118,89	1/2	119,50
Uitkeringen in natura	39,70	1	40,14	0	40,19
Lonen	50,34	3/4	50,70	0	50,69
Overig	28,27	- 3/4	28,05	2	28,62
Investerings vaste activa	94,35	2	96,16	1	97,16
Bedrijven	80,29	2 1/4	82,03	1	82,92
Woningen	28,37	4 3/4	29,69	1	30,02
Overige vaste activa	51,92	3/4	52,34	1	52,90
Overheid	14,06	1/2	14,13	3/4	14,24
Veranderingen voorraden	0,77		1,45		1,48
Nationale Bestedingen	440,78	3/4	443,73	1	448,25
Uitvoer	295,99	6 1/4	314,84	1/2	316,33
Goederen	241,10	7	257,83	1/2	259,05
Diensten	54,89	3 3/4	57,01	1/2	57,28
Finale bestedingen	736,77	3	758,57	3/4	764,58
Uitvoersaldo	23,70				26,23
Ontvangen primaire inkomens	51,00				54,00
Ontvangen inkomensoverdrachten	6,11				6,42
Totaal	80,81				86,66

Bijlage A2 Middelen en bestedingen, 1992-2003

	1992	1993	1994	1995	1996
	mld euro's in lopende prijzen				
Beloning werknemers	141,1	145,1	148,5	153,7	159,4
Bedrijven	116,1	119,1	122,0	126,8	132,2
Overheid	25,1	26,0	26,5	26,9	27,2
Exploitatieoverschot (netto)	61,2	59,5	67,9	72,0	74,9
Afschrijvingen	41,6	43,0	44,5	45,7	47,6
Bedrijven	34,6	35,9	37,3	38,3	40,0
Overheid	6,9	7,1	7,3	7,4	7,6
Belastingen	31,0	33,7	34,0	35,9	38,4
Subsidies	8,4	8,1	7,5	5,1	5,2
Bruto binnenlands product marktprijzen	266,5	273,2	287,5	302,2	315,1
Invoer	130,9	128,6	140,8	155,9	164,6
Goederen	109,8	106,8	118,4	131,9	139,3
Diensten	21,1	21,7	22,4	24,0	25,4
Totaal middelen	397,3	401,8	428,3	458,2	479,7
Consumptieve bestedingen	197,7	203,5	211,6	220,9	229,9
Huishoudens	132,9	136,1	142,0	148,2	157,1
Overheid	64,8	67,5	69,6	72,6	72,9
Uitkeringen in natura	19,8	20,8	21,8	22,7	22,2
Lonen	29,5	30,7	31,4	32,6	32,8
Overig	15,6	15,9	16,5	17,4	17,9
Investerings vaste activa	57,6	56,6	58,3	61,3	66,4
Bedrijven	50,3	49,2	50,7	53,6	57,7
Woningen	14,4	14,9	16,3	16,9	18,2
Overige vaste activa	35,9	34,3	34,3	36,8	39,5
Overheid	7,4	7,4	7,6	7,7	8,7
Veranderingen voorraden	1,9	- 2,1	0,1	2,1	0,7
Nationale Bestedingen	257,2	258,0	269,9	284,3	297,0
Uitvoer	140,2	143,8	158,4	173,9	182,7
Goederen	115,4	117,5	130,3	144,7	151,5
Diensten	24,7	26,3	28,1	29,2	31,2
Finale bestedingen	397,3	401,8	428,3	458,2	479,7
Uitvoersaldo	9,3	15,2	17,6	18,0	18,1
Saldo primaire inkomens	- 2,0	- 0,2	1,7	3,6	1,6
Saldo secundaire inkomensoverdrachten	- 1,6	- 2,3	- 2,3	- 2,2	- 2,5
Saldo lopende rekening betalingsbalans	5,7	12,7	17,0	19,4	17,2

1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
168,0	180,0	192,3	205,7	220,4	233,9	240,6
139,9	150,6	161,3	172,9	184,9	195,8	200,5
28,2	29,4	31,1	32,8	35,5	38,1	40,1
80,9	83,3	83,3	90,3	93,1	91,4	89,6
49,8	53,0	56,5	61,2	65,5	69,0	71,4
42,1	44,8	48,0	52,2	55,9	59,1	61,2
7,8	8,1	8,6	9,1	9,5	9,9	10,1
41,7	44,4	49,1	52,4	57,8	58,9	60,5
6,7	6,5	7,2	7,3	7,5	8,0	7,9
333,7	354,2	374,1	402,3	429,3	445,2	454,3
184,4	197,0	209,5	250,8	257,7	257,2	256,9
156,7	166,3	176,2	213,0	216,3	212,1	211,6
27,7	30,7	33,3	37,8	41,4	45,1	45,4
518,1	551,2	583,5	653,1	687,0	702,4	711,2
241,4	256,4	273,1	291,9	313,7	330,7	339,6
165,0	176,0	187,6	200,6	212,8	221,3	224,3
76,4	80,4	85,5	91,3	100,9	109,4	115,3
24,0	25,3	26,7	29,0	31,8	35,9	38,9
34,1	35,9	38,1	40,3	43,5	46,6	48,9
18,3	19,3	20,8	22,1	25,7	26,9	27,6
71,7	76,2	84,2	89,0	92,9	92,6	91,6
63,4	67,3	74,5	78,1	80,8	78,7	77,5
19,8	20,8	22,7	24,0	26,1	26,5	26,6
43,6	46,5	51,9	54,1	54,6	52,2	50,9
8,2	8,9	9,7	10,9	12,1	13,9	14,2
0,8	2,4	0,5	0,4	0,0	- 0,8	0,1
313,9	335,0	357,8	381,3	406,6	422,5	431,4
204,2	216,2	225,7	271,8	280,4	279,9	279,8
169,2	178,2	184,2	225,0	230,3	226,9	226,9
34,9	38,0	41,5	46,8	50,1	53,1	52,9
518,1	551,2	583,5	653,1	687,0	702,4	711,2
19,8	19,2	16,2	21,0	22,7	22,7	22,9
3,7	- 5,8	0,7	1,7	- 3,1	- 6,3	- 6,6
- 2,8	- 2,7	- 2,0	- 3,1	- 3,5	- 4,1	- 4,2
20,7	10,7	15,0	19,6	16,1	12,3	12,1

Bijlage A3 Middelen en bestedingen, 1992-2003

	1992	1993	1994	1995	1996
	volumemutaties per jaar in %				
Beloning werknemers	0,9	- 0,6	- 0,7	1,8	2,3
Bedrijven	1,4	- 0,6	- 0,6	2,5	2,9
Overheid	- 1,3	- 0,5	- 1,3	- 1,3	- 0,9
Afschrijvingen	3,3	2,8	2,6	1,5	2,6
Bedrijven	4,0	3,1	2,8	1,7	2,8
Overheid	0,1	1,6	1,1	0,3	1,3
Bruto binnenlands product marktprijzen	1,5	0,7	2,9	3,0	3,0
Invoer	1,5	0,3	9,4	10,5	4,4
Goederen	1,1	0,3	11,3	11,5	4,5
Diensten	3,9	0,4	0,0	5,2	3,4
Totaal middelen	1,5	0,5	5,0	5,5	3,5
Consumptieve bestedingen	1,3	0,7	1,4	2,5	2,6
Huishoudens	0,5	0,3	1,4	2,9	4,0
Overheid	2,9	1,6	1,5	1,5	- 0,4
Uitkeringen in natura	8,6	2,7	2,6	2,5	- 2,6
Lonen	0,8	1,5	0,5	0,3	0,3
Overig	0,0	0,2	1,9	2,6	1,1
Investerings vaste activa	0,7	- 3,2	2,1	4,1	6,3
Bedrijven	0,5	- 3,5	2,1	4,8	5,7
Woningen	7,0	1,2	7,6	1,0	4,1
Overige vaste activa	- 1,8	- 5,4	- 0,3	6,6	6,4
Overheid	1,6	- 1,4	2,1	- 0,2	10,8
Veranderingen voorraden (in % BBP)	0,2	- 1,6	0,7	0,7	- 0,5
Nationale Bestedingen	1,3	- 1,8	2,3	3,6	2,8
Uitvoer	1,8	4,8	9,6	8,8	4,6
Goederen	1,0	4,6	10,4	9,6	4,3
Diensten	5,5	5,8	6,2	4,9	6,1
Finale bestedingen	1,5	0,5	5,0	5,5	3,5

1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
3,2	3,5	3,0	2,1	1,6	0,1	– 0,9
3,8	3,8	3,3	2,2	1,4	– 0,5	– 1,4
0,3	1,9	1,2	1,3	2,6	2,8	1,7
3,7	4,3	4,4	4,4	3,4	2,5	1,6
4,0	4,7	4,8	4,9	3,8	2,8	1,7
1,6	2,5	2,5	1,7	0,5	0,8	0,6
3,8	4,3	4,0	3,5	1,4	0,6	– 0,9
9,5	8,5	5,8	10,5	2,2	0,8	0,6
9,9	8,3	5,5	10,6	1,6	– 0,2	1,0
7,3	9,7	7,2	10,2	5,9	6,2	– 0,9
5,8	5,8	4,6	6,0	1,7	0,7	– 0,3
3,1	4,4	4,0	3,1	2,4	2,0	0,0
3,0	4,8	4,7	3,5	1,4	1,3	– 0,9
3,2	3,6	2,5	2,0	4,8	3,6	1,8
5,0	3,0	1,1	3,5	3,8	7,1	3,9
3,1	3,6	1,8	1,8	2,6	3,0	1,5
1,2	4,3	5,6	0,4	10,2	0,5	– 0,7
6,6	4,2	7,8	1,4	0,2	– 3,6	– 3,1
8,5	3,9	8,1	0,5	– 0,6	– 5,8	– 3,7
5,4	1,3	4,2	– 0,2	1,9	– 4,4	– 4,2
9,9	5,1	9,8	0,8	– 1,8	– 6,4	– 3,5
– 5,9	6,4	5,7	8,1	6,5	10,7	0,5
0,1	0,4	– 0,5	0,0	– 0,1	– 0,2	0,2
3,9	4,8	4,3	2,6	1,8	0,5	– 0,5
8,8	7,4	5,1	11,3	1,6	0,8	0,0
8,8	7,4	4,4	11,9	1,3	0,2	0,3
8,9	7,4	8,5	8,7	3,3	3,6	– 1,3
5,8	5,8	4,6	6,0	1,7	0,7	– 0,3

Bijlage A4 Kerngegevens, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
	mutaties per jaar in %				
Internationaal					
Relevant wereldhandelsvolume	3,6	4,5	0,4	9,1	8,7
Prijspeil goederenimport	- 0,5	- 2,0	- 3,0	- 0,4	- 0,1
Concurrentenprijs	1,0	- 3,6	- 2,9	1,9	- 1,1
Ruwe olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	20,1	19,4	17,0	15,8	17,0
Arbeidskosten per eenheid product verwerkende industrie in concurrerende landen	7,3	0,5	0,4	- 2,7	- 6,6
Lonen en prijzen					
Contractloon marktsector	3,6	4,1	3,2	1,6	1,4
Loonvoet marktsector	4,9	4,5	3,3	2,9	1,3
Arbeidskosten per eenheid product, verwerkende industrie (exclusief olie-industrie)	5,1	4,5	2,0	- 6,1	- 1,1
Prijspeil goederenexport (exclusief energie)	- 0,2	- 1,2	- 2,6	0,8	1,5
Consumentenprijsindex	3,1	3,2	2,6	2,7	2,0
Prijs nationale bestedingen	3,1	3,0	2,2	2,2	1,7
Volume bestedingen en productie					
Particuliere consumptie	2,7	0,5	0,3	1,4	2,9
Bruto investeringen bedrijven (exclusief woningen)	2,9	- 1,8	- 5,4	- 0,3	6,6
Investeringen in woningen	- 4,7	7,0	1,2	7,6	1,0
Goederenexport (exclusief energie)	5,0	1,1	5,0	11,6	10,2
Goederenimport	4,6	1,1	0,3	11,3	11,5
Productie marktsector ^a	2,7	1,1	0,4	3,0	4,3
Bruto binnenlands product (BBP)	2,4	1,5	0,7	2,9	3,0
Reëel nationaal inkomen	2,5	0,0	1,1	4,0	4,6
Arbeidsmarkt					
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	1,2	1,1	- 0,2	- 0,2	2,0
Werkgelegenheid in personen (>12 uur/week)	1,7	1,3	0,0	0,1	3,1
Arbeidsaanbod in personen	1,3	1,4	1,1	1,1	2,6
Werkloze beroepsbevolking (in % beroepsbevolking)	6,3	6,3	7,3	8,3	7,8
Collectieve sector					
Vorderingensaldo collectieve sector (% BBP)	- 2,7	- 4,2	- 2,8	- 3,5	- 9,1
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar, % BBP)	75,6	76,7	78,0	74,7	77,2
Collectieve lasten (% BBP)	44,2	43,8	45,3	42,8	40,6
Diversen					
Koopkracht modale werknemer (exclusief incidenteel)	0,2	0,5	0,6	- 0,4	0,8
Nominaal beschikbaar gezinsinkomen	0,9	6,8	- 1,1	5,7	4,9
Arbeidsproductiviteit marktsector ^a	1,0	- 0,2	0,8	3,0	1,6
Prijs toegevoegde waarde marktsector ^a	2,2	2,3	2,1	1,9	1,5
Reële arbeidskosten marktsector ^a	2,6	2,2	1,1	1,0	- 0,2
Arbeidsinkomensquote marktsector ^a (niveau %)	81,8	83,5	85,7	82,4	81,1
Uitvoersaldo (% BBP)	3,9	3,5	5,6	6,1	5,9
Lange rente (%)	8,7	8,1	6,4	6,9	6,9
Korte rente (%)	9,3	9,4	6,9	5,2	4,4

^a Exclusief delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.

^b De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ). Zie kader in Centraal Economisch Plan 2004, blz 99.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005 ^b
5,0	8,5	8,6	5,0	10,3	2,4	2,2	4,3	7¼	6¾
1,0	2,3	- 2,0	0,4	9,3	0,0	- 1,7	- 1,2	2	¾
1,4	6,0	- 1,7	- 1,4	7,3	1,2	- 3,3	- 4,8	¼	¾
20,7	19,2	12,8	17,9	28,4	24,5	25,0	28,9	36	35
3,7	5,5	0,7	2,3	6,2	2,5	- 1,7	- 5,6	- 3¼	0
1,9	2,3	3,1	2,9	3,2	4,2	3,5	2,7	1½	¾
1,1	2,3	3,9	3,7	5,1	5,5	6,6	3,8	2¾	½ (1)
0,3	- 0,3	1,8	1,5	0,4	5,1	4,5	3,4	- 1½	- 1¼
- 0,7	2,0	- 0,6	- 2,0	5,1	1,3	- 1,0	- 0,6	¼	0
2,1	2,2	2,0	2,2	2,6	4,5	3,4	2,1	1¼	1¼
1,6	1,7	1,8	2,4	3,8	4,7	3,3	2,7	1¼	1
4,0	3,0	4,8	4,7	3,5	1,4	1,3	- 0,9	¼	0
6,4	9,9	5,1	9,8	0,8	- 1,8	- 6,4	- 3,5	1¼	¾
4,1	5,4	1,3	4,2	- 0,2	1,9	- 4,4	- 4,2	4½	4¾
4,2	9,8	7,8	5,0	12,8	0,3	0,9	0,5	5	7½
4,5	9,9	8,3	5,5	10,6	1,6	- 0,2	1,0	4	5¾
3,1	4,8	5,1	5,2	4,5	1,2	- 0,6	- 1,3	1¼	2
3,0	3,8	4,3	4,0	3,5	1,4	0,6	- 0,9	1¼	1½
1,9	4,9	1,1	5,3	3,5	0,4	- 0,6	- 0,9	1¼	1¼
2,6	3,2	2,9	2,3	1,8	1,3	- 0,1	- 1,0	- 1¼	¼ (0)
2,4	3,0	3,3	2,7	2,8	1,9	- 0,1	- 0,5	- 1	½ (¼)
1,8	2,0	1,7	1,9	2,3	1,6	0,6	0,8	½	1¼ (1)
7,2	6,4	4,9	4,1	3,6	3,3	4,0	5,1	6½	7
- 1,8	- 1,1	- 0,8	0,7	2,2	- 0,1	- 1,9	- 3,2	- 2,9	- 2,6
75,2	69,9	66,8	63,1	55,9	52,9	52,6	54,1	55,9	58,0
40,8	40,7	40,3	41,7	41,5	40,0	39,4	39,3	39,3	39,2
0,6	0,3	1,7	- 0,2	0,9	6,3	1,1	- 1,3	0	- ¾
4,9	5,5	5,4	3,3	4,4	9,9	4,3	0,8	1¾	½
0,0	1,3	2,4	2,6	2,6	0,6	0,6	0,8	3½	1¾ (2¼)
0,0	1,1	1,8	0,8	2,9	4,0	3,9	2,3	- ¼	¼
1,2	1,2	2,1	2,8	2,2	1,5	2,5	1,4	3	- ¼
81,8	81,0	81,0	82,0	82,3	83,4	85,3	86,9	87	86¼
5,7	5,9	5,4	4,3	5,2	5,3	5,1	5,0	5	5½
6,2	5,6	4,6	4,6	5,4	5,0	4,9	4,1	4¼	4¾
3,0	3,3	3,5	3,0	4,4	4,3	3,3	2,3	2	2¼

Bijlage A5 Volume consumptie, investeringen en invoer, winstindicatoren, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
	mutaties per jaar in %				
Consumptieve bestedingen van gezinnen					
Particuliere consumptie	2,7	0,5	0,3	1,4	2,9
w.v. voedings- en genotmiddelen	0,1	1,7	- 0,6	2,0	1,4
duurzame consumptiegoederen	3,9	0,0	- 3,0	1,4	2,2
vaste lasten	3,2	0,0	2,8	1,9	1,4
overige goederen en diensten	2,8	0,6	1,5	1,0	4,9
uitgaven voor toerisme in buitenland	3,8	2,6	- 4,9	- 2,7	3,9
Uitkeringen in natura	6,9	8,6	2,7	2,6	2,5
Individuele besparingen (in % beschikbaar inkomen)	4,5	6,9	3,9	5,0	5,4
Investerings					
Totaal bedrijven (exclusief woningen)	2,9	- 1,8	- 5,4	- 0,3	6,6
w.v. machines en computers	- 2,7	- 0,6	0,4	- 2,0	8,2
bedrijfsgebouwen	7,1	- 6,5	- 14,4	- 2,7	0,7
wegvervoermiddelen	15,9	- 2,7	- 25,9	- 15,2	58,8
overige vervoermiddelen	4,4	- 11,1	3,9	33,2	- 18,7
Totaal bedrijven (exclusief woningen, overige vervoermiddelen en energiesector)	2,6	- 1,2	- 10,2	- 1,5	11,3
Woningen	- 4,7	7,0	1,2	7,6	1,0
Overheid	- 2,9	1,6	- 1,4	2,1	- 0,2
Uitvoer goederen					
Totaal	5,0	1,1	5,0	11,6	10,2
w.v. binnenlands geproduceerd	3,7	0,9	0,9	8,0	7,3
wederuitvoer	8,5	1,6	15,4	19,8	16,2
Invoer goederen					
Totaal	4,6	1,1	0,3	11,3	11,5
w.v. consumptiegoederen	6,8	- 2,3	- 5,9	5,6	6,3
investeringsgoederen	2,7	- 2,2	- 7,7	6,1	12,6
energie	- 2,2	1,6	2,1	3,6	0,5
overige grondstoffen en halffabrikaten	5,6	2,2	2,4	14,0	13,4
	niveaus in %				
Winstgevendheid en vermogensverhoudingen marktsector					
Kapitaalinkomensquote	18,2	16,5	14,3	17,6	18,9
Winstquote (van productie in Nederland) ^a	11,4	10,2	8,8	11,8	13,2
Rentabiliteit eigen vermogen ^a	9,0	8,0	7,1	9,4	10,8
Solvabiliteit ^a	44,5	43,8	44,8	46,0	46,3

^a Ongerekend banken en verzekeringswezen.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
4,0	3,0	4,8	4,7	3,5	1,4	1,3	- 0,9	¼	0
1,7	2,1	0,9	1,0	1,3	0,2	0,7	- 0,1	- ¼	0
3,7	5,0	9,7	8,3	5,6	- 0,1	1,8	- 3,7	- ¾	- ¼
7,5	- 1,2	2,1	1,9	0,8	2,9	1,7	2,5	4	1¼
3,2	4,6	5,2	5,7	4,6	1,8	0,9	- 1,6	- 1	- ½
- 0,1	4,4	8,9	4,8	5,0	0,6	- 0,3	- 0,7	¾	0
- 2,6	5,0	3,0	1,1	3,5	3,8	7,1	3,9	1¾	1
4,6	5,0	3,9	1,2	- 1,0	2,2	2,5	1,9	2¼	1¾
6,4	9,9	5,1	9,8	0,8	- 1,8	- 6,4	- 3,5	1¼	¾
13,4	13,8	0,5	8,6	- 5,8	- 0,8	- 2,1	- 3,6	1¾	5
- 3,1	6,7	8,6	10,6	7,0	- 0,9	- 10,5	- 11,2	- 4½	- 2½
13,2	9,1	13,1	17,4	- 5,3	- 3,2	- 12,5	- 0,6	15¾	- 3¼
- 21,9	- 20,1	9,7	3,5	35,2	- 36,1	- 8,9	105,9	- 15½	- 33
5,8	9,3	11,4	13,0	0,7	- 0,8	- 7,5	- 6,3	2	2
4,1	5,4	1,3	4,2	- 0,2	1,9	- 4,4	- 4,2	4½	4¾
10,8	- 5,9	6,4	5,7	8,1	6,5	10,7	0,5	- 1¾	½
4,2	9,8	7,8	5,0	12,8	0,3	0,9	0,5	5	7½
1,6	5,0	3,1	3,3	9,1	- 1,7	1,8	- 0,8	2½	2¾
9,2	18,6	15,5	7,5	17,8	2,8	- 0,3	2,2	8	13½
4,5	9,9	8,3	5,5	10,6	1,6	- 0,2	1,0	4	5¾
8,2	3,1	7,5	8,9	8,7	1,5	4,5	- 0,8	- ¼	0
8,9	11,5	4,8	8,5	3,9	- 1,4	- 2,4	4,7	5¾	¾
8,6	4,1	0,9	- 0,6	6,6	9,4	- 9,0	5,5	2½	2½
3,1	11,6	9,7	5,2	12,1	0,8	0,6	0,3	4¾	7¾
18,2	19,0	19,0	18,0	17,7	16,6	14,7	13,1	13	13¾
11,9	11,4	11,1	11,1	11,0	8,8	8,7	7,5	8½	9
9,2	9,6	8,2	8,7	8,0	5,4	5,3	6,4	6¾	7
47,2	47,6	46,5	46,9	45,5	44,4	43,8	43,7	44¼	45

Bijlage A6 Inkomens en prijzen, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
	mutaties per jaar in %				
Loonvoet marktsector					
Contractloon (incl. overloop)	3,6	4,1	3,2	1,6	1,4
Incidenteel	<u>0,7</u>	<u>- 0,4</u>	<u>0,9</u>	<u>1,9</u>	<u>- 0,8</u>
Brutoloon	4,3	3,7	4,1	3,5	0,6
Sociale lasten werkgevers	<u>0,6</u>	<u>0,8</u>	<u>- 0,8</u>	<u>- 0,6</u>	<u>0,7</u>
Loonvoet marktsector	4,9	4,5	3,3	2,9	1,3
Loonvoet bedrijven	5,1	4,3	3,3	3,0	1,4
Opbouw consumptieprijs					
Finale invoer	0,3	0,3	0,0	- 0,1	- 0,2
Invoer grondstoffen en diensten	0,2	- 0,1	- 0,3	0,1	0,3
Invoer energie	0,0	- 0,2	- 0,2	- 0,1	0,0
Indirecte belastingen	0,3	0,3	0,1	0,2	0,1
Huur	0,6	0,8	0,8	0,8	0,7
Aardgas	0,2	- 0,1	- 0,2	0,1	0,1
Kwartaire diensten	0,7	0,4	0,4	0,3	0,1
Arbeidskosten	1,0	1,1	1,1	- 0,7	0,1
Bruto margeverbetering (inclusief afschrijvingen en rente)	<u>- 0,1</u>	<u>0,7</u>	<u>0,4</u>	<u>2,3</u>	<u>- 0,1</u>
Consumptieprijs	3,2	3,1	2,1	2,8	1,1
Overige prijsindices					
Consumentenprijsindex	3,1	3,2	2,6	2,7	2,0
Afgeleide index (laag tot en met 2002)	2,6	2,4	2,2	2,3	1,6
Koopkracht modaal (exclusief incidenteel)^a					
Brutoloon	3,5	4,3	3,1	1,8	1,4
Effect sociale lasten	0,2	0,6	- 1,1	- 0,5	1,3
Effect loonheffing / overheveling	- 0,5	- 1,3	1,3	1,1	0,6
Effect kinderbijslag ^b	<u>0,1</u>	<u>0,1</u>	<u>- 0,2</u>	<u>- 0,2</u>	<u>- 0,5</u>
Nominaal vrij beschikbaar inkomen	3,3	3,7	3,2	2,3	2,8
Reëel vrij beschikbaar inkomen	0,2	0,5	0,6	- 0,4	0,8
Koopkracht andere categorieën					
Modaal alleenstaand	0,3	- 0,2	0,3	- 0,2	0,8
Tweeverdieners met kinderen	.	.	.	.	.
Minimum plus	0,0	1,4	0,8	- 0,6	0,7
Minimumuitkeringsgerechtigde	- 0,2	0,1	- 0,4	- 2,1	- 0,1
Idem, zonder kinderen	- 0,4	0,0	- 0,4	- 2,0	- 0,4
Gemiddelde wig en replacement rate (markt)^c	niveaus in %				
Werknemerswig	24,2	25,1	25,3	24,9	24,0
Werkgeverswig	18,9	18,6	18,3	17,9	18,6
Replacement rate	58,9	58,8	58,8	57,7	57,2

^a In 2001 wel inclusief het bruteringspercentage van de overhevelingstoelag.

^b Kinderbijslag gebaseerd op kinderen tussen 6 en 11 jaar.

^c Vanaf 1996 inclusief pensioenpremies. In de periode daarvoor exclusief.

^d De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ). Zie kader in Centraal Economisch Plan 2004, blz 99.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005 ^d
1,9	2,3	3,1	2,9	3,2	4,2	3,5	2,7	1½	¾
<u>0,7</u>	<u>0,7</u>	<u>0,5</u>	<u>0,7</u>	<u>1,6</u>	<u>2,8</u>	<u>1,6</u>	<u>0,3</u>	<u>½</u>	<u>- ¼ (¼)</u>
2,6	3,0	3,6	3,6	4,8	7,0	5,1	3,0	2	½ (1)
<u>- 1,5</u>	<u>- 0,7</u>	<u>0,4</u>	<u>0,0</u>	<u>0,3</u>	<u>- 1,5</u>	<u>1,5</u>	<u>0,8</u>	<u>1</u>	<u>0</u>
1,1	2,3	3,9	3,7	5,1	5,5	6,6	3,8	2¾	½ (1)
1,3	2,0	3,7	3,7	4,9	5,4	6,4	3,9	2½	½ (¾)
0,2	0,5	- 0,1	0,3	0,7	0,6	0,3	- 0,1	0	0
0,1	0,3	0,1	- 0,1	0,6	0,4	- 0,1	0,1	¼	¼
0,2	0,1	- 0,3	0,2	0,6	- 0,1	0,0	0,0	¼	0
0,4	0,2	0,2	0,3	0,2	0,9	- 0,1	0,3	¼	½
0,6	0,6	0,6	0,4	0,4	0,3	0,4	0,4	½	¼
0,1	0,3	- 0,1	- 0,1	0,3	0,2	0,0	0,1	0	0
0,0	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,3	0,2	0	0
0,6	0,6	0,8	0,8	1,3	2,3	2,6	1,5	0	0
<u>- 0,4</u>	<u>- 0,6</u>	<u>0,5</u>	<u>- 0,3</u>	<u>- 1,1</u>	<u>- 0,4</u>	<u>- 0,8</u>	<u>- 0,3</u>	<u>- ½</u>	<u>0</u>
1,9	2,0	1,7	1,8	3,3	4,6	2,7	2,3	1¼	1¼
2,1	2,2	2,0	2,2	2,6	4,5	3,4	2,1	1¼	1¼
1,2	1,9	1,7	1,7	2,1	3,6	3,4	1,9	1	1
1,7	2,3	3,1	2,9	3,2	6,2	3,5	2,7	1½	¾
0,7	0,1	5,1	- 0,8	0,0	0,7	0,4	- 2,5	¼	0
0,1	0,1	- 4,8	0,0	- 0,2	4,4	0,6	0,6	- ¼	¼
<u>0,1</u>	<u>0,0</u>	<u>0,2</u>	<u>0,0</u>	<u>0,4</u>	<u>- 0,2</u>	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>0</u>	<u>0</u>
2,6	2,6	3,5	2,0	3,5	11,1	4,5	0,7	1½	¾
0,6	0,3	1,7	- 0,2	0,9	6,3	1,1	- 1,3	0	- ¾
0,0	0,3	0,9	- 0,1	0,5	4,8	0,3	- 1,3	- ¼	- 1¾
.	0,5	1,4	0,1	1,0	6,1	0,6	- 1,3	1¼	- 1
0,4	0,4	2,7	0,1	2,0	8,9	2,0	- 0,2	1¼	½
- 0,2	0,5	2,0	0,1	1,4	4,3	2,1	- 0,9	¼	- ¼
- 0,2	0,5	1,9	0,1	0,8	3,1	0,6	- 1,8	- ¼	- 1¼
24,7	24,8	24,8	25,3	25,0	22,8	22,3	23,1	22,7	22,7
18,7	18,2	18,0	18,0	18,5	17,3	18,5	19,2	20,5	20,8
56,8	56,8	56,8	56,7	56,4	54,8	54,6	54,7	54,5	54,2

Bijlage A7 Kerngegevens arbeidsmarkt^a 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
Bevolking (in dzd personen)	15070	15184	15290	15383	15459
w.v. 15-64 jaar ^b	10372	10434	10490	10535	10569
w.v. in volledig dagonderwijs	1141	1135	1142	1147	1145
werkend (vanaf 12 uur per week)	5951	6031	6033	6039	6231
werkloosheids- of bijstandsuitkering	793	816	892	1011	1012
arbeidsongeschiktheidsuitkering	907	921	930	921	886
uitkering wegens ziekte	405	396	394	336	352
VUT- of ANW-uitkering	322	326	328	330	324
Participatiegraad 20-64 jaar (in %)	65	66	66	67	68
w.v. mannen	80	80	80	80	81
vrouwen	50	51	52	53	55
Beroepsbevolking (in dzd personen) ^c	6388	6478	6550	6621	6794
Arbeidsvolume (in dzd arbeidsjaren)	5507	5570	5562	5550	5663
w.v. overheid	736	726	723	714	704
bedrijven	4771	4844	4839	4836	4958
w.v. loontrekkers	4100	4160	4133	4110	4213
zelfstandigen	671	684	706	727	745
Arbeidsduur van voltijdswerknemers (in uren per jaar) ^d	1740	1740	1740	1739	1737
Verhouding personen/arbeidsjaren werkgelegenheid (in %)	124	124	125	126	126
Werkgelegenheid (in dzd personen)	6826	6918	6940	6984	7143
Werkgelegenheid vanaf 12 uur (in dzd personen)	5988	6067	6069	6074	6261
Werkloze beroepsbevolking (in dzd personen)	400	411	481	547	533
Idem, in % van de beroepsbevolking	6,3	6,3	7,3	8,3	7,8
Vacatures (in dzd) ^e	98	71	41	41	55

^a Inclusief personen ouder dan 65 jaar, tenzij anders vermeld.

^b De onderscheiden categorieën sluiten elkaar niet altijd uit. Dit geldt met name voor werkenden en uitkeringsontvangers.

^c De beroepsbevolking is gelijk aan de som van het aantal werkzame personen met een baan van 12 uur of meer per week en de werkloze beroepsbevolking.

^d Contractuele arbeidsduur, dus exclusief feest, vakantie-, en ADV-dagen. Voor 1995 alleen voltijdswerknemers in vaste dienst, na revisie ook voltijdswerknemers met een flexibel dienstverband (uitzendkrachten). De gegevens voor de prognosejaren zijn gebaseerd op cao-gegevens.

^e Exclusief het aantal vacatures bij overheid en onderwijs. Vóór 1994 ook exclusief het aantal vacatures bij sociale werkplaatsen, uitzendbureau's en uitleenbedrijven.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
15530	15611	15707	15812	15926	16046	16149	16225	16285	16337
10604	10642	10687	10740	10801	10872	10935	10975	10998	11019
1134	1119	1104	1099	1052	1142	1297			
6381	6571	6784	6974	7169	7302	7292	7250	7183	7221
996	917	807	708	623	572	572	640	715	750
869	877	899	909	928	955	975	975	956	911
334	347	380	409	428	435	434	391	384	411
320	313	279	278	276	274	272	267	262	258
69	70	71	72	73	73	73	74	74	75
82	83	84	84	85	85	85	85	84	85
55	56	57	59	61	62	62	63	63	65
6914	7053	7174	7308	7476	7593	7638	7696	7727	7821
5808	5992	6166	6309	6423	6508	6501	6439	6357	6374
698	700	713	722	731	750	771	785	786	790
5110	5291	5453	5587	5692	5758	5729	5654	5571	5584
4338	4500	4671	4825	4931	5003	4980	4911	4831	4848
772	791	782	762	760	755	750	743	740	736
1739	1733	1721	1717	1717	1718	1720	1720	1720	1720
126	126	126	126	126	127	128	129	129	130
7308	7544	7743	7946	8124	8291	8325	8294	8219	8265
6413	6605	6820	7007	7205	7341	7336	7300	7232	7271
501	448	354	301	270	252	302	396	495	550
7,2	6,4	4,9	4,1	3,6	3,3	4,0	5,1	6½	7
68	85	123	158	188	182	135	99		

Bijlage A8 Kerngegevens collectieve sector, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
	% BBP				
Collectieve uitgaven					
Directe bestedingen:	27,0	28,0	28,4	27,8	27,6
w.v. beloning werknemers	10,8	11,1	11,2	10,9	10,8
materiële aankopen	6,3	6,3	6,6	6,4	6,4
investeringen	3,0	3,2	3,0	3,0	3,0
uitkeringen in natura	6,9	7,4	7,6	7,6	7,5
Overdrachten in geld:	24,4	24,0	23,8	22,0	23,8
w.v. subsidies (incl. EU)	3,2	3,1	3,0	2,6	1,7
Overige overdrachten in geld:	21,2	20,8	20,8	19,4	22,1
w.v. huishoudens	17,8	17,7	17,6	16,4	14,2
bedrijven ^a	1,1	1,0	0,9	0,9	5,7
buitenland	2,2	2,2	2,2	2,1	2,2
Rente	6,1	6,3	6,2	5,8	5,9
Bruto collectieve uitgaven ^a	57,5	58,3	58,4	55,6	57,4
Niet-belastingmiddelen:	10,6	10,3	10,3	9,3	7,8
w.v. materiële verkopen	3,0	3,1	3,3	3,2	3,1
gasbaten	1,4	1,2	1,1	0,8	0,9
Overige inkomsten	6,2	6,0	5,9	5,3	3,7
Netto collectieve uitgaven ^a	46,9	48,0	48,1	46,3	49,6
Collectieve lasten:	44,2	43,8	45,3	42,8	40,6
w.v. belastingen	28,2	27,2	28,8	25,5	24,5
Premies wettelijke sociale verzekering	16,0	16,6	16,5	17,3	16,0
Vorderingensaldo en schuld					
Vorderingensaldo collectieve sector (EMU): ^{a,b}	- 2,7	- 4,2	- 2,8	- 3,5	- 9,1
w.v. rijk ^{a,b,c}	- 3,0	- 4,3	- 2,3	- 3,3	- 8,5
overige centrale overheid	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
lokale overheid ^c	0,1	0,1	0,1	0,1	0,3
wettelijke sociale verzekering	0,3	0,0	- 0,6	- 0,3	- 0,8
Bruto schuld collectieve sector (EMU)	75,6	76,7	78,0	74,7	77,2
	mutaties per jaar in %				
Diversen					
Reële bruto collectieve uitgaven	3,1	2,9	0,9	- 2,0	6,3
Werkgelegenheid sector overheid	- 1,6	- 1,3	- 0,5	- 1,3	- 1,3
Werkgelegenheid zorg (incl. zelfstandigen)	1,6	3,1	1,6	0,0	2,0
Loonvoet sector overheid	5,8	7,6	4,7	3,5	5,2
Prijs overheidsconsumptie, beloning werknemers	3,7	5,3	2,6	1,7	3,6
Prijs netto materiële overheidsconsumptie (IMOC)	1,7	1,0	2,2	1,4	2,6
Prijs intermediair verbruik	2,4	2,6	2,5	1,2	3,6
Prijs bruto overheidsinvesteringen (IBOI)	2,4	2,1	1,6	1,2	1,3
Prijs nationale bestedingen	3,1	3,0	2,2	2,2	1,7
Verhouding niet-actieven versus actieven (in %)	77,9	77,6	79,4	79,4	78,1

^a In 1995 zijn de jaarlijkse subsidies aan de woningcorporaties afgekocht voor een bedrag van 14.9 mld euro, d.w.z. 4,9% BBP.

^b In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief afkoop DSM van - 0,3% BBP.

^c In 2003 komt het saldo voor de lagere overheid gecorrigeerd voor de invoering van het BTW-compensatiefonds 0,4% BBP lager uit en het saldo van het rijk 0,4% BBP hoger.

^d De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van de wet Verlenging

Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ). Zie kader in Centraal Economisch Plan 2004, blz 99.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005 ^d
26,9	26,5	26,4	26,6	26,6	27,6	29,0	29,9	29,8	29,4
10,4	10,2	10,1	10,2	10,0	10,1	10,5	10,8	10,8	10,7
6,4	6,2	6,2	6,4	6,3	6,8	6,9	7,0	6,9	6,8
3,1	2,9	2,9	3,0	3,1	3,3	3,6	3,6	3,4	3,4
7,0	7,2	7,1	7,1	7,2	7,4	8,1	8,6	8,6	8,5
18,1	17,4	16,8	16,2	15,8	15,7	15,5	15,9	15,7	15,4
1,7	2,0	1,8	1,9	1,8	1,7	1,8	1,7	1,6	1,5
16,4	15,4	15,0	14,3	14,0	14,0	13,7	14,1	14,1	14,0
13,7	12,8	12,1	11,6	11,2	11,1	11,2	11,7	11,7	11,5
0,4	0,3	0,6	0,5	0,5	0,7	0,5	0,5	0,4	0,4
2,3	2,3	2,3	2,2	2,2	2,1	2,0	1,9	2,0	2,1
5,6	5,2	4,8	4,5	3,8	3,4	3,1	2,9	2,9	2,9
50,6	49,1	48,0	47,4	46,2	46,8	47,6	48,7	48,4	47,8
7,9	7,3	6,9	6,4	6,9	6,7	6,2	6,2	6,2	6,0
3,2	3,2	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1	3,2	3,1	3,1
1,0	0,9	0,6	0,4	0,7	1,0	0,9	0,9	0,9	0,9
3,8	3,3	3,2	2,8	3,1	2,6	2,2	2,1	2,2	2,1
42,7	41,8	41,1	41,0	39,3	40,1	41,4	42,5	42,2	41,8
40,8	40,7	40,3	41,7	41,5	40,0	39,4	39,3	39,3	39,2
25,4	25,2	25,0	25,6	25,5	25,7	25,6	24,8	24,6	24,9
15,5	15,5	15,3	16,0	16,0	14,3	13,9	14,5	14,7	14,3
- 1,8	- 1,1	- 0,8	0,7	2,2	- 0,1	- 1,9	- 3,2	- 2,9	- 2,6
- 1,5	- 2,1	- 1,2	- 0,8	0,4	- 0,1	- 1,0	- 3,0	- 2,4	- 2,2
0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
0,2	1,0	0,1	0,1	0,1	- 0,1	- 0,5	- 0,2	- 0,7	- 0,5
- 0,6	0,0	0,3	1,2	1,6	0,1	- 0,5	0,0	0,2	0,1
75,2	69,9	66,8	63,1	55,9	52,9	52,6	54,1	55,9	58,0
- 9,2	0,9	2,0	2,6	1,0	2,6	2,3	1,5	$\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$
- 0,4	0,6	3,1	0,9	0,8	1,8	2,1	1,2	0	$\frac{1}{4}$ (- $\frac{1}{4}$)
2,8	4,4	5,5	2,4	2,2	5,0	3,3	4,1	2 $\frac{1}{2}$	1 ($\frac{3}{4}$)
1,2	3,4	2,0	5,1	5,0	6,0	5,0	3,6	3	$\frac{1}{2}$ ($\frac{3}{4}$)
0,4	0,9	1,4	4,3	3,9	5,1	4,1	3,3	2 $\frac{1}{2}$	0 ($\frac{1}{4}$)
1,8	1,1	1,1	1,5	4,7	4,1	3,4	2,4	1 $\frac{3}{4}$	1 $\frac{1}{2}$
1,6	2,0	1,8	2,5	4,6	4,8	3,6	2,9	2	1 $\frac{1}{2}$
1,7	1,0	1,9	2,3	4,2	4,6	3,4	1,6	1 $\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$
1,6	1,7	1,8	2,4	3,8	4,7	3,3	2,6	1 $\frac{1}{4}$	1
75,5	72,6	69,9	68,1	66,7	65,9	66,5	67,5	69 $\frac{1}{2}$	70 $\frac{1}{2}$

Bijlage A9 Collectieve uitgaven naar functie, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
volumemutaties in %					
Openbaar bestuur	2,9	1,3	2,1	0,2	2,7
Veiligheid	3,4	3,8	3,9	15,0	1,8
Defensie	- 1,4	- 3,9	- 6,5	- 9,6	- 8,3
Infrastructuur	- 0,9	5,0	1,5	2,7	5,7
Onderwijs	- 0,9	0,8	- 0,7	0,5	- 0,5
Collectieve zorg	5,6	9,3	3,5	1,4	1,8
Sociale zekerheid	1,2	0,2	1,3	1,2	- 8,5
Overdrachten aan bedrijven ^a	- 1,1	- 3,0	- 4,3	- 8,6	121,0
Internationale samenwerking	17,1	- 2,5	2,9	- 1,2	9,4
Rente	5,6	5,2	4,8	2,5	4,7
Bruto collectieve uitgaven ^a	2,5	1,6	1,3	0,3	6,5
Niet-belastingmiddelen	8,6	- 2,2	2,3	- 6,7	- 14,2
Netto collectieve uitgaven ^a	1,2	2,5	1,1	1,8	10,6
Bruto binnenlands product	2,4	1,5	0,7	2,9	3,0

prijsmutaties in %					
Openbaar bestuur	3,4	4,8	3,4	2,0	2,6
Veiligheid	3,6	5,2	3,6	2,2	1,9
Defensie	3,5	7,1	4,1	1,4	5,3
Infrastructuur	2,5	1,8	1,5	0,9	1,4
Onderwijs	3,9	5,3	3,1	3,0	3,0
Collectieve zorg	4,1	2,9	2,4	1,7	1,8
Sociale zekerheid	3,4	3,2	0,7	- 2,6	0,5
Overdrachten aan bedrijven	2,9	2,3	1,9	2,3	2,0
Internationale samenwerking	2,9	2,3	1,9	2,3	2,0
Rente	3,9	2,2	- 3,5	- 4,3	1,7
Bruto collectieve uitgaven	3,5	3,6	1,5	- 0,1	1,8
Niet-belastingmiddelen	4,0	3,0	0,6	2,2	1,7
Netto collectieve uitgaven	3,4	3,7	1,7	- 0,5	1,9
Bruto binnenlands product	2,9	2,3	1,9	2,3	2,0

^a In 1995 zijn de jaarlijkse subsidies aan de woningcorporaties afgekocht voor een bedrag van 14,9 mld euro, d.w.z. 4,9% BBP.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
- 0,4	1,3	3,8	2,3	4,2	5,6	1,9	- 0,1	- 1¼	- 1¾
2,6	1,8	6,4	5,2	- 1,9	12,4	6,2	6,3	¾	¾
- 0,8	- 7,1	- 4,3	9,7	- 7,6	0,5	- 2,7	- 1,5	0	1
12,9	- 1,8	7,5	7,7	7,1	10,0	10,5	0,7	- 3	½
1,3	0,6	0,9	2,5	2,0	4,4	3,4	3,2	2¾	2¼
- 2,9	3,9	2,8	1,4	3,7	3,9	7,3	4,2	2	1¾
- 1,8	- 1,6	- 0,9	- 0,7	1,2	- 0,2	0,8	1,9	1	0
- 70,8	13,2	11,8	3,4	- 1,4	7,7	- 7,8	- 2,2	- 8½	- 4¾
5,1	5,4	1,6	- 0,6	5,2	- 2,7	- 5,9	- 3,2	3½	6¾
5,0	0,0	- 0,1	0,6	- 2,5	- 1,9	2,1	4,0	5¼	5¾
- 8,9	0,9	1,9	1,6	1,8	3,0	2,0	1,7	½	¾
5,4	- 5,4	- 1,8	- 4,1	13,0	- 3,6	- 8,2	- 1,8	1¼	- 1¾
- 11,1	2,1	2,6	2,7	0,1	4,2	3,8	2,2	½	1
3,0	3,8	4,3	4,0	3,5	1,4	0,6	- 0,9	1¼	1½
1,8	2,8	2,2	3,3	4,5	5,1	4,1	3,1	2½	¾
2,0	3,3	2,5	3,4	4,5	5,1	4,2	3,3	2½	¾
3,6	4,5	0,8	2,9	3,0	5,8	3,7	2,0	2¼	¾
2,5	2,0	2,4	2,8	4,4	5,4	4,3	1,9	1½	1
0,7	1,2	2,3	4,2	3,9	5,1	3,8	3,1	2¼	½
0,5	3,3	2,4	4,1	5,2	6,3	5,7	4,4	0	0
2,3	1,9	1,9	2,6	3,0	5,7	4,2	4,0	1	- ½
1,2	2,0	1,7	1,6	3,9	5,2	3,1	3,0	1	¾
1,2	2,0	1,7	1,6	3,9	5,2	3,1	3,0	1	¾
- 5,9	- 1,6	- 0,6	- 2,7	- 5,7	- 4,0	- 7,7	- 6,4	- 4¼	- 2½
0,8	2,0	1,8	2,5	3,1	4,7	3,4	2,8	1	¼
1,1	3,7	1,9	2,2	3,6	6,8	4,6	4,1	1	¾
0,8	1,7	1,8	2,5	3,0	4,4	3,2	2,6	1	0
1,2	2,0	1,7	1,6	3,9	5,2	3,1	3,0	1	¾

Bijlage A10 Sociale zekerheid, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
	mld euro				
I Exploitatierekening sociale verzekeringen					
Uitkeringen	46,1	49,5	51,8	50,6	50,7
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	1,8	1,9	1,9	1,4	1,2
Kapitaaloverdrachten gezinnen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Administratiekosten	1,9	2,1	2,3	2,3	2,2
Exploitatiesaldo	0,8	0,1	- 1,5	- 0,8	- 2,5
Premies werkgevers bedrijven en overheid	7,3	7,4	7,2	5,7	5,9
Premies gezinnen	33,7	36,7	37,9	44,2	42,5
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	1,8	1,9	1,9	1,4	1,2
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten overheid	7,3	7,1	7,1	1,8	1,9
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten bedrijven	0,0	0,0	0,0	0,0	- 0,1
Kapitaaloverdrachten overheid	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Ontvangen rente	0,5	0,6	0,5	0,3	0,2
II Uitsplitsing van de sociale lasten bedrijven					
Bruto loon bedrijven	87,0	91,4	94,5	97,3	100,5
Overhevelingstoeslag	8,2	9,0	9,2	9,5	9,9
Wettelijke sociale premies	7,2	7,4	7,2	5,8	5,8
Pensioenpremies	4,9	5,8	5,7	6,0	6,0
Doorbetaling bij ziekte	1,4	1,4	1,4	2,2	2,9
Overige sociale premies	1,0	1,0	1,1	1,1	1,6
Loonkosten bedrijven	109,7	116,1	119,1	122,0	126,8
III Inactieven/actieven					
Inactieven (dzd uitkeringsjaren)	4021	4056	4142	4173	4184
Werkloosheids- en bijstandsuitk. (dzd uitkeringsjaren)	747	762	823	904	907
Arbeidsvolume (dzd mensjaren, excl. Ziektewet)	5162	5230	5219	5259	5358
i/a-ratio (%)	77,9	77,6	79,4	79,4	78,1
w.v. AOW	38,4	38,4	38,9	39,1	38,8
AWW / ANW	3,6	3,6	3,6	3,6	3,5
ZW / AAW / WAO	22,2	21,9	22,0	20,5	19,7
WW / Vorstverlet / IOAW / IOAZ	4,0	4,5	5,7	6,9	6,8
ABW	9,7	9,2	9,1	9,2	9,2
IV De koppeling					
	mutaties per jaar in %				
Contractloon ^a	3,6	4,2	3,1	1,5	1,2
Bruto minimum loon	3,1	3,1	0,7	0,0	0,0
Netto minimum uitkering	3,1	4,2	2,1	0,8	1,7

^a Tot en met 1991: contractloon bedrijven; daarna gewogen contractloon bedrijven en overheid volgens WKA.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
50,5	53,5	53,6	55,4	58,2	62,8	68,4	73,9	75¾	76½
1,0	0,9	1,8	1,8	1,9	2,0	2,1	2,3	2¼	2¼
0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0	0
2,2	2,1	2,0	2,1	2,2	2,4	2,7	2,8	3	3
– 1,8	– 0,1	1,0	4,7	6,5	0,2	– 2,1	– 0,1	1	¾
6,1	6,0	16,4	17,2	18,7	19,4	20,2	20,2	20¾	20½
42,6	45,7	37,9	42,8	45,8	41,8	41,5	45,5	47¾	47¼
1,0	0,9	1,8	1,8	1,9	2,0	2,1	2,3	2¼	2¼
2,3	4,2	2,8	2,6	2,4	4,0	7,4	8,8	10½	10¼
– 0,1	– 0,4	– 0,4	– 0,4	– 0,3	– 0,4	– 0,4	– 0,5	– ¼	– ¼
0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,3	1¼	2¼
0,1	0,0	0,0	0,1	0,3	0,5	0,3	0,2	¼	¼
106,2	113,0	121,3	129,8	138,9	150,8	157,5	160,2	160¼	161¼
8,9	9,4	1,8	2,4	2,5	0,0	0,0	0,0	0	0
6,0	5,8	14,6	15,3	16,7	17,1	17,7	17,6	18	18
6,2	6,3	7,2	7,5	8,8	10,7	14,1	16,9	18¼	18¾
3,3	3,6	4,2	4,5	4,5	4,8	4,9	4,3	4¼	4½
1,6	1,8	1,5	1,8	1,6	1,6	1,6	1,5	1½	1½
132,2	139,9	150,6	161,3	172,9	184,9	195,8	200,5	202½	204
4165	4131	4074	4049	4031	4033	4064	4109	4185	4340
899	831	738	653	576	543	551	605	670	710
5520	5691	5832	5946	6042	6119	6113	6092	6015	6010
75,5	72,6	69,9	68,1	66,7	65,9	66,5	67,5	69½	70½
38,1	37,4	36,9	36,5	36,3	36,2	36,6	37,2	38¼	38¾
3,4	3,2	2,5	2,4	2,3	2,2	2,1	2,1	2	2
18,6	18,3	18,7	19,0	19,4	19,4	19,5	19,0	19	18¾
6,6	5,5	4,5	3,7	3,0	2,8	3,0	3,9	4¾	4½
8,8	8,2	7,3	6,5	5,8	5,4	5,2	5,4	5¾	6½
1,6	2,0	2,8	2,7	3,2	4,3	3,7	2,8	1¼	½
1,4	1,7	2,7	3,0	2,8	6,0	4,4	3,1	½	0
2,2	2,3	3,3	3,1	3,1	6,9	4,4	2,8	1¼	0

Bijlage A11 Zorg, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
	mutaties per jaar in %				
Uitgaven					
Gehandicaptenzorg en geestelijke gezondheidszorg	6,5	7,7	5,6	4,5	3,5
Verzorgings- en verpleeghuizen, thuiszorg	4,8	5,2	2,1	2,2	2,4
Ziekenhuiszorg en specialistische hulp	9,3	7,5	3,2	2,8	2,3
Huisartsen-, tandheelkundige en paramedische zorg	8,1	3,7	-2,8	2,0	-21,9
Genees- en hulpmiddelen	8,8	8,8	8,7	1,2	7,3
Preventie, beheer en diversen	6,1	-0,9	4,5	2,0	9,2
Totaal	7,4	6,1	3,3	2,6	1,1
Idem in mld euro	23,1	25,2	26,1	26,8	27,1
Idem, in % BBP	9,0	9,5	9,5	9,3	9,0
Financiering	mld euro's				
AWBZ, Inclusief eigen betalingen	7,4	10,6	11,3	11,6	12,2
ZFW	7,9	6,8	7,2	7,5	7,4
Particulier	3,9	3,5	3,7	3,6	3,3
Overheid	2,5	2,5	2,6	2,6	2,7
Eigen betalingen overig, exclusief eigen betalingen AWBZ	2,0	2,0	1,8	1,7	1,4
Financieringsachterstand (enkelvoudig)	0,0	-0,2	-0,2	-0,2	0,1
Aantal verzekerden					
Ziekenfondswet	9235	9328	9428	9570	9711
Particulier	5619	5650	5673	5660	5544
Volume-indicatoren^b					
Ziekenhuizen ^c	1,4	1,5	-0,2	0,5	0,7
Specialistenpraktijken	6,9	5,5	6,1	2,7	2,8
Huisartsenpraktijken	0,9	0,8	0,8	0,6	1,8
Praktijken voor tandheelkundige hulp	3,9	2,5	0,4	6,5	-8,6
Praktijken van verloskundigen en paramedici	1,0	0,4	0,5	0,7	2,1
Genees-, kunst- en hulpmiddelen	8,3	10,3	11,2	5,4	9,3
Instellingen voor verstandelijk gehandicapten	1,4	2,5	1,8	1,2	2,3
Verstrekkers geestelijke gezondheidszorg					
Verpleeghuizen	1,9	3,4	0,3	1,3	1,7
Totale gezondheidszorg	2,7	3,0	2,7	2,2	2,8
Werkgelegenheid in arbeidsjaren^e					
Ziekenhuizen	0,6	1,9	0,0	-1,7	0,1
Medisch specialisten ziekenhuizen	.	.	.	.	.
Huisartsen	.	.	.	.	.
Tandartsen ^f	.	.	.	.	.
Verloskundigen en andere paramedici ^f	.	.	.	.	.
Instellingen voor verstandelijk gehandicapten ^g	2,2	3,4	1,9	1,9	3,2
Verzorgingshuizen	0,2	1,9	-1,2	-2,0	-0,3
Verpleeghuizen	1,8	2,2	1,5	0,8	2,4

^a In 2005 zijn begrotingsgefinancierde uitgaven niet bekend. De mutaties per sector zijn daarom exclusief deze uitgaven.

^b Bron vanaf 1999: Zorgrekeningen van het CBS.

^c Volumeontwikkeling wordt onder meer gemeten op basis van verpleegdagen.

^d Vooruitbetalingen goodwill.

^e Bron vanaf 1996: Rapportage Arbeidsmarkt Zorg en Welzijn van de OSA.

^f Werkzame personen.

^g Tot 1998: aantal bezette arbeidsplaatsen (fte's) intramuraal. Vanaf 1998: totaal aantal bezette arbeidsplaatsen.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005 ^a
4,8	5,2	9,2	8,5	9,1	13,1	13,6	11,6	8	2½
2,9	3,4	5,5	6,3	8,3	10,9	12,5	8,1	5	3
3,1	3,0	5,0	4,7	6,8	10,2	8,7	5,4	5	¾
- 5,7	6,9	3,6	4,1	6,3	9,6	13,6	6,1	- 23	- 2
3,1	6,4	10,8	7,0	5,3	10,0	10,0	8,6	- 2¼	7¾
5,6	9,0	0,6	8,9	- 5,4	9,9	7,6	3,2	- 1½	1¾
2,8	4,5	6,1	6,2	6,5	10,8	10,9	7,5	2½	- 3
27,8	29,1	30,8	32,8	34,9	38,7	42,9	46,1	47¼	45¾
8,8	8,7	8,7	8,8	8,7	9,0	9,6	10,2	10¼	9¾
9,4	12,2	12,9	13,4	14,7	16,1	18,4	20,1	21½	21¾
9,9	10,4	11,0	11,9	12,6	13,7	15,3	16,4	16	16½
4,3	4,3	4,3	4,7	5,0	5,3	6,2	6,6	6½	6¾
2,7	1,3	1,5	1,6	1,9	2,2	2,4	2,5	2¼	0
1,5	1,0	1,1	1,0	0,8	0,8	0,7	0,8	¾	¾
0,1	- 0,1	0,1	0,2	- 0,1	0,5	- 0,1	- 0,3	- 0	0
9771	9902	9915	9934	10272	10290	10171	10149	10163	10195
5566	5465	5524	5569	5273	5445	5668	5766	5812	5832
0,9	1,3	1,3	- 0,5	- 0,9	0,5	5,4	.	.	.
1,5	- 2,5	2,0	- 0,1	- 2,5	1,0	9,8	.	.	.
1,4	0,5	1,1	0,8	4,2 ^d	- 1,2	4,4	.	.	.
- 0,4	6,9	4,6	0,7	3,8	3,6	7,8	.	.	.
- 5,3	0,2	2,0	4,7	0,2	0,4	1,0	.	.	.
4,5	6,7	6,5	5,6	3,5	6,0	3,5	.	.	.
2,7	2,2	2,0	4,8	5,8	6,9	10,9	.	.	.
			5,1	0,1	4,1	6,4	.	.	.
1,5	1,7	1,5	- 0,8	1,7	8,5	4,6	.	.	.
1,9	2,6	2,9	2,3	1,3	2,6	5,3	.	.	.
1,4	1,9	3,5	1,9	2,3	3,2	.	.	.	.
1,5	4,1	1,6	2,6	0,8	2,7	.	.	.	.
1,8	4,0	7,5	- 0,7	2,0	3,7	.	.	.	.
- 4,1	5,7	- 4,8	- 0,7	3,9	3,7	3,6	.	.	.
1,5	2,0	1,3	1,7	1,3	1,5	2,2	.	.	.
2,5	4,5	4,5	2,6	7,5	- 1,4	.	.	.	.
- 1,1	4,1	1,6	2,6	0,8	2,7	.	.	.	.
3,4	4,0	7,5	- 0,7	2,0	3,7	.	.	.	.

Bijlage B1 Externe data voor Nederland, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
	mutaties per jaar in %				
Relevante wereldhandelsvolume, goederen excl. energie	3,6	4,5	0,4	9,1	8,7
Concurrentenprijs, goederen excl. energie	1,0	- 3,6	- 2,9	1,9	- 1,1
Invoerprijs Nederland (gld/euro)					
Goederen	- 0,5	- 2,0	- 3,0	- 0,4	- 0,1
Goederen exclusief energie	0,2	- 0,9	- 2,4	0,1	0,0
Consumptiegoederen	1,1	0,5	- 1,7	- 0,2	- 1,6
Investeringsgoederen	1,4	- 0,1	- 0,1	- 0,4	- 1,6
Overige grondstoffen en halffabrikaten	0,3	- 0,7	- 2,8	1,4	1,7
Wederuitvoer	- 1,1	- 2,3	- 2,9	- 1,3	- 1,0
Energie	- 5,8	- 12,0	- 8,6	- 6,5	- 1,2
Concurrentiepositie Nederland	2,1	- 3,8	- 1,5	3,7	- 5,6
Arbeidskosten pep verwerkende industrie (gld/euro)					
Alle concurrenten	7,3	0,5	0,4	- 2,7	- 6,6
Euroconcurrenten	.	.	.	.	- 3,3
Niet-euroconcurrenten	.	.	.	.	- 9,8
Nederland	5,1	4,5	2,0	- 6,1	- 1,1
Loonvoet verwerkende industrie (nationale valuta)					
Alle concurrenten	.	.	.	.	3,7
Euroconcurrenten	.	.	.	.	3,3
Niet-euroconcurrenten	.	.	.	.	3,8
Nederland	5,3	5,3	4,5	4,5	3,0
Arbeidsproductiviteit verwerkende industrie					
Alle concurrenten	.	.	.	.	4,0
Euroconcurrenten	.	.	.	.	3,8
Niet-euroconcurrenten	.	.	.	.	4,2
Nederland	0,1	0,8	2,4	11,3	4,1
Effectieve wisselkoers, industrieproducten, t.o.v. concurrenten (gld/euro)					
Alle concurrenten	- 1,0	3,6	1,7	2,7	6,8
Euroconcurrenten	.	.	5,3	1,0	2,9
Niet-euroconcurrenten	.	.	- 1,7	4,2	10,5
Effectieve wisselkoers, industrieproducten, t.o.v. leveranciers (gld/euro)					
Alle leveranciers	- 0,8	2,8	1,2	1,9	6,2
Eurokoers (dollar per euro)	- 2,6	6,3	- 5,3	2,0	13,3
	niveaus				
Eurokoers (dollar per euro)	1,18	1,25	1,19	1,21	1,37
Rentestanden					
Lange rente Duitsland	8,4	7,8	6,4	6,8	6,8
Korte rente eurogebied (Duitsland t/m 1998)	9,2	9,5	7,3	5,4	4,5

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
5,0	8,5	8,6	5,0	10,3	2,4	2,2	4,3	7¼	6¾
1,4	6,0	- 1,7	- 1,4	7,3	1,2	- 3,3	- 4,8	¼	¾
1,0	2,3	- 2,0	0,4	9,3	0,0	- 1,7	- 1,2	2	¾
- 0,3	2,0	- 0,2	- 1,1	5,3	1,1	- 2,0	- 1,3	1	1
- 0,5	2,3	0,3	0,7	0,8	2,8	1,1	- 1,4	- ¼	½
- 0,3	0,6	- 0,5	0,3	1,7	- 1,0	- 1,9	- 0,7	- ½	½
0,0	2,2	0,5	- 1,7	5,5	2,3	- 2,7	0,2	2¾	1¼
- 0,9	1,8	- 0,8	- 1,6	6,5	0,1	- 2,3	- 2,6	0	¾
19,5	6,9	- 24,7	26,7	70,1	- 9,5	0,6	- 0,6	12¼	- ½
3,4	5,9	- 1,1	0,8	5,8	- 2,5	- 5,9	- 8,8	- 1¾	1¼
3,7	5,5	0,7	2,3	6,2	2,5	- 1,7	- 5,6	- 3¼	0
4,2	- 0,7	- 0,9	1,0	- 1,0	2,8	1,9	1,3	- 1	- ¾
3,3	11,5	2,2	3,6	12,6	2,3	- 4,9	- 11,8	- 5½	1
0,3	- 0,3	1,8	1,5	0,4	5,1	4,5	3,4	- 1½	- 1¼
4,1	4,9	4,5	4,0	5,9	4,2	3,6	4,9	3½	3½
3,0	3,1	1,8	2,6	3,5	3,2	4,0	3,0	2½	2¼
5,1	6,2	7,1	5,2	7,2	5,2	3,2	5,9	4¼	4¾
2,0	2,0	3,9	3,3	4,7	4,6	6,5	3,8	3¼	1¼
2,2	4,9	2,0	3,5	5,7	0,8	3,2	3,4	4¾	4
1,1	5,3	2,6	1,5	4,5	0,3	2,0	1,7	3½	3¼
3,3	4,6	1,6	5,3	6,6	1,2	4,3	5,2	6	4½
1,6	2,4	2,1	1,7	4,3	- 0,5	2,0	0,3	4¾	2½
- 1,9	- 5,3	1,7	- 1,8	- 5,7	0,9	2,2	7,5	2	- ½
- 2,2	- 1,4	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0	0
- 1,5	- 9,0	3,2	- 3,7	- 10,7	1,7	4,1	14,1	4	- ¾
- 1,8	- 6,6	1,5	- 2,6	- 7,0	0,7	2,7	9,1	2½	- ½
- 4,8	- 13,6	- 1,6	- 4,0	- 13,4	- 3,1	5,5	19,6	7¼	- 1
1,31	1,13	1,11	1,07	0,92	0,90	0,94	1,13	1,21	1,20
6,2	5,7	4,6	4,5	5,3	4,8	4,8	4,1	4¼	4¾
3,3	3,3	3,5	3,0	4,4	4,3	3,3	2,3	2	2¼

Bijlage B2 Kerngegevens voor de wereldeconomie en de wereldhandel, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
	mutaties per jaar in %				
Bruto binnenlands product (volume)					
Wereld	1,6	1,9	2,1	3,5	3,5
Hoogontwikkelde economieën	1,1	2,0	1,1	3,1	2,4
Opkomende economieën	2,0	1,7	3,4	3,8	4,7
Wereldhandelsvolume (goederen)	2,9	4,7	4,5	9,8	10,5
Invoervolume EU-15 (goederen)	3,2	2,2	-3,8	8,6	7,8
Consumentenprijsindex G3	4,1	3,1	2,8	2,3	2,2
Gestandaardiseerde werkloosheid G3 ^a	6,3	6,9	7,3	7,3	7,1
Wereldhandelsprijs (dollar)					
Goederen	- 1,2	1,8	- 5,0	2,4	7,6
Industrieproducten	0,0	2,7	- 4,2	2,4	7,2
Grondstoffen prijzen HWWA-index (dollar)					
Grondstoffen exclusief energie	- 10,7	- 2,7	- 7,3	22,5	13,0
Voeding- en genotmiddelen	- 5,8	- 2,1	3,9	29,0	3,4
Industriële grondstoffen van agrarische oorsprong	- 12,2	- 1,6	- 13,2	20,6	17,8
Metalen	- 13,1	- 4,1	- 11,6	17,5	19,2
Energie	- 13,6	- 1,4	- 11,7	- 4,8	9,8
Wereldhandelsprijs (euro)					
Goederen	1,4	- 4,3	0,3	0,3	- 5,0
Industrieproducten	2,7	- 3,4	1,2	0,3	- 5,4
Grondstoffen prijzen HWWA-index (euro)					
Grondstoffen exclusief energie	- 8,3	- 8,5	- 2,1	20,0	- 0,3
Voeding- en genotmiddelen	- 3,3	- 7,9	9,7	26,4	- 8,8
Industriële grondstoffen van agrarische oorsprong	- 9,8	- 7,5	- 8,3	18,2	3,9
Metalen	- 10,8	- 9,8	- 6,7	15,1	5,2
Energie	- 11,2	- 7,3	- 6,7	- 6,7	- 3,2
	niveaus				
Wisselkoersen					
Euro (dollar per euro)	1,18	1,25	1,19	1,21	1,37
Yen (yen per dollar)	134,50	126,70	111,21	102,20	94,05
Ruwe olieprijs Brent					
Dollar per vat	20,1	19,4	17,0	15,8	17,0
Euro per vat	17,0	15,5	14,4	13,1	12,4
Lange rente					
Duitsland	8,4	7,8	6,4	6,8	6,8
Verenigde Staten	7,9	7,0	5,9	7,1	6,6
Korte rente					
Eurogebied (Duitsland t/m 1998)	9,2	9,5	7,3	5,4	4,5
Verenigde Staten	5,8	3,7	3,2	4,6	5,9

^a In procenten van de beroepsbevolking.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
4,0	4,1	2,6	3,6	4,6	2,3	2,8	3,8	4 ³ / ₄	4 ¹ / ₄
2,8	3,3	2,9	3,2	3,6	1,2	1,3	2,1	3 ¹ / ₂	2 ³ / ₄
5,4	5,2	2,9	4,1	6,0	3,7	4,5	5,9	6 ¹ / ₂	5 ³ / ₄
6,5	10,7	5,9	5,3	13,1	1,6	4,0	5,9	10 ³ / ₄	8 ¹ / ₂
4,4	8,6	10,1	6,2	11,4	1,3	0,6	2,3	6	6 ³ / ₄
2,2	2,0	1,2	1,4	2,3	2,1	1,4	1,8	2 ¹ / ₄	1 ³ / ₄
7,1	6,9	6,7	6,4	5,9	6,1	6,8	7,0	6 ³ / ₄	6 ¹ / ₂
- 2,0	- 6,4	- 6,1	- 2,0	0,0	- 3,9	0,2	9,2	7 ³ / ₄	- 1 ¹ / ₂
- 3,2	- 6,7	- 2,6	- 3,9	- 4,6	- 2,5	0,1	8,2	5 ¹ / ₄	- 1 ¹ / ₄
- 8,2	0,0	- 15,3	- 9,5	3,7	- 10,0	2,8	14,2	20	0
3,4	2,1	- 16,3	- 19,2	- 7,1	- 7,3	12,0	8,3	14	- 5
- 16,3	- 4,5	- 14,1	- 2,6	5,9	- 14,2	- 0,6	21,8	10	2
- 11,9	1,7	- 15,3	- 4,1	12,3	- 8,7	- 2,1	13,8	33	2 ¹ / ₂
14,4	- 3,9	- 29,0	28,1	50,0	- 10,4	- 0,3	14,4	29	- 2 ¹ / ₂
2,9	8,4	- 4,6	2,1	15,5	- 0,9	- 5,1	- 8,7	1 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂
1,6	8,0	- 0,9	0,1	10,1	0,6	- 5,1	- 9,6	- 2	3 ¹ / ₄
- 3,6	15,8	- 13,9	- 5,7	19,7	- 7,1	- 2,6	- 4,5	11 ³ / ₄	1
8,5	18,2	- 14,9	- 15,8	7,2	- 4,3	6,1	- 9,5	6 ¹ / ₄	- 4
- 12,1	10,5	- 12,6	1,4	22,2	- 11,5	- 5,8	1,8	2 ¹ / ₂	3
- 7,5	17,8	- 13,9	- 0,2	29,6	- 5,8	- 7,2	- 4,8	24	3 ¹ / ₂
20,1	11,2	- 27,8	33,4	73,1	- 7,6	- 5,5	- 4,4	20 ¹ / ₄	- 1 ¹ / ₂
1,31	1,13	1,11	1,07	0,92	0,90	0,94	1,13	1,21	1,20
108,75	120,93	130,80	113,76	107,76	121,46	125,23	115,95	110,00	110,00
20,7	19,2	12,8	17,9	28,4	24,5	25,0	28,9	36	35
15,8	17,0	11,5	16,8	30,8	27,4	26,5	25,5	29 ³ / ₄	29 ¹ / ₄
6,2	5,7	4,6	4,5	5,3	4,8	4,8	4,1	4 ¹ / ₄	4 ³ / ₄
6,4	6,4	5,3	5,6	6,0	5,0	4,6	4,0	4 ¹ / ₂	5 ¹ / ₄
3,3	3,3	3,5	3,0	4,4	4,3	3,3	2,3	2	2 ¹ / ₄
5,4	5,6	5,5	5,3	6,5	3,7	1,7	1,2	1 ¹ / ₂	2 ³ / ₄

Bijlage B3 BBP-volume naar regio's en landen, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
	volume-mutaties per jaar in %				
Wereld	1,6	1,9	2,1	3,5	3,5
Hoogontwikkelde economieën	1,1	2,0	1,1	3,1	2,4
Verenigde Staten	- 0,2	3,3	2,7	4,0	2,5
Japan	3,3	1,0	0,2	1,1	1,9
EU-15	1,9	1,2	- 0,4	2,7	2,5
Eurogebied	2,5	1,4	- 0,9	2,4	2,2
Duitsland	5,1	2,2	- 1,1	2,3	1,7
Frankrijk	1,0	1,5	- 1,0	2,0	1,7
Italië	1,4	0,8	- 0,9	2,2	2,9
Spanje	2,5	0,9	- 1,0	2,4	2,8
Nederland	2,4	1,5	0,7	2,9	3,0
België	1,8	1,5	- 1,0	3,2	2,4
Oostenrijk	3,3	2,3	0,4	2,6	1,7
Griekenland	3,2	0,6	- 1,7	2,1	2,0
Portugal	4,4	1,1	- 2,0	1,0	4,3
Finland	- 6,4	- 3,9	- 1,2	4,0	3,4
Ierland	1,9	3,3	2,7	5,8	9,9
Luxemburg	8,6	1,8	4,2	3,8	1,4
Verenigd Koninkrijk	- 1,4	0,2	2,3	4,4	2,8
Zweden	- 1,1	- 1,3	- 2,0	4,2	4,1
Denemarken	1,1	0,6	0,0	5,5	2,8
Opkomende economieën	2,0	1,7	3,4	3,8	4,7
Azië	6,3	8,4	8,6	9,1	8,6
China	9,2	14,2	13,5	12,6	10,5
Nieuwe industrielanden	8,1	6,3	6,5	7,7	7,4
Overige landen	2,9	4,6	4,9	6,5	7,1
Latijns Amerika	3,7	3,3	4,1	5,1	1,2
Transitielanden	- 7,4	- 9,8	- 5,6	- 8,2	- 0,6
Overige landen	- 6,5	- 11,3	- 7,1	- 11,3	- 2,4
Nieuwe EU lidstaten	- 9,7	- 3,4	0,3	3,5	5,3
Afrika en Midden-Oosten	3,8	1,1	0,9	2,5	3,2
EU-25	1,2	0,8	- 0,4	2,8	2,7

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
4,0	4,1	2,6	3,6	4,6	2,3	2,8	3,8	4 ³ / ₄	4 ¹ / ₄
2,8	3,3	2,9	3,2	3,6	1,2	1,3	2,1	3 ¹ / ₂	2 ³ / ₄
3,7	4,5	4,2	4,5	3,7	0,8	1,9	3,0	4 ¹ / ₂	3 ¹ / ₂
3,4	1,9	- 1,1	0,1	2,8	0,4	- 0,3	2,5	4 ¹ / ₂	2 ¹ / ₄
1,7	2,6	3,0	2,9	3,6	1,8	1,1	0,9	2	2 ¹ / ₄
1,4	2,4	2,9	2,8	3,6	1,7	0,9	0,5	2	2 ¹ / ₄
0,8	1,4	2,0	2,0	2,9	0,8	0,2	- 0,1	2	2
1,1	1,9	3,5	3,3	4,0	2,2	1,0	0,5	2 ¹ / ₄	2 ¹ / ₄
1,1	2,0	1,8	1,7	3,0	1,8	0,4	0,3	1	1 ³ / ₄
2,4	4,0	4,4	4,2	4,2	2,8	2,1	2,4	2 ³ / ₄	3
3,0	3,8	4,3	4,0	3,5	1,4	0,6	- 0,9	1 ¹ / ₄	1 ¹ / ₂
1,2	3,4	2,0	3,2	3,9	0,6	0,7	1,1	1 ³ / ₄	2 ¹ / ₄
2,0	1,6	3,9	2,7	3,4	0,8	1,4	0,6	1 ³ / ₄	2 ¹ / ₄
2,4	3,7	3,3	3,4	4,5	4,0	3,9	4,3	4	3
3,6	3,9	4,6	3,8	3,3	1,8	0,5	- 2,0	1	2 ¹ / ₄
4,0	6,2	5,0	3,3	5,1	1,1	2,3	2,0	3	3 ¹ / ₂
8,1	11,1	8,9	11,2	9,8	6,1	6,1	3,7	3 ¹ / ₄	4 ¹ / ₂
3,3	8,3	6,9	7,8	9,1	1,2	1,3	1,7	2 ¹ / ₂	3 ¹ / ₂
2,8	3,3	3,1	2,9	3,9	2,3	1,8	2,2	3 ¹ / ₄	2 ¹ / ₂
1,3	2,4	3,6	4,6	4,3	0,9	2,1	1,6	2 ³ / ₄	2 ³ / ₄
2,5	3,0	2,5	2,6	2,8	1,6	1,0	0,5	1 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂
5,4	5,2	2,9	4,1	6,0	3,7	4,5	5,9	6 ¹ / ₂	5 ³ / ₄
7,9	6,3	2,8	6,3	6,8	4,9	6,2	7,1	7 ¹ / ₄	6 ¹ / ₂
9,6	8,8	7,8	7,1	8,0	7,5	8,0	9,1	8 ³ / ₄	8
6,4	5,6	- 2,5	7,2	7,9	1,0	5,0	3,0	5 ¹ / ₂	5
6,8	4,9	5,3	6,3	5,4	4,0	4,7	6,8	6 ¹ / ₄	5 ³ / ₄
3,7	5,2	2,2	0,3	3,8	0,4	- 0,3	1,6	4	3 ³ / ₄
0,4	2,7	- 0,2	2,4	6,9	3,2	4,8	5,9	5 ¹ / ₂	5 ¹ / ₄
- 1,0	1,9	- 1,7	2,1	8,0	3,5	5,6	6,7	6	5 ¹ / ₂
4,7	4,7	3,7	3,0	4,1	2,5	2,5	3,7	4 ¹ / ₂	4 ¹ / ₂
5,3	3,7	3,2	2,1	4,1	3,4	3,4	4,4	5	4 ³ / ₄
1,9	2,7	3,0	2,9	3,7	1,8	1,2	1,1	2 ¹ / ₄	2 ¹ / ₂

Bijlage B4 Kerngegevens voor de G3 en Duitsland, 1991-2005

	1991	1992	1993	1994	1995
	mutaties per jaar in %				
Eurogebied					
Bruto binnenlands product (volume)	2,5	1,4	-0,9	2,4	2,2
Particuliere consumptie	2,8	1,9	- 1,0	1,4	1,9
Overheidsconsumptie	2,6	3,0	1,4	1,1	0,6
Bruto investeringen	1,2	0,1	- 6,4	2,3	2,5
Voorraadvorming (% BBP)	0,1	- 0,3	- 0,5	0,6	0,4
Binnenlandse bestedingen	2,5	1,4	- 2,2	2,1	2,1
Uitvoer goederen en diensten	5,9	3,6	1,2	9,3	8,0
Invoer goederen en diensten	6,0	3,4	- 4,3	8,3	7,8
Consumentenprijs (gestandaardiseerd)	4,3	3,8	3,4	2,8	2,6
Gestandaardiseerde werkloosheid (% beroepsbevolking)	7,9	8,6	10,1	10,8	10,6
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	- 5,0	- 5,1	- 5,8	- 5,1	- 5,0
Saldo lopende rekening (% BBP)	- 1,1	- 0,9	0,4	0,2	0,7
Verenigde Staten					
Bruto binnenlands product (volume)	- 0,2	3,3	2,7	4,0	2,5
Particuliere consumptie	0,2	3,3	3,3	3,7	2,7
Overheidsconsumptie	1,3	0,4	- 0,3	0,3	0,2
Bruto investeringen	- 5,1	4,9	6,0	7,3	5,7
Voorraadvorming (% BBP)	- 0,3	0,3	0,2	0,8	- 0,3
Binnenlandse bestedingen	- 0,8	3,4	3,3	4,5	2,5
Uitvoer goederen en diensten	6,6	6,9	3,2	8,7	10,1
Invoer goederen en diensten	- 0,6	6,9	8,8	11,9	8,0
Consumentenprijs	4,2	3,0	3,0	2,6	2,8
Gestandaardiseerde werkloosheid (% beroepsbevolking)	6,8	7,5	6,9	6,1	5,6
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	- 4,9	- 5,8	- 4,9	- 3,6	- 3,1
Saldo lopende rekening (% BBP)	0,1	- 0,8	- 1,2	- 1,7	- 1,5
Japan					
Bruto binnenlands product (volume)	3,3	1,0	0,2	1,1	1,9
Particuliere consumptie	2,9	2,6	1,4	2,7	1,8
Overheidsconsumptie	4,1	2,5	3,0	3,2	4,3
Bruto investeringen	2,3	- 2,4	- 2,8	- 1,5	0,8
Voorraadvorming (% BBP)	0,1	- 0,4	- 0,2	- 0,2	0,6
Binnenlandse bestedingen	3,0	0,6	0,2	1,3	2,5
Uitvoer goederen en diensten	4,1	3,9	- 0,1	3,6	4,0
Invoer goederen en diensten	- 1,1	- 0,7	- 1,4	7,9	12,5
Consumentenprijs	3,3	1,7	1,2	0,7	- 0,1
Gestandaardiseerde werkloosheid (% beroepsbevolking)	2,1	2,2	2,5	2,9	3,1
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	1,8	0,8	- 2,4	- 3,8	- 4,7
Saldo lopende rekening (% BBP)	2,0	3,0	3,0	2,7	2,1

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
1,4	2,4	2,9	2,8	3,6	1,7	0,9	0,5	2	2¼
1,6	1,6	3,1	3,6	2,8	1,8	0,6	1,1	1½	2¼
1,7	1,2	1,4	1,8	2,1	2,6	3,0	2,0	1¼	1
1,3	2,5	5,3	6,1	5,1	0,0	- 2,5	- 0,6	1¾	3¼
- 0,5	0,1	0,4	- 0,2	0,0	- 0,5	0,0	0,3	0	0
1,1	1,8	3,6	3,5	3,1	1,1	0,5	1,2	1½	2¼
4,4	10,5	7,3	5,1	12,2	3,4	1,6	0,2	7¼	6¼
3,3	9,3	10,0	7,3	11,0	1,7	0,6	2,0	6¼	6½
2,3	1,7	1,2	1,1	2,1	2,4	2,3	2,1	2¼	1¾
10,8	10,8	10,2	9,4	8,4	8,0	8,4	8,9	9	8¾
- 4,3	- 2,6	- 2,3	- 1,3	0,1	- 1,7	- 2,3	- 2,7	- 2¾	- 2½
1,1	1,5	1,0	0,4	- 0,5	- 0,2	0,8	0,4	½	¾
3,7	4,5	4,2	4,5	3,7	0,8	1,9	3,0	4½	3½
3,4	3,8	5,0	5,1	4,7	2,5	3,1	3,3	3½	3¼
0,4	1,8	1,6	3,1	1,7	3,1	4,0	2,9	2	2
8,1	8,0	9,1	8,2	6,1	- 1,8	- 3,1	4,5	8½	6¾
0,1	0,7	0,1	0,1	- 0,1	- 0,9	0,5	0,0	¼	0
3,9	4,9	5,3	5,4	4,4	0,9	2,5	3,4	4½	3½
8,4	11,9	2,4	4,3	8,7	- 5,4	- 2,4	1,9	10¾	9¼
8,7	13,6	11,6	11,5	13,1	- 2,7	3,4	4,4	10	8½
2,9	2,3	1,5	2,2	3,4	2,8	1,6	2,3	2¾	2¼
5,4	4,9	4,5	4,2	4,0	4,7	5,8	6,0	5½	5¼
- 2,2	- 0,8	0,4	0,9	1,6	- 0,2	- 3,3	- 4,8	- 4¾	- 4
- 1,5	- 1,6	- 2,4	- 3,2	- 4,2	- 3,8	- 4,5	- 4,8	- 5¼	- 5¼
3,4	1,9	- 1,1	0,1	2,8	0,4	- 0,3	2,5	4½	2¼
2,5	0,9	- 0,1	0,2	1,0	1,7	0,9	0,8	3	1¾
2,9	1,0	2,0	4,6	4,9	3,0	2,4	1,0	1¾	2
6,4	0,9	- 3,9	- 0,9	2,7	- 1,1	- 6,2	3,1	5½	3½
0,3	- 0,1	- 0,6	- 0,4	0,3	0,0	- 0,3	0,3	¼	- ¼
3,9	0,9	- 1,5	0,2	2,4	1,2	- 1,0	1,8	3¾	2
6,4	11,4	- 2,4	1,5	12,4	- 6,1	8,0	10,1	14¼	6
13,1	1,0	- 6,6	3,3	9,2	0,1	1,9	5,0	8¼	5¼
0,1	1,8	0,6	- 0,3	- 0,7	- 0,7	- 0,9	- 0,3	0	0
3,4	3,4	4,1	4,7	4,7	5,0	5,4	5,3	4½	4¼
- 5,1	- 3,8	- 5,5	- 7,2	- 7,5	- 6,1	- 7,9	- 8,0	- 7¼	- 6¾
1,4	2,3	3,0	2,6	2,5	2,1	2,8	3,2	3¾	4

Bijlage B4 Kerngegevens voor de G3 en Duitsland, 1991– 2005 (vervolg)

	1991	1992	1993	1994	1995
	mutaties per jaar in %				
G3^a					
Bruto binnenlands product (volume)	1,5	2,2	0,9	2,9	2,4
Particuliere consumptie	1,7	2,6	1,4	2,7	2,3
Overheidsconsumptie	2,3	1,8	1,0	1,2	1,1
Bruto investeringen	– 1,4	1,7	– 0,3	3,9	3,7
Voorraadvorming (% BBP)	– 0,1	– 0,1	– 0,1	0,6	0,1
Binnenlandse bestedingen	1,2	2,1	0,7	3,1	2,4
Uitvoer goederen en diensten	6,0	5,2	1,9	8,2	8,5
Invoer goederen en diensten	1,9	4,3	2,0	10,1	9,0
Consumentenprijs	4,1	3,1	2,8	2,3	2,2
Gestandaardiseerde werkloosheid (% beroepsbevolking)	6,3	6,9	7,3	7,3	7,1
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	– 3,7	– 4,3	– 4,8	– 4,2	– 4,1
Saldo lopende rekening (% BBP)	– 0,1	– 0,1	0,1	– 0,2	0,0
Duitsland					
Bruto binnenlands product (volume)	5,1	2,2	– 1,1	2,3	1,7
Particuliere consumptie	4,6	2,7	0,1	1,1	2,1
Overheidsconsumptie	1,9	5,0	0,1	2,4	1,5
Bruto investeringen	5,2	4,5	– 4,5	4,0	– 0,7
Voorraadvorming (% BBP)	0,0	– 0,7	– 0,1	0,3	0,3
Binnenlandse bestedingen	4,4	2,8	– 1,1	2,3	1,7
Uitvoer goederen en diensten	– 12,9	– 0,8	– 5,5	7,6	5,7
Invoer goederen en diensten	12,2	1,5	– 5,5	7,4	5,6
Consumentenprijs (gestandaardiseerd)	4,1	5,1	4,4	2,7	1,7
Gestandaardiseerde werkloosheid (% beroepsbevolking)	4,2	6,4	7,7	8,2	8,0
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	– 2,9	– 2,6	– 3,1	– 2,4	– 3,3
Saldo lopende rekening (% BBP)	– 1,2	– 1,0	– 0,7	– 1,4	– 1,1

^a G3: Eurogebied, Verenigde Staten en Japan.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
2,9	3,3	2,8	3,2	3,6	1,1	1,2	2,0	3½	2¾
2,6	2,5	3,5	3,8	3,5	2,2	1,9	2,1	2¾	2½
1,3	1,5	1,6	2,9	2,4	3,0	3,5	2,3	1¾	1½
5,4	4,9	5,5	6,0	5,3	- 1,0	- 3,5	2,4	5¾	5
- 0,1	0,4	0,1	- 0,1	0,0	- 0,6	0,2	0,2	¼	0
2,9	3,1	3,6	3,9	3,7	1,0	1,2	2,4	3¼	2¾
6,7	11,5	3,4	4,2	10,8	- 2,4	0,8	2,6	10¼	7¾
7,6	10,0	7,9	8,7	12,0	- 0,7	2,2	3,7	8½	7¼
2,2	2,0	1,2	1,4	2,3	2,1	1,4	1,8	2¼	1¾
7,1	6,9	6,7	6,4	5,9	6,1	6,8	7,0	6¾	6½
- 3,5	- 2,0	- 1,6	- 1,3	- 0,4	- 1,7	- 3,7	- 4,5	- 4½	- 4
- 0,1	0,2	- 0,3	- 0,9	- 1,8	- 1,5	- 1,4	- 1,7	- 1¾	- 1½
0,8	1,4	2,0	2,0	2,9	0,8	0,2	- 0,1	2	2
1,0	0,6	1,8	3,7	2,0	1,5	- 1,0	- 0,1	½	2
1,8	0,3	1,9	0,8	1,0	1,1	1,7	0,8	0	0
- 0,8	0,5	3,0	4,1	2,7	- 4,2	- 6,7	- 2,0	¾	2¾
- 0,5	0,0	0,3	- 0,4	- 0,1	- 0,8	0,1	0,6	- ¼	0
0,3	0,5	2,4	2,8	1,8	- 0,8	- 1,6	0,3	¼	1¾
5,1	11,2	7,0	5,5	13,7	5,6	3,4	1,8	11	7
3,1	8,3	9,1	8,4	10,5	0,8	- 1,7	3,4	7¼	7
1,2	1,5	0,6	0,6	1,4	1,9	1,3	1,0	1½	1
8,7	9,7	9,1	8,4	7,7	7,8	8,7	9,6	9¾	9¼
- 3,4	- 2,7	- 2,2	- 1,5	1,3	- 2,8	- 3,5	- 3,9	- 3¾	- 3
- 0,6	- 0,4	- 0,6	- 1,0	- 1,2	0,1	2,2	2,2	¾	4¼

Verklaring van afkortingen

AAW	Algemene Arbeidsongeschiktheidswet
ABP	Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds
ABW	Algemene Bijstandswet
ACS-landen	Voormalige Koloniën uit Afrika, het Caraïbisch gebied en de Stille Zuidzee
ADSL	Asymmetric Digital Subscriber Line
ADV	Arbeidsduurverkorting
AIQ	Arbeidsinkomensquote
AMA	Alleenstaande minderjarige asielzoekers
ANW	Algemene Nabestaandenwet
AOW	Algemene Ouderdomswet
ARBO	Arbeidsomstandigheden
AVO	Arbeidsvoorwaardenonderzoek
Avv	Algemeen verbindend verklaring
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten
AWF	Algemeen Werkloosheidsfonds
AWW	Algemene Weduwen- en Wezenwet
BBP	Bruto Binnenlands Product
BIKK	Bijdrage in de kosten van de kortingen
BKZ	Budgettair Kader Zorg
BNP	Bruto Nationaal Product
BPM	Belasting van Personenauto's en Motorrijwielen
Bogin	Bond van de generieke geneesmiddelenindustrie Nederland
BSE	Gekkekoeienziekte
BTW	Belasting op de Toegevoegde Waarde
cao	collectieve arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CCSO	Centrum voor Conjunctuur- en Structuuronderzoek (Rijksuniversiteit Groningen)
CEP	Centraal Economisch Plan
COELO	Centrum voor Onderzoek van de Economie van de Lagere Overheden
CPB	Centraal Planbureau
CPI	Consumentenprijsindex
CWI	Centrum voor werk en Inkomen
DBC	Diagnose-behandel-combinatie
DNB	De Nederlandsche Bank
EBB	Enquête Beroepsbevolking
EC	Europese Commissie

ECB	Europese Centrale Bank
EK	Europees Kampioenschap voetbal
EKI	Exportkredietverzekering- en investeringsgaranties
EMU	Economische en Monetaire Unie
EONIA	Euro Overnight Index Average
ESA	European System of National Accounts
EU	Europese Unie
Euro	Valuta EMU
Eurostat	Statistisch bureau van de EG
Fed	Federal Reserve System; stelsel van centrale banken VS
FES	Fonds Economische Structuurversterking
FIDO	Wet Financiering Decentrale Overheden
FTK	Financiële Toetsingskader
G3	Verenigde Staten, Eurogebied en Japan
G7	Verenigde Staten, Japan, Duitsland, Frankrijk, Verenigd Koninkrijk, Italië, Canada
GGZ	Geestelijke Gezondheidszorg
GOS	Gemenebest van Onafhankelijke Staten
GWW	Grond-, Weg- en Waterbouw
HA	Hoofdlijnenakkoord
HAVO	Hoger Algemeen Voortgezet Onderwijs
HBO	Hoger Beroepsonderwijs
HICP	European Harmonized Indices of Consumer Prices
HSL	Hoge Snelheids Lijn
HWWA	Hamburgisches Weltwirtschaftliches Archiv - Institut für Wirtschaftsforschung, Hamburg
I/A	Inactieven/Actieven
ID-banen	Instroom- en Doorstroom banen
IB	Inkomstenbelasting
ICT	Informatie- en Communicatietechnologie
IFO	Institut für Wirtschaftsforschung, Duits onderzoeksinstituut
IHS	Individuele Huur Subsidie
IMF	Internationaal Monetair Fonds
IMOC	Prijsmutatie netto materiële overheidsconsumptie
IOAW	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Werknemers
IOAZ	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Zelfstandigen
IT	Informatie Technologie
IVA	Inkomensvoorziening Volledig Arbeidsongeschikten

KIQ	Kapitaalinkomensquote
KNMP	Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter bevordering der Pharmacie
KST	Kleinschaligheidstoelage
LME	London Metal Exchange
MAVO	Middelbaar Algemeen Voortgezet Onderwijs
MBO	Middelbaar Beroepsonderwijs
MEP	Milieukwaliteit Elektriciteitsproductie
MEV	Macro Economische Verkenning
MKB	Midden- en Kleinbedrijf
MKZ	Mond- en klauwzeer
MLO	Microlastenontwikkeling
MN	Miljoenennota
MOE	Midden- en Oost-Europese landen
MOOZ	Wet Medefinanciering Oververtegenwoordiging Oudere Ziektefondsverzekeren
MRB	Motorrijtuigenbelasting
MSCI-index	Morgan-Stanley Capital International index
NBER	National Bureau of Economic Research
nbm's	Niet-belastingmiddelen
NEI	Nederlands Economisch Instituut, Erasmus Universiteit Rotterdam
NIBUD	Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting
NR	Nationale Rekeningen
NVM	Nederlandse Vereniging van Makelaars
OC&W	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
ODA	Official Development Aid
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
O&O	Onderzoek en ontwikkeling
OPEC	Organisation of Petroleum Exporting Countries; Organisatie van olieëxporterende landen
OPL	Overige Publiekrechtelijke Lichamen
OT	Overhevelingstoelage
OTB	Onderzoeksinstituut OTB Technische Universiteit Delft
OV	Openbaar Vervoer
OZB	Onroerende-zaakbelasting
P/A	Personen/Arbeidsjaren
PEMBA	Premiëdifferentiatie En Marktwerving Bij Arbeidsongeschiktheidsverzekeringen
PGB	Persoonsgebonden budget
PGGM	Pensioenverzekeraar zorg- en welzijnssector

PJ	Peta-joule
PVK	Pensioen- en Verzekeringskamer
PWC	PricewaterhouseCoopers
RBG	Rijksbegroting in engere zin
R&D	Research and Development
REA	Reïntegratie Arbeidsgehandicapten
REB	Regulerende Energiebelasting
RIO	Regionale Indicatie Organen
RWW	Rijksgroepsregeling Werkloze Werknemers
SA	Strategisch Akkoord
SAFE	Model for Short-term Analyses and Forecasts for the Dutch Economy
SBI	Standaard Bedrijfs Indeling
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
SEO	Stichting voor Economisch Onderzoek der Universiteit van Amsterdam
SER	Sociaal Economische Raad
SPAK	Specifieke afdrachtskorting
S&P500	Standard and Poor 500 index
SV	Sociale Verzekering
SZ	Sociale Zekerheid
SZA	Sociale Zekerheid en Arbeidsmarkt
ZW	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
TRIPS	WTO agreement on Trade Related aspects of Intellectual Property Rights
UMTS	Universal Mobile Telecommunications Systems
UNCTAD	United Nations Conference on Trade and Development
USDA/ERS	Economic Research Service of United States Department of Agriculture
UWV	Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen
VBO	Vorbereidend Beroepsonderwijs
VLW	Afdrachtvermindering Langdurig Werklozen
VLZ	Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte
VN	Verenigde Naties
VpB	Vennootschapsbelasting
VROM	Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
VS	Verenigde Staten
VUT	Vervroegde Uittreding
VWO	Vorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs
VWS	Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
WAJONG	Wet Arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WAZ	Wet Arbeidsongeschiktheidsvoorziening zelfstandigen
WBK	Wet Basisvoorziening Kinderopvang

WBSO	Wet Bevordering Speur- en Ontwikkelingswerk
WGA	Werkhervatting Gedeeltelijk Arbeidsongeschikten
WGF	Wachtgeldfonds
WIR	Wet Investeringsrekening
WIW	Wet Inschakeling Werkzoekenden
WKA	Wet Koppeling met Afwijkingsmogelijkheid
WML	Wettelijk Minimumloon voor volwassenen
WNVZ	Werknemersverzekeringen
WO	Wetenschappelijk Onderwijs
WOZ	Wet Waardering Onroerende Zaken
WTG	Wet Tarieven Geneesmiddelen
WTO	World Trade Organisation (voorheen GATT)
WTZ	Wet op de Toegang tot Ziektekostenverzekeringen
WVA	Wet Vereenvoudiging Afdracht loonbelasting en premie voor de volksverzekering
WW	Werkloosheidswet
WWB	Wet Werk en Bijstand
ZFW	Ziekenfondswet
ZN	Zorgverzekeraars Nederland
ZW	Ziektewet
ZZP-ers	Zelfstandigen zonder personeel

